

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

Р.А.Мавлянова, Н.Х.Рахманкулова

**БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА
ИННОВАЦИЯ
(методик қўлланма)**

ТОШКЕНТ – 2007

А Н Н О Т А Ц И Я

Мазкур ўқув методик кўлланмада инновацион педагогиканинг вужудга келиши, унинг илмий ва ижтимоий жиҳатлари, педагогик инновация мундарижаси ва йўналишининг асосий негизи, моҳиятлари, ўқиш фаолиятининг инновацион тузилиши, мактаб ўқувчилари тарбияси, ўқитишнинг муқобил воситалари, ўқув юрти турларининг фарқи, инновацион мактабларда тадқиқотлар натижалари таърифланади, педагогикада инновация тушунчасининг шаклланиши, инновацион мактаб ривожланишини таъминлашда экологик меъёрий ҳуқуқ ўзлаштиришни мукамаллаштириш ва технологияни ишлаб чиқиш жараёни тавсифлаб берилган.

Тақризчилар:

Педагогика фанлари доктори,
профессор У.М.Маҳкамов
Педагогика фанлари доктори,
профессор Файзулина С.Х.

Илмий методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқтурувчи кенгашнинг
2006 йил 29 августдаги 1/3 сонли қайдномаси билан нашрга тавсия этилган.

© Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университети

ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИКА ТУШУНЧАСИ

Инновацион педагогика – ҳозирги даврда норасмий фан сифатида маълум бўлган, бироқ кун сайин бутун жаҳон соҳа мутахассисларининг эътиборига тушиб, жадал ривожланиб бораётган билимлар тизимидир. Унинг таълимий аҳамиятини тан олган педагоглар жамоаси, олимлар, шу боисдан ҳам мавжуд анъанавий педагогикага танқидий ёндашмоқдалар.

Ҳозирги кунларда шаклланиб, ривожланиб бораётган мазкур янги фан ҳақида жиддий фикрлар билдириляпти, унинг асосий вазифаси ҳукмрон бўлиб турган бутун ўқув тарбия тизими назариясини инновация асосида қайта ташкил этиб ўзлаштиришдир.

Инновацион педагогика-ҳукмрон назария, назарий ва амалий муаммоларни ҳал этишнинг асоси қилиб олинган. Инноваторлар фикрига асосан одатий мумтоз педагогик назариялар эскириб қолган, янги шароитда ҳозирги авлодни бу йўл билан тарбиялаш мумкин эмас.

Ҳозирги педагогик фандаги вазият умумий ҳолда шундан иборат. Бу вазиятда инновация жуда муҳим. Педагогика-билимлар тизимидир. Обьективлик, мақсадга мувофиқлик, мустахкамлик, бир-бирига зид бўлмаслик-унинг асосий характеристикаларидир. Педагогика тизимини ҳар қандай илмий назария каби тизимини ташкил этувчи тамойиллари лойихалаштиради, бирлаштиради ва ушлаб туради яъни ушбу тизим асосий билимларга асосланиши асосий ҳолдир.

Обьектив назариянинг асосий тамойиллари фақатгина илмий принцип бўлиши шарт аммо ғоявий бўлмаслиги лозим.

Инсоннинг ақлий ривожланганлиги ва тарбияси ҳақидаги билим даражасининг талабга мувофиқлиги - обьективликнинг ягона талабидир.

Идеология (ғоявийлик) - бу ҳар доим ҳам у ёки бу ижтимоий гуруҳларнинг бир томонлама ижтимоий қизиқишлари бўлиб, улар буни қимматли йўл-йўриқ ва ғоя сифатида бошқаларга мажбурлайдилар. Жаҳон педагогик назарияси тарбиявий жараён шароит билан боғлиқ юқорида турган одамларнинг ғоялари қандай бўлиши билан боғлиқ бўлмаслигини аллақачон эътироф этганлар. Ўсиб бораётган авлодлар тарбияси жуда жиддий иш бўлиб, унинг ўткинчи нарсаларга боғлиқ этиб қўйиш мумкин эмас.

Мустабидлик даврида мамлакатимизда кўп вақт инсонни (собик) коммунистик ғоялар руҳида тарбиялашга оид педагогик кўрсатмалар устун бўлиб келган, унинг жуда таъсирлиги, турли чақириқларни ҳаётга татбиқ этиш каби мақсадига қарамай, уни илмий деб бўлмади, чунки бундай ғояларни ташкил этувчи қоидалар инсон табиати ва унинг ривожланиши ҳақидаги тизимини фақатгина фан ўрнатган обьектив асослар ва амалиётда тасдиқланган қоидалар ёрдамида ривожлантириш мумкин.

Маълум бўлишича, амалиётда йўл кўрсатувчи педагогик назариямизнинг асосий камчиликларидан бири билим ва таълимнинг устунлигини қаттиқ бўрттириб (кучайтириб) юборишдадир.

Инсоний, маънавий, меҳнат тарбияси зарарига билимда ёдлаб олиш ҳажми кўпайиб бориши мактаб ҳаётида одатий ҳол бўлиб қолди, Ҳозирги

тарбия назарияси ва у бошқараётган амалиётнинг ҳамма белгилари бўйича инкироз ҳолатда экани кўриниб турибди.

Бу ҳолатдан чиқиш учун бўлган ҳар қандай ҳаракат инновацион деб ҳисобланаяпти ва бу ҳолда улар ўз номларига мосдир. Инновацион педагогикани кўпинча анъанавий, муқобил педагогика деб атайдилар. Бу фикрга қўшилмаслик мумкин эмас, ҳеч бўлмаганда энг оддий тушунчалар бўйича; синф ҳам, ўқитувчи ҳам ва дарс мазмуни ва дарсликлар йўқолиб кетмайди-ку. Агарда, педагогик тизим сақланиб қолса, унда фақат уни мукамаллаштириш ҳақида гапириш мумкин.

Фараз қилаётган ривожланиш стратегиямиз “ривожлантирувчи ўқитиш» йўналтиришларидан энг аввало ўз интилишларини мактабда ўқишга бошлашгача яхши ривожланган тузилмаларни шакллантириш ҳамда бу ҳаракатларга энди пайдо бўлиб келаётган жараёнларни уйғунлаштириб, олиб боришга қаратилган.

Стратегик йўлимиз "Бутун тараққиётнинг ўз авлодлари ҳақидаги ғамхўрлиги мантиқига асосланган дидактик ва педагогик тизим тузишда амал қилишдир". Худди ана шунинг учун ҳам методологик асос негизи сифатида, кенг маънода табиатни ўргатувчи соҳа бўлиб, халқ педагогикаси ҳисобланади.

Болалар қандай бўлиб туғилиши унинг ота-онасидан бўлак ҳеч кимга боғлиқ эмас. Лекин ҳар бир инсоннинг етарлича ривожланиши, баркамол шахс даражасига эришиши, ўзига ёққан машғулот ва ҳаётда ўз ўрнини топиши, ўз умрини ҳаётий меъёрларга муносиб ўтказиши-аввало мактабга боғлиқ. Ҳар бир бола шахсини севиш, ҳурмат қилиш ва унинг ривожланиши учун зарур шароитларни яратиш бериш лозим. Агарда табиатни ўргатувчи педагогика мослашишни талаб этмаган бўлса, гуманистик педагогика бу масалани муносабатлар марказига қўйишни ва бола меъёрий даражада ривожлана олиши учун: ... ҳамма ишни қилишни талаб қилади. Гуманистик педагогикани кўпинча инновацион деб атайдилар. Лекин унинг инновационлиги фақатгина айрим таълим тизимларига алоқадор. Ҳозирги замон Ғарб мамлакатлари таълим тизимлари учун эса аллақачон гуманистик йўналишга ўта бошлаган. Таълим аста-секин янги муносабатларга айлана бошлаган. Гуманистик педагогикани инновацион педагогика деб аталганда сўзнинг тўла маъносида айтиш мумкин: у ташқаридан "инъекция" талаб қилмайди, юқори ўқув тарбиявий таъсир натижалари тизимининг ички қайта ташкил этилиши эвазига эришилади.

Гуманизм (инсонпарварлик)-инсоннинг дунёдаги энг қимматли маънавий бойликлар ягона концепцияси. Бу концепциянинг асосий қондаси шахс кадр-қимматини ҳимоя қилиш, унинг эркинлик, бахт, ривожланиш ва ўз қобилиятини намоён этиш ҳуқуқини тан олиш, бунинг учун зарур, қулай шароитларни яратиш беришдир.

Гуманизм - инсон турмуши ягона ва хусусан алоҳида шахс учун аҳамияти умумий эканини тасдиқловчи ғоя ва қадриятлар йиғиндиси. Қимматли йўналтириш ва кўрсатмалар тизими сифатида гуманизм ижтимоий ғоя мазмунини олади.

Гумманистик педагогика — ўқув-тарбия жараёни иштирокчисини, ўз имконияти бўйича ривожлантирувчи тенг ҳуқуқли, онгли, фаол тарбияланувчининг етишиб чиқишида рол ўйновчи илмий-назарий тизимдир.

Инсон - кадр-қимматини энг юқори ўринга қўйилган бизнинг давлатимизда инсонпарварлик ғоялари учун кенг йўл очиб берди.

Ҳозирча, унчалик инсонпарвар деб бўлмайдиган мамлакатимиз педагогикаси аста-секинлик билан бўлсада, албатта бу инновацион жараён томон интилиб, ҳаракатлана бошлаган.

Инсонпарварлик нуқтаи назаридан тарбиянинг асл мақсади, ҳар бир тарбияланувчи муносабатлар, ўзлаштириш фаолияти тўла ҳуқуқли субъекти, мустақил эркин шахс бўлиб етишишидан иборат. Тарбия жараёнининг инсонпарварлик даражаси, ушбу жараён шахс ўзини намоён эта олиши, ўзидаги ҳамма табиий имкониятларини очиб бера олиш, унинг эркинликка қобилияти, ижодга маъсулиятини очиб бериш учун шарт-шароит яратиб бериши билан (белгиланади) ва баҳоланади.

Инсонпарварлик педагогикаси шахсга қаратилгандир, Унинг белгилари: маълумотлар эгаллаб олиш ва маълум доирадаги маҳорат ва кўникмалар юзага келтириш ўрнига техник, жисмоний, интеллектуал (ақлий) ривожланишига диққатнинг қаратилиши: эркин, мустақил фикрловчи ва ҳаракат қилувчи шахсни шакллантиришга қаратилган кучларни жамлаш, ҳар қандай ҳаётий ва ўқув вазиятларида асосланган қарорини танлай-қабул қила оладиган инсонпарвар фуқаро бўлиб етишиши: ўқув-тарбия жараёнини муваффақиятли қайта йўналтиришга эришиш учун керакли ташкилий шарт-шароитлар билан таъминлаш.

Ўқув-тарбия жараёнини инсонпарварлаштиришни авторитар педагогикадан унинг шахсга педагогик босимдан воз кечиб, ўқувчи ва педагог ўртасида ҳақиқий инсоний муносабатлар ўрнатиш ўқувчи фаолияти ва шахсий эркинлигига асосий аҳамият касб этувчи шахсга қаратилган педагогикага ўтиш деб тушуниш керак.

Бу жараёни инсонпарварлаштириш шундай шароит яратиш деганики, бунда ўқувчи илм олмаслиги, имкониятларидан паст даражада олмаслиги мумкин эмас, тарбиявий ишларга бефарқ ёки муддатли ўтиб борувчи ҳаётта кузатувчи бўлиб қолиши мумкин эмас. Гуманистик (инсонпарвар) педагогика мактабни ўқувчига мослашуви, қулай шароит ва «психологик ҳимоя» билан таъминлашни талаб қилади.

Инсонпарварлик мактаби амалиётини инновацион фаолиятининг аниқ шакл ва услубларини ишлаб чиқиш.

Улардан баъзилари:

1. Ўқув-тарбия фаолиятини дифференциялаш.
2. Ўқув таълим жараёнларини ҳар бир шахс ҳислатига қараб мувофиқлаштириш.
3. Ҳар бир тарбияланувчини ва қизиқишини ривожлантириш учун керакли шароитларни яратиб бериш.
4. Готоген синфлар ва шунга ўхшашларни ташкил этиш.
5. Ўқув - тарбия фаолиятининг қулайлиги.

6. Психологик хавфсизлик, ўқувчиларни ҳимоялаш.
7. Ўқувчига, унинг кучи ва имкониятларига ишониш.
8. Ўқувчини қандай бўлса шундай қабул қилиш.
9. Таълим-тарбия муваффақиятини таъминлаш.
10. Мактаб маҳсад йуналишини ўзгартириш.
11. Ҳар бир ўқувчи ривожланиш даражасининг асосланиши.
12. Сиртки таълимни (экстронат) «ўқувчи билан маънавий алоқаси йўқ» таъминланмаслиги сабабли тўхтатиш, йуқотиш.
13. Ўқитувчи шахсий ички йўл-йўриқ кўрсатмаларини қайта йуналтириш.
14. Инсонпарварлик таълимини кучайтириш.

Инсонпарварлик педагогикасини статистик баҳолаш жуда қийин. Аммо шу нарса аниқланганки, аутентинглиги, эмпатия ва сўзсиз маъқуллаш ўқувчилар ривожланиши билан мослашиб, боғланиб кетиши ва интизом, мактабга салбий муносабат каби муаммолар билан ёмон мослашуви аниқланган

ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ УМУМИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Инноватика муаммоларига мурожаат этиш ва уларни муҳим замонавий илмий фикрлаш йўналишларига кўшиш, жамиятда инновацион жараёнлар динамикаси ўсиб бораётганини тушуниш натижаси бўлди.

Бизнинг адабиётларимизда инновация муаммолари кўп вақтгача иқтисодий тадқиқотлар тизимида ўрганиб келинди.

Аммо вақт ўтиши билан жамият ҳаёти фаолиятининг ҳамма соҳаларида инновацион ўзгаришлар сифат ҳарактеристикаларини баҳолаш муаммоси юзага келади, аммо бу ўзгаришларни фақатгина иқтисодий назариялар билан аниқлаб булмайди.

Инновацион жараёнларни ўрганиш учун бошқа йўллар зарур, унда инновацион таҳлил фақатгина Фан ва техника эришган замонавий ютуқларидан фойдаланишнигина ўз ичига олмай, балки бошқариш, таълим, ҳуқуқ ва бошқа соҳаларни ҳам қамраб олади.

Инновацион педагогик муаммоларини ечилишини излаш таълим соҳасида инновацион жараёнлар бориши хусусиятлари, мазмуни, таркиби ва классификациясини текшириш натижаларини таҳлил (анализ) қилиш билан боғлиқ.

«Инновация» тушунчаси биринчи марта XIX асрда маданиятшунослар ўрганишларида пайдо бўлди ва бир маданият элементларини бошқасига жорий қилиш маъносини билдирган. Унинг бу маъноси ҳозиргача этаографияда сақланиб қолган.

XX аср бошларида янги билим соҳаси-янгиликларни киритиш, қуллаш юзага келди. У маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасида техник янгиликларни киритиш қонуниятларини ўргана бошлади. Янгиликларни киритиш ҳақидаги фан - инноватика -фирмаларнинг янги режа, хизматларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш фаолиятига талабалари кескин ошиб бориши акс эттирилган ҳолда пайдо бўлди.

30 йилларда АҚШда «фирма инновацион сиёсати», «инновацион жараён» атамалари пайдо булди. 60-70 йилларда ғарбда фирмалар ва бошқа корхоналар амалга ошириладиган янгиликларни эмпирик текширишлар кенг қулоч ёяди. Шу билан бирга диққат икки асосий текширишлар соҳасига қаратилади, уларнинг ҳар бирида ўз назарий - методологик маданияти устун туради.

Фирма янгиликларни киритиш ташаббускори ва яратувчиси сифатида бўлиб, унинг янгиликларни киритишга «сезувчанлигини», «таъсирчанлигини» ва бу таъсирчанлик боғлиқлиги бошқаришнинг тузилиши ва услублари билан боғлиқдир.

Текширишлар дастури сифатида «қарор қабул қилиш жараёни» концепцияси ҳисобланиб, бунда альтернативаларни танлаш ва анализ қилиш қабул қилинган қарорларни кетма-кет босқичлар билан амалга оширишга ўтилади.

Маркетинг ёки фирманинг бозорга янгилик киритишга, таваккалчилик омиллари, киритиладиган янгиликлар муваффақиятини олдиндан билиш методлари, алоҳида босқичлар самарадорлиги иқтисодий кўрсаткичлари ва янгилик киритиш умумийлигига: устун турувчи текширишлар парадигмаси бўлиб, очиқ тизим ва ўйин сифат ёндашуви назарияси ҳисобланади, унда фирмалар бозор билан ўз муҳитлари сифатида ўзаро муносабатда бўлиб ва у ерда инновацион жараённинг яқунловчи босқич кўпгина субъектлар ўзаро боғлиқлиги натижаси бўлиб қолади, бу субъектларнинг ҳар бири ўз манфаатига қараб иш олиб боради ва ўз шериклари ҳаракатларини эҳтимолини ҳисобга олади.

Бу икки соҳада янгиликларни киритишни амалий текширишлар бир қатор фанлар назарий янгиликларидан фойдаланадилар. Улар турмуш ва меҳнат техник воситалари ривожланиши қонуниятларига мурожаат этиб, ўрганиладиган техника тарихи, тахник ва ижтимоий ўзгаришлар ўзаро боғлиқлиги ўрганадилар: янгиликларни киритишни бошқариш амалиётига янги ғояларни рағбатлантирувчи омиллар ва услублар ҳақидаги социолог ва ижтимоий психологлар хулосаларини, инновацион янгилик киритувчилар ва бошқа иштирокчилар ҳислатлари ҳақидаги мулоҳазаларини фаол татбиқ этадилар.

Олимлар янгиликлар киритишни текшириш уч босқичга ажратадилар. Биринчи босқич янгиликлар муваффақиятига ёрдам берувчи ёки тўсқинлик қилувчи омилларни ўрганиш ва турли хил янгиликлар кўпгина эмпирик маълумотларни анализ қилиш билан боғлиқ.

Иккинчи босқич янгилик киритиш жараёнининг ўзини, уларни бир соҳа муҳитида иккинчи соҳага олиб ўтиш механизминини ҳисобга олиш билан биргаликда ўрганиш деб қарайдилар.

Учинчи босқичда тадқиқотчи диққати турли хил инновацион вазиятларни анализ қилиш, таваккалчиликни баҳолаш методларини ишлаб чиқиш, янгиликларни киритиш соҳасида тавсияномалар юзага келтиришга қаратилади. Бу босқичда инновацион сиёсат давлат фаолияти бўлиб қолади.

Педагогик инновацион жараёнларни Ғарбда 50 йиллар охиридан

бошлаб бизнинг мамлакатимизда кейинги 10 йилликдан бошлаб олимлар махсус ўргана бошладилар.

Жаҳон педагогик жамоатчилигининг қизиқиши махсус инновацион хизмат, нашриёт, журналлар инновацион мақолалар кўринишида бўляпти. Хусусан ЮНЕСКО қошида таълимни ривожлантириш Осиё педагогик инновациялар маркази мавжуд бўлиб, дунёдаги турли мамлакатлардаги педагогик янгиликларни умумлаштириб, таълим масалалари бўйича халқаро бюро билан биргаликда педагогик жамоатчиликка махсус нашрларда улар ҳақида маълумотлар тарқатади.

Бизнинг мамлакатимизда педагогик инновациянинг ривожланиши кенг жамоатчи-педагоглар ҳаракати мактабнинг тез ривожланишига бўлган талаб ва уни педагоглар амалга ошира билмасликлари ўртасидаги юзага келган қарама-қаршилиқлар билан боғлиқ. Янгиликларни қўллаш умумийлиги кенгайди. Шу сабабли янги билимларга бўлган талаб, янги «янгилик», «янги инновация», «инновацион жараён» тушунчаларини англаш талаби кескинлашди.

«Инновация» сўзи лотинчадан келиб чиққан, унинг таржимаси янгиланиш, ўзгартириш, янгилик киритиш деган маънони билдиради.

Инновацион жараённинг микроструктурасини ўрганиб олишлар янгилик киритишнинг «хаётий цикли, (даври)» концепциясини алоҳида кўрсатдилар, у янгилик киритиш вақт давомида ўтаб борадиган жараён деган фикрдан келиб чиқади. Бу жараёнда янгиликни яратилиши ва ижро этилишини таъминловчи фаолиятларни турларга ажратувчи босқичларга бўлинади. Шу даврга келиб илмий адабиётларда қуйидаги инновацион жараённи босқичларга ажратиш схемаси мавжуд:

1. Янги ғоя пайдо бўлиши ёки янгилик концепциясн юзага келиш босқичи; уни шартли равишда фундаментал ва амалий илмий текширишлар (ёки бирдан пайдо бўладиган) натижаларидан келиб чиқадиган янгилик босқичи деб атайдилар.

2. Кашф этиш вақти, яъни амалга ошган объект, моддий ёкя маънавий маҳсулот намуна кўринишидаги янгилик яратиш.

3-босқичда яратилган янгиликка амалий кўпайиш топилиб уни қўшимча ишлаб мукамаллаштириш амалга оширилади; бу босқич янгилик киритишдан мустаҳкам самарадорликка эришиш билан якунланади. Шундан сўнг янгиликнинг мустақил мавжудлиги бошланиб, янгилик киритиш жараёни кейинги босқичга ўтади, бу босқич фақатгина янгиликни қабул қилиш шартидagina амалга ошади. Янгиликдан фойдаланиш даврида кейинги босқичлар кўринади.

4-босқичда янгиликнинг тарқалиши унинг янги соҳаларга диффузияланиб (қўшилиб) кенг татбиқ этилишидан иборат.

5-босқич янгиликнинг бирор соҳада ҳукмрон бўлиши, бунда хусусан янгилик ўз янгилигини йўқотиб, янгилик сифатида мавжуд бўлмай қолади.

Бу босқич янги самарали янгилик пайдо бўлиши ёки унинг янада самараси билан алмашиши билан якунланади.

6-босқич янгилик қўлланилиши доираси қисқариб унинг янги маҳсулдори билан алмашади.

Юқорида келтирилган инновацион жараённинг бир-бирини вақт босқичида кетма-кет алмаштириб, мунтазам тизим унинг реал ривожланиб боришининг соддалаштирилган схемасини ифодалайди. Бирор аниқ инновацион жараён бу босқичларни ўз ичига олинб, улар кетма-кетлиги ва боғлиқлигига сўзсиз риоя қилиши шарт эмас.

Янгилик киритишни янгиликни яратиш ва тарқатиш комплекс ва мақсадга мувофиқ жараёни сифатида қараб, унинг мақсади инсон талаб ва эҳтиёжларини янги воситалар билан қондириш бўлиб, бу самарадорлиги, мунтазам ва ҳаётийлигини таъминловчи услуб ва тизимларни маълум сифатли ўзгаришига олиб келади.

Инновацион жараён бошқа сифатли ҳолатга ўтиш, эскириб қолган қоида, вазият ва аҳамиятларни қайта кўриб чиқиш билан боғлиқ бўлади. Бир даражали қатор янгиликлар (йиғиндиси) умумийлиги инновацион яхлитлигини ташкил этади.

Янгилик киритиш ички мантиқ ва йўналишларга эга бўлиб, у янгилик ғояси (фикрни) туғилишидан то унинг фойдаланила бошланишигача бўлган ҳарактерларни ривожлантириш ҳам инновацион жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабат мантиғини ифодалайди.

Шу тариқа янгилик киритиш динамик тизим бўлиб, ички мантиқ каби вақт давомида қонуний ривожланиши, унинг атроф муҳит билан ўзаро боғлиқлигини ифодалайди. Инновацион жараёни тузилиши янгиликнинг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтиб бориши билан ўзгариб боради.

Шу билан бирга янгиликнинг динамик хусусиятларидан унинг натижа-яқуни ва самараси боғлиқ бўлади. Янгиликнинг яқунлаганлиги ёки унинг имкониятлари амалга оширилганлик даражаси инновацион жараённинг ҳамма босқичлари қанчалик муваффақиятли ўтиб боришига боғлиқ бўлади. Оддий ишлаб чиқаришдан кенгайтирилганига ўтиш кескин вазият ҳисобланади, бу ўтиш амалиётда кўп ҳолларда амалга оширил-майди, бу ҳол қайси бир янгиликнинг яқунланмаслигига сабаб бўлиб, кўпгина инновацион муаммолар мавжудлигини юзага келтиради.

Янгиликнинг яқунланганлигидан унинг самарадорлигини белгилаш керак, яъни инновацион жараён амалга ошириладиган тизим, турли кўрсаткичларга янгиликнинг амалга оширилган имкониятлари таъсирини аниқлаш мумкин, шу билан бирга уларнинг ўзаро боғлиқлиги яққол кўринади.

«Инновацион» терминига яқин бўлган тушунчалар «ўзгариш», «мукаммаллаштириш», «ислоҳ қилиш» тушунчалари ҳисобланади. Аммо улар ўртасида маълум фикрлар ҳам мавжуд.

Янгилик-педагогик текширишларни баҳолаш асосий ўлчовларидан бири бўлиб, у иқтисодий жараённинг асосий натижаси, бу ҳар қандай янгилик киритишнинг мустақил қиммати ва хусусиятидир.

«Янги» тушунча инновацион педагогикада марказий тушунчалардан бири ҳисобланади.

Агарда биринчи - «биринчи яратилган» - таърифи илгари умуман маълум бўлмаган бирор нарса ҳақида тасаввур берса, кейинги яқиндан

бери ва айниқса «янгитдан очилган» -таърифлар эса янгиликда қандайдир даражада «эскилик» элементи, нимадир, илгари бўлган бирор нарса борлигини ифодалайди. Шу тариқа янгиликнинг икки тури ҳақида гапириш мумкин.

1. Биринчи марта яратилган янгилик. Бу янгилик ихтирога тенг, яъни яна ўрнатилган янги ҳақиқат демакдир.

2. Аввалги мавжуд бўлган назарияни янада такомиллаштириб, замонага мослаштиришдан иборат.

ПЕДАГОГИК ИННОВАЦИЯЛАРНИ ҲАЁТГА ТАТБИҚ ЭТИШНИНГ ТАШКИЛИЙ АСОСЛАРИ

Замонавий ахборот технологиялари, компьютерлаштириш ва компьютерлар тармоқлари нешида таълим жараёнини ахборот билан таъминлаш ривожланиб боради. Таълим жараёнида оммавий ахборот воситаларининг мавқеи ошиб боради, телевидение ва радионинг таълим дастурлари интеллектуаллашуви таъминланади, Фан ва таълимнинг наشريёт базаси ривожлантирилади, ўқув, ўқув-услубий, илмий, қомусий адабиётлар ва маълумотномалар билан таъминлашнинг барқарор тизими шакллантирилади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»дан.

Маълумки, дидактиканинг предметини ўргатиш, ўрганиш таълим мазмунини ташкил қилади. Бунда иштирок этаётган 3 та компонент бир-бирлари билан шундай узвий алоқадаки, улардан бирини эътибордан четда қолдириш мумкин эмас. Хўш, нимани нимадан бошлаш керак? Ишни ўрганиш ёки ўргатишдан бошласак, табиий равишда савол туғилади: нимани (қандай мазмундаги ўқув материални) ўрганмоқчисиз ёки ўргатмоқчисиз? Ўргатиш ҳам, ўрганиш ҳам асосий мақсадга йўналтирилган таълим объекти ва охирги натижа - маҳсул бўлмиш таълим мазмунига боғлиқ.

Ҳар хил мазмун уни ўзлаштиришнинг ўзига хос усуллари билан фарқ қилганлиги учун ўрганишнинг қандай бўлиши унинг мазмунига боғлиқ, бу эса ўрганишни ташкил этувчи ўргатувчига боғлиқ. Шундай қилиб, дидактик тафаккур - бу ўрганиш, ўргатиш ва таълим мазмунининг доимий алоқалари, муносабатларини излаш, аниқлаш демакдир.

Ўқитувчи ўқувчини фаоллаштирадиган, ўзи ва ўрганувчи учун қулай бўлган йўлларни, усул ва услубларни, ўқитиш шакллари, метод ва воситаларни излайди, уларни такомиллаштиради, Шу боисдан ҳам «педагогик технология», «дидактик технология», «таълим технологияси» атамалари каторидан «педагогик инновациялар» атамаси мустаҳкам ўрин олмоқда.

Юқорида санаб ўтилган тарзда ўргатиш, ўрганишда таълим мазмуни асосий ўрин тутаяди. Шунинг учун ҳам, ўз олдимишга Давлат таълим стандартларини яратиш биринчи галдаги вазифа қилиб қўйилди. Бу вазифанинг уйдасидан чиқдик; Давлат таълим стандартлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланиб, ҳар бир таълим муассасаларига, ҳар бир ўқувчига етказилди. Эндиги вазифа шу стандартларни тезроқ ҳаётга татбиқ этиш механизминини яратишдан иборат.

Бироқ, эътироф қилиш керакки, ҳали Республикамишда янги педагогик

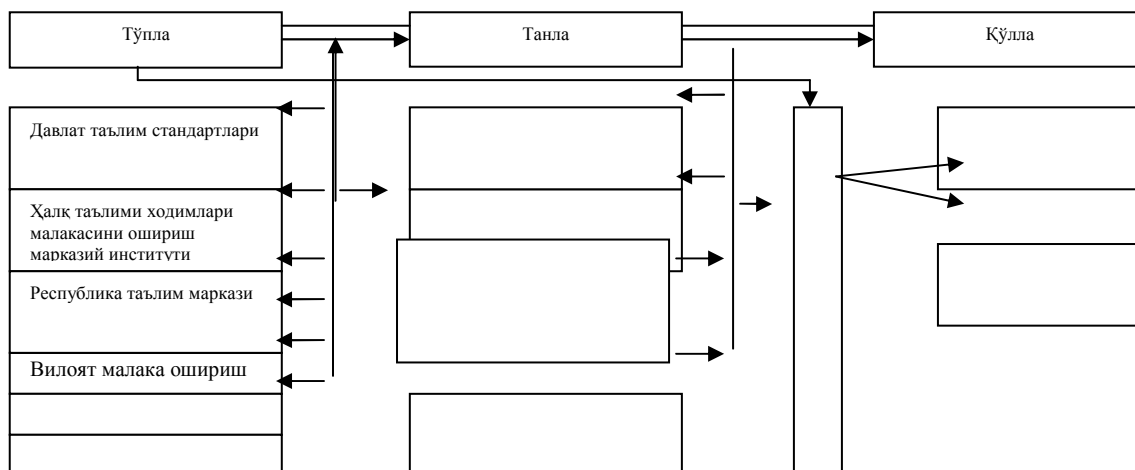
технологияларни, таълим инновацияларини тўплаш, улар ичидан фаолиятимизда энг кўп Самара берадиганларини танлаш, тажриба-синовдан ўтказиш ва қўллаш - жорий этишни йўлга қўядиган тизим (механизм) шакллантирилмаган эди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида ишлаб чиқилган умумий таълим фанлари бўйича Давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилиб, босқичма-босқич амалга оширишга киришилгандан кейин бу соҳадаги ишларни аниқ бир тизимга солиш, қўллаб-қувватлаш, янгиликларни жорий этишга етарли шарт-шароитлар яратадиган тизилмаларга бўлган эҳтиёж яққол кўзга ташланди. Чунки Давлат таълим стандартлари ўқувчилар билимига қўйиладиган мажбурий минимал даража бўлиб, давр ўқувчиларга таълим стандартлари даражаси талабларидан ошириб билим, иқтидор ва кўникмалар беришни тақозо этади. Бу масалани ижобий ҳал қилиш илғор тажрибалар, янги педагогик технологияларни излаш, уларнинг дидактик имкониятларини синаб кўрган ҳолда амалиётга татбиқ этишга бўлган ҳаётий эҳтиёжни ошириб юборди. Бундан келиб чиқадиган амалий хулоса - илғор таълимий янгиликларни аниқлаш, уларнинг жамғармаларини ташкил этиш, синаб кўриш, педагогик амалиётга жорий қилишнинг илмий хулосаларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш тизимини яратиш масаласининг долзарблигини оширди. Ҳозирги кунда бу тизимни яратиш йўлида бир қатор изланишлар, саъй - ҳаракатлар бошлаб юборилган.

Жумладан, вазирлик, вилоят халқ талими бошқармалари таркибида Давлат таълим стандартлари бошқармалари ва бўлимлари (мониторинги) ташкил этилган. Таълимни бошқариш тизимида ташкил қилинган янги бўғинлар қуйидаги ишларни амалга ошириб бормокда:

- таълим соҳасидаги қонунлар, меъёрий ҳужжатларнинг бажарилиш назоратини юритиш;

Педагогик инновацияларни ҳаётга татбиқ этишнинг ташкилий асослари

•«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни ҳаётга татбиқ этиш, Давлат таълим стандартлари ва дастурлари бажарилишининг мониторингини олиб бориш;

•таълимни бошқариш маҳаллий органлари ва ўқув муассасаларининг умумий ташкилий педагогик ишлари қатори педагогик инновацияларнинг самарадорлигини таҳлил қилиб бориш;

•педагогик тажрибаларнинг боришини аналитик таҳлил қилиш, умумлаштириш, оммалаштириш бўйича тавсиялар тайёрлаш;

•педагогик технологияларни кузатувчи, назорат қилувчи ва жорий этувчиларни ўқувчини ташкил қилиш шу масалага оид семинарлар ўтказиш, тренинглар тайёрлаш чораларини кўриш;

педагогик технологияларни ривожлантириш ҳақида тегишли маълумотлар жамғармасини яратиш, таҳлил қилиш ва тартибга солиб туриш.

Юқорида таъкидланганидек, Давлат таълим стандартлари- бу ўқувчилар билим савиясининг минимал даражасини белгилайди, бу даражадан юқори кўрсаткичларга эришиш учун маълум изланиш ҳамда ташаббус лозим, педагогик инновацияларни яратиш, шунингдек, уларни бошқариш авваламбор, ана шу дорлзарб вазифаларни ҳал қилишга хизмат қилади.

Шу боисдан ҳам педагогик инновацияларни излаб топиш, ўрганиш, таҳлиллар остида энг кўп самара берадиганларини танлаб олиш ва уларни амалиётда қўллаш тартибини белгилаб берадиган бир тизимни яратиш мақсадга мувофиқдир. Фикримизча, бунинг учун, биринчидан, инновациялар ҳақида аниқ маълумотлар жамғармасини яратиш зарур бўлиб, буни шартли равишда инновацияларни «ТЎПЛАШ» жараёни деб қабул қиламиз.

Инновацияларни тўпловчилар жадвалга кўра вазирлик тизимида янги ташкил қилинган марказлар, жумладан, Халқ таълими ходимлари малакасини ошириш институти мактабгача таълим муассасалари раҳбарлари малакасини ошириш бўйича доимий ишловчи Республика доимий курси қошидаги мониторинг маркази ва Республика таълим маркази асосий бўғин ҳисобланади. Мазкур ишларни бошқарувчи Давлат таълим стандартлари мониторинги мактаб педагоглар кенгашлари, метод бирлашмалари, туман, шаҳар халқ таълими бўлимлари, вилоят малака ошириш институтларида ўрганиб, тўпланган педагогик инновацияларни ўз вақтида «ТАНЛОВЧИ»ларга етказиш ёки айримларини тўғридан-тўғри «ҚЎЛЛОВЧИ»ларга йўллашни мувофиқлаштириб боради.

Педагогик инновацияларни танлашда амалий иш олиб борувчи «Педагогик технологиялар маркази»:

• маълумотнинг йўналишини аниқлайди;

• жорий қилиш ва қўллашда илмий-методик жиҳатдан ёрдам беради;

• методик қўлланма, дастур ва методик тавсияларни нашрга тайёрлайди ва педагогик матбуотга узатади;

• рейтинг тизими, ўқувчиларни мактабгача тайёрлаш, Давлат таълим стандартларини жорий қилишдаги илғор тажрибалар мажмуасини яратади;

- хорижий давлатлардаги таълим соҳасидаги тажрибаларни ўрганади, таққослайди ва тавсиялар тайёрлайди;
- амалга татбиқ қилувчиларни ўқитади, малакасини оширади, тажриба алмашув ишларини ташкил қилади;
- педагогика соҳасидаги олимлар, илмий изланувчилар билан ҳамкорлик ишларини олиб боради;
- инновацияларнинг қўлланилишини динамик равишда кузатиб боради;
- инновацияга оид Республика илмий-амалий кенгашлар йиғилишлари, конференциялар ўтказилади;
- малака ошириш институтлари, туман методика ва мактаб педагогик кенгашларини янги ахборотлар билан таъминлаб боради.

Педагогик инновацияларни қўллаш билан уни тўплаб, илмий жиҳатдан хулосалар тайёрловчи бўғин ўртасидаги «Педагогик матбуот» асосан нашр ишлари, оммалаштириш, кенг педагогик жамоалар, илмий-педагогик ходимларга уларни етказиш, уларнинг таклиф ва мулоҳазаларини олиш, тажриба-синов хулосалари асосида инновацияларни янада такомиллаштириш ишлари билан шуғулланади.

Ўйлаймизки, таълим технологияси, педагогик инновацияларга бундай тизимли ёндашув Давлат таълим стандартларини амалга оширишда ўз самарасини кўрсатади.

ЯНГИЛИКЛАР КИРИТИШ МАЗМУНИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

«Педагогик тизим» ва «Педагогик тизимда янгиликлар киритиш» тушунчасини аниқлаб олайлик.

Педагогик жараён биламизки, педагогик тизим асосида ўтиб боради. Педагогик тизим - бу ташкил этувчиларнинг бирлаштирилган мажмуи бўлиб, улар ўзгаришларда ҳам барқарорлигича қолаверади. Агарда ўзгаришлар (янгилик киритиш) қандайдир мумкин бўлган чегарадан ошиб кетса, тизим бузилади, унинг ўрнига янги бошқа хусусиятли тизим юзага келади. Педагогик тизим - элементларнинг жуда мустақам бирлашувидир. Ҳар қандай педагог тизимнинг тузилиши ҳозирги даврда қуйидаги элементлар вариантлари йиғиндиси, ўзаро боғлиқлиги кўриниши: ўқувчи; тарбиянинг мақсади; тарбия мазмуни; тарбия жараёни; ўқувчилар (ёки ТТВ - таълим техник воситалари); тарбиявий ишларнинг ташкилий шаклларидан иборат бўлади.

Бу тизимнинг таркибий қисмларидан ҳар бири ҳар қандай даражада элементларга деталлаштириб ёйиб кўрсатилиши мумкин.

Қурилган тизимнинг таркибий тузилиши эмас деб ҳисоблашга асосларимиз бор. Кўрсатиб ўтилганларга қўшила олмайдиган педагогик тизимнинг муҳим таркибий қисмлари, шунингдек, «Натижалар», «Ўқув тарбиявий жараёни бошқариш», «Технология»лардан иборат.

Улар берилган расмдаги Педагогик тизим моделида кўзга ташланади. Мақсадлар натижалар билан мос келиб, узлуксиз цикл ташкил этилади. Мақсадларнинг натижа билан тўла мос келиши педагогик жараённинг

ишончи, ўлчов кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Педагогик тизим бошқарув, бирлаштирувчи ҳамма таркибий қисмлари нисбатан мустақил қисм ҳисобланади, чунки улар ўз мақсад ва тузилишларига эгалар.

Педагогик тизимнинг ташкил этувчи таркибий қисми сифатида уни алоҳида омиллар бирлиги эканлигини таъкидлаган ҳолда кўпинча, ўқув тарбия жараёнининг технологиясини кўрсатадилар. Бундай ёндашиш педагогик тизим кўзланган мақсадга эришишни таъминлайдиган мустаҳкам ташкилий технологик комплекс бўлади. Шунини таъкидлаш керакки, педагогик тизим ҳар доим ҳам технологиядир. Ана шу белгиси бўйича педагогик тизимни таркибий қисмлар ихтиёрий «Тўпламидан» ажратиб олиш осондир. Технологик - бу қатъий ташкилий мантиққа бўйсунувчи имкониятларини белгиловчи тизимнинг ички сифатидир.

Шу билан бирга топшириқни баҳолаш даражасининг ўзидаёқ, технолог маълум жараёнлар ҳамда ҳодисаларга таянади. Маълум жараёнлар муваффақият ифодаси далили сифатида фойдаланилади, ажойиб ҳодисалар натижалари эса янги сабаб ва формула манбалари сифатида амалга оширилади. Ўқув технологияларни лойиҳалаштириш методик «Тажрибаларни умумлаштиришдан» фарқли «Мумкин эмас» ҳулосасини билмайди. Технолог учун бу фақатгина вақт ва харажатлар масаласидир. Технолог фақатгина яхши маълум, текшириб кўрилган, асосланган, шубҳа қилинмайдиган фикрларга асосланади. Технолог тажрибалар ўтказмай, аниқ кўзланган натижалар билан иш олиб боради. Технология вариантликка йўл қўймайди, унинг асосий вазифаси - аниқ қафолатланган натижа олишдир, у ҳар доим ҳам асосий ечимда оддийдир. Асосий ечимни тушуниш қолган ҳаммасини, ўзаро зарур элементлар системаси тартибини мазмунини очиб беради. Технологиядан ҳеч бир қисмини олиб ташлаб бўлмайди, у ерда ортиқчаси бўлмайди, бўлиши мумкин эмас. Бу жуда мураккаб ҳолат, ҳар иккинчи ўқитувчи излаш - тадқиқотчилик тартибида иш олиб боради, шу билан боланинг мактабдаги ҳаёти натижаси ноаниқлигини кучайтиради.

Ҳар доим, айниқса «аниқ» фанлар деб номланувчи йўналиш вакиллари орасида педагогларни ҳарактерлари учун қойиб турувчилар топилади, ва улар ҳар галгидек педагогика тизими моделларини ревизия қилиш ва модеризациялашдан бошлайдилар, педагогика тизими содир бўладиган жараёнларнинг баъзи принципал ҳарактеристикаларида тўхталиб ўтамиз. Педагогика тизимининг ҳар бир аниқ модификацияси кўзланган натижа

эришиш аниқ хусусият ва имкониятларга эга деган қоидадан келиб чиқамиз. Бу имкониятлар системанинг аниқ хусусиятлари билан қаттиқ белгилаб қўйилган. Бу тарзда биз таълим ва тарбиявий кўзланган даража ва сифатга эришмоқчи бўлсак, унда шунга мос педагогика система ҳақида қўйишимиз керак, унинг ишлаши педагогик жараённинг керакли йўналиши ва интенсивлигини таъминлайди. Бунинг натижаси, ўқув-тарбиявий жараённинг янада юқорироқ самарадорлиги, ҳар доим педагогик тизимни такомиллаштириш оқибатидир. Бу жуда мураккаб муаммо, уларни ишлаб чиқишга Дунё энди киришмоқда. Ҳозирги умумий кўринишга жуда кўп кўринишли кўрсаткич, «Харажат» ва натижаларни тўплаш мумкин бўлмоқда ва муаммони фойдалилигини аниқлаш иқтисодий нуқтаи назарига ўтказиш мумкин бўлди. Интуитив ва субъектив баҳоларни жуда осон нотўғри дейиш мумкин ва бу ерда вазиятдан чиқиш фақатгина фикрларни тўплашдан иборат бўлади.

Ҳар қандай педагогиканинг максимал умумий самараси 100% кўзланган мақсадга тўла эришилган ҳисобланиб тарбиячилар учун мумкин бўлиб илгари эришилгандан пастроқ даражада бўлмаса.

Яна бир бор педагогика тизими тузилишига назар ташлайлик, у «ёмон» ва «яхши» педагогик система учун ҳам бирдир. Уни ўқитувчи ҳам бирдир, Уни ўқитувчи, ўқувчилар муносабатигача содалаштирамиз. Бу муносабатлар ўрганилган эди ва умумий хулоса маълум: деярли 50% ўқитувчидан, 50% эса ўқувчигача боғлиқ. Бундан келиб чиқадики, масалан: энг ёмон педагогика системанинг самарадорлиги, айтайлик ўқитувчи умуман ҳеч қандай ҳаракатларни амалга оширмаган ҳолда, аммо система ишласа 50% дан кам бўлмайди. Анъанавий педагогик тизимнинг фойдали ҳаракат коэффиценти 60% дан ошмайди деб ҳисобланади. Бу эса мактаб тарбияланувчиларининг фақатгина ярмидан озгина кўпроғини дастурни тўла эгаллашига эриша олади деганини билдиради.

Яна бир муҳим фикр, тизимнинг умумий назариясидан маълумки тизимни бараварига бир неча параметрлар бўйича яхшилаш мумкин эмас. Тўғри йўл янгиликни аста-секин, унинг фойдалилигига ишонч ҳосил қилиб, ҳар томонлама текшириб кўриб, кейинги ишларни ўйлаб киритишдан иборат. Тажрибалар шуни кўрсатадики ҳар бир яратилган янгилик олдинга албатта илгаригисидан ҳам ёмон ишлайди. Чунки ўрганиш, мослашиш, сусткашликни енгиш керак.

Педагогик тизимни такомиллаштиришнинг асосий йўллари иккита: интенсив ва экстенсив. Интенсив ривожланиш педагогик системани ички имкониятлар ҳисобига, экстенсив йўл эса қўшимча кучлар жалб этиш - яъни, воситалар, асбоб-ускуналар, технологиялар ҳисобига такомиллаштиришни кўзда тутаяди. Педагогика технологиянинг интенсив ривожланиш имкониятлари тугаган деб ҳисобланади: мактабнинг мавжудлиги минг йилликлар давомида ҳамма йўлларни синаб кўриб бўлган, ҳозирги педагоглар насибаси қайтариш, тарбия мазмуни ва вазифасини, мантиқий чуқур эсга олиш, унинг бирламчи асосларига чуқур тушиб боришдан иборат.

Яна бир бор қайтариб айтаемиз, агарда мактаб ҳали ўлмаган бўлса,

агарда у яшаётган, ривожланаётган ва болаларни ўқитаётган бўлса, бу фақатгина ўзининг консерватив табиати ҳисобигадир. Баъзи назарийчилар айтадиларки, жуда яқин вақт ичида педагогикада инновация бир маънони - орқага, ўтмишга, ўйлаб ва оқилона тарбиялаш, маънавий тарбияловчи, янгиликларсиз ва тиришишларсиз тинч тизимга қайтишнигина билдиради деган фикрни айтмоқдалар.

Ғарб мактаблари экстенсив йўл билан педагогик маҳсулотни янги информацион технологиялар, вақтни турли хил ўқув фаолиятларига тақсимлаш, синфдаги дифферензация ва индивидуаллаштириш ҳисобига ошириш билан ривожланиб бормоқда. Шу билан педагогик маҳсулот сифати яхшиланмоқдаки, бу савол аниқлигича қолмоқда: кўпчилик мустақил экспертлар бунга ишончсизлик билдирмоқдалар. Бу ҳолатдан чиқиш йўли «Интегрированнъге инновации (янгиликлар)» деб аталувчи, интенсив ва экстенсив йўллари бирлаштиришга имкон берувчи педагогик система ривожланиши ҳисобланади. Бу педагогиканинг фойдаланилмаган имкониятларини чуқур текширишни талаб қилади, улар турли кўринишдаги турли ҳарактерли ва турли даражадаги педагогик тизим ташкил этувчилари учрашган нуқтада намоён бўлади.

Бўш жойларини янги технологиялар билан мустахкамлаб, педагогик системанинг умумий самарасини яхшилашга уринса бўлади. Бундай ёндошишда инновация ўйлаб топилган «ташқи» чора бўлиб кўрилмайди, балки чуқур мазмунли талаб ва тизимни билиш, англаб етилган қайта тузиш ҳисобланади.

Агар шундай нуқтаи назар билан инновацион чақириқларга қаралса уларда деярли янги жиҳатлар йўқдек туюлади. Жумладан эски муаммоларни ҳал этиш учун янги «рецепт»лар ҳам йўқ. Умуман олганда инновацион ғояларга инсоният тараққиёти жараёни ҳақидаги янги билимларга асосланган, педагогик муаммоларни ҳал қилишга илгари қўлланилмаган назарий ёндашувлар, аниқ амалий технологиялардан олинган юқори натижаларни киритишга мажбурмиз.

Педагогика фанида берилган ғояларни ишланганлик даражасининг мувофиқлик жиҳатлари бўйича умумий ва қисман инновацион лойиҳалар миқдори, шунингдек, педагогик амалиётда уларда фойдаланишнинг таҳлилий умумий педагогик инновацияларга киритиш имконини берди.

1) Педагогик фан тизими ва педагогик амалиётни, янги бўлмаган бироқ доимий долзарб ва ўзидан ўқув-тарбия жараёнини битимлаштиришнинг умумий ғоялари ва амалий технологияларини ўзига мужассам қилган.

2) Инсонпарвалик педагогикасини барча назарий қоидалари ва амалий технологияларининг йиғиндиси жамлаган.

3) Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқаришга янги ғоявий ёндашувга асосланган.

4) Ахборотлаштириш, оммавий коммуникациялашнинг янги ғоялари ва воситаларини қўллашга асосланган технологияларни инновацион технологиялар ҳисобланади:

Педагогик тизимда инновацион тузилмаларининг бош йўналиши:

- яхлит педагогик тизим:
- ўқув юрти:
- педагогик назария:
- ўқитувчи:
- ўқувчилар:
- педагогик технология:
- мазмун:
- шакл, методлар, воситалар:
- бошқарув:
- мақсад ва натижалар.

Тизим ости тузилмаларининг чуқурлиги бўйича инновацион янги киритмаларнинг моҳияти, сифати ва мақсадга мувофиқлиги ҳақида хулоса қилиш мумкин.

РЕФЛЕКСИВ - ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Рефлексив — инновацион технологияларнинг барча процедураларини қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин:

1. Янги ғоялар излаш босқичи;
2. Янгиликлар юзага келтириш босқичи;
3. Янгиликлар киритишни амалга ошириш;
4. Янгиликларни мустаҳкамлаш босқичи.

Янги ғоялар излаш босқичи «инновацион педагогика» асослари курси бўйича ахборот инновацион шароит юзага келтириш мактаб муаммо ва талабларини долзарблаштириш, мақсад, янгилик яратиш ғояларини ифода этиш бўйича дастлабки ишлар, бўлажак мактаб шароитини тасаввур этишдан иборат. Янгилик киритишни шакллантириш босқичи янгилик киритиш ишларини фаол равишда лойиҳалаштириш, танланган янгиликларни синаб кўриш, мактабда янгиликларни киритиш бўйича қарор қабул қилишдан иборат.

Янгиликларни киритиш босқичини амалга ошириш мактабда тажриба ўтказиш учун шароитлар яратиш, тажриба жараёнини таҳлил қилиб бориш, янгилик киритиш ва мазмунини тузатиб боришдан иборат бўлади.

Янгилик киритишни мустаҳкамлаш босқичи мактабнинг янгидан шакллантирилган образини ўқитувчилар онгида мустаҳкамлаш, ўқитувчининг инновацион ҳаракатларини мукаммалаштириш бўйича психокоррекцион методик ишлардан ташкил топади.

Барча тўрт босқичнинг асосий мақсади янгиликни ўзлаштиришни ривожлантириш ва ўзлаштирилаётган янгиликка субъектив муносабатда бўлишдан иборат.

Ўқитувчиларни рефлексив- инновацион технологияда тайёрлаш модели III ва IV босқичи жадвалда кўрсатилган.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятига тайёргарлигини шакллантириш III ва IV профессионал тайёрлаш босқичлари.

Технологик жадвали

Вазифалари	Педагогик муносабат ва педагогик фаолиятни умумий технологиясини такомиллаштириш инновацион фаолият технологиясини ўзлаштириш.
Мазмуни	Муаллифлик дастурларини тузатиш методикасини ўзлаштириш. Тажриба босқичларини режалаштириш, татбиқ этиладиган янгиликни таҳлил, прогноз қилиш, ривожлантириш янгиликни педагогик жараёнга татбиқ этиш, тузатиш, тажриба ишлари натижаларини кузатиш
Технологиялари	Ташкилий - фаолият ўйинлари. Рефлекс-инновацион амалиёт муал-лифлик концепцияларини ўрганиш. Муаллифлик дастурларини тузиш. Инновацион турдаги ўқув юртларида амалий ишлар, турли хил малака оширишда иштирок этиш. Педагогик устахоналар.
Даража	Психологик тайёргарлик методологик тус олади, рефлексив-аналитик маҳорат юқори масъулият, ижодий фаолият ривожланади.

Илгари айтилганидек, муҳокама қилинаётган технологияларни татбиқ этиш инновацион шароит мактаб муаммоларини долзарблаштиришдан бошланади. Бунинг асоси инновацион педагогика бўлиб, у талабаларни инновация асосий бўлимлари билан таништиради. Булар: неология, аксиология, вараксиология. Бу курснинг асосий вазифаси - фақатгина ўқитувчи инновацион фаолиятининг сабаб, омил, тўсиқларини очиб бериш эмас, балки янгиликни қабул қилиш учун психологик тайёргарликни юзага келтириш, педагогик инновацияларни қабул қилишни ҳам ривожлантирди. Ижодий фаолият психологик қонуниятларини ечиш, излаш, танлаш механизмини ўрганиш, тренингли таълим шароитида амалга оширилади. Дастурнинг асоси шахснинг ўзини ижодий ривожлантириш тамойилидан иборат. Қачонки субъект ўз фаолиятида фақатгина намоён бўлиб ва кўрсатибгина қолмай, балки ижодкорлик қилса ва аниқласа, унинг фаолияти йўналишига қараб унинг ўзини аниқлаш ва шакллантириш мумкин. (С.Л.Рубинштейн).

Инновацион педагогика асослари бўйича дастурнинг асосий бўлимлари «инновация», «янгилик», «таълимнинг инновацион жараёнлари», «ўқитувчи инновацион фаолияти тузилиши», «янгилик киритиш технологияси» тушунчаларини очиб беришга мўлжалланган.

Ушбу курсда ўзига ҳослик сифати билан ажралиб турувчи, педагогик ғояни таърифлашга бошқача муаллифлик ёндошиши билан ажралиб турувчи ўзига ҳос варкатив таълим моделлари ўрганилади.

Энг аввало оммавий педагогик ҳаракатлар, гуманистик педагогик ривожланишига туртки берган концепция ва таълим насихатлари ўрганиб чиқилади, Талабалар турли ўқув юртларини ўрганадилар, уларнинг мақсади, ташкилий тизими ўзига ҳослиги, таълим ва тарбия мазмуни, улар ишлари

амалий тажрибаларини тасвирлаш билан шуғулланадилар.

Асосий эътибор муаллифлик дастури, таълим ва тарбия концепциялари яратиш даражасида педагогик тажрибалар ишлаб чиқиш ва ўтказиш техникасига қаратилади. Талаба амалий фаолияти концепцияларини ўрганиш, қоида, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ҳақиқий муқобил ўқув юртлари билан танишиш каби ишлар олиб борилади. Бакалаврият айти магистратурада бўлажак педагоглар шу каби концепция ишлаб чиқиш бўйича ижодий жамоага жалб этиладилар. Курс дастури 70 соатга мўлжалланган бўлиб 10 та назарий бўлимлардан иборат ва маъруза, семинар ва лаборатория машғулотлар мустақил тадқиқот ишларини ташкил этишни кўзда тутати. Маъруза машғулотларида инновацион педагогика асосий муаммоларини ягона тушунишини таъминловчи, кейинги мустақил ишлари учун методологик ва илмий асослар яратувчи энг умумий назарий саволлар ўрганилади.

Курсни янада ўрганишни белгилайдиган муҳим назарий бўлим, инноватика асосий қоидаларига бағишланган бўлиб ҳисобланади.

Таълимда янгиликлар киритиш моҳияти нимадан иборат? Уларни қандай таҳлил қилиш керак? Шу тариқа курс бошланишидан асосий концептуал ғоялар, инноватика қоидалари кўриб чиқилади, инновацион жараён қилиш баъзи методлари ва бу жараёнга таъсири баён этилади. Бу кейинги мустақил ишлари учун вазифа қўйиш имконини беради, семинар машғулотлари инновацион педагогика асосий ғояларини тушунишга болаларни тарбиялаш ва ўқитиш моделларининг муқобил турларини ўрганиш асосида аналитик маҳорати концептуал ёндошишни юзага келтириш назарий баҳслардан иборат бўлади. Семинар машғулотларида турли концепцияларни таҳлил асосида муқобил таълим баъзи моделларига далилий баҳо бердилар. Лаборатория машғулотлари талабаларнинг инновацион турдаги мактабларда ишлашга тайёргарлигини юзага келтириш янгиликни ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш технологияси билан танишиш, педагогик тажрибани ташкил этиш методикаси, муаллифлик дастурини тузишга ёрдам беради. Лаборатория машғулотларида ижодий фаолият тўсиқларини олиб ташлаш бўйича психологик тренинг ўтказилди.

Мактабда амалиёт ўтказиш талабаларининг педагогик жараёнга фаол иштирок этириш ҳам уни талабалар индивидуал талабларига таяниб инновацион педагогика тамойиллари асосида ташкил этиш, уларга таълим шакли ва мазмунини танлаш эркинлигини бериш, ўз нуқтаи назарлари ва суҳбатини долзарблаштириш асосида ўқув муаммоларини ечиш, турли педагогик вазиятларни таҳлил қилиш асосида коммуникатив гуруҳлар ташкил этишларни кўзда тутати. Талабаларнинг бакалаврият ва магистратура босқичларида мустақил ишлари ўзига ҳос хусусиятларига эга: иккинчи босқичда у кўп жиҳатдан мавжуд таълим лойиҳаларини мустақил тушуниш билан боғлиқ; учинчи босқичда у ўз шахсий ижодий маҳсулотини яратиш, индивидуал ёки ижодий жамоада муқобил мактаб концепцияси ишлаб чиқиш билан боғлиқ.

«Инновацион педагогика асослари» курсини амалга ошириш педагогик

ўқув юртларида мавжуд шартларга кўра икки вариантни кўзда тутати:

1) ҳамма талабалар учун курсни асосий қисмлари бўйича курсни тизимли ўтиш ва тадқиқот ишлари мавзусини мустақил танлаш ва индивидуал консультацияга мўлжалланган;

2) инновацион педагогиканинг энг муҳим муаммолари бўйича йўналтирувчи маъруза ва семинар ўтказишни кўзда тутати.

Таълим ва тарбиянинг алоҳида муқобил моделлари ва уларга мос мактаб турларини ўрганиш талабаларнинг қизиқиши ва лаёқатидан келиб чиқиб уларнинг танлови асосида оширилади. Дастурнинг биринчи варианты бакалавриат учун кўпроқ тўғри келади, иккинчиси эса магистратура учун. Умуман олганда вариантни танлаш талаба ва ўқитувчи хоҳишига боғлиқ бўлади.

Бизнинг асосий мақсадимиз янгиликларга ижобий муносабат ва ўз муаллифлик дастурини ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш истагани ривожлантиришдан иборат бўлди. Чунки инновацион технологияларни эгаллаш фақатгина талабалар ўз фаолияти ўз камчиликлари ва қарама-қаршиликлари кўриб ва ўрганганларида аҳамият касб этади. Шунинг учун «инновацион педагогика асослари» курсини ўрганишда курс ишлари ёзиш билан бир вақтда олиб бориш тўғри бўлади. Бундай таълим бериш янгилик киритишнинг мақсадини аниқ белгилаш, ҳақиқий ва мумкин бўлган янгилик манбаларини аниқлаш, муаммони ифода этиш имкониятларини беради. «Инновацион педагогика асослари» курсини ўқитиш ва татбиқ этиш, бирга олиб борилганда бир маънога эга бўлади. Агарда ўқитиш жараёнини талабаларнинг шахсий амалий муаммоларини таҳлил қилиш ва ечиш асосида ташкил этилмаса унда фақатгина инновацион фаолият учун шарт шароит яратишгина мумкин.

Курсни ўрганишнинг муҳим омили бўлажак педагогларнинг янгиликларни ижтимоий-маданий муаммоларини тушуниб етишлари, бу эса янгиликни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш йўлларидаги тўсиқларни кўра билишга мактаб раҳбарияти ва касбдошлари ўзаро муносабатлари динамикасининг кўра билиш, ҳамда бошқа ўзгаришларнинг узлуксиз реакциясини кўра билишга имкон беради. Кўрсатилган ўқитувчи-инноватор сифатлари шаклланиши қуйидаги асосий саволларни тушуниб етишни кўзда тутати. Инновацион фаолият самарадорлиги омиллари қандай? Инновацион дастурни қандай ишлаб чиқиш мумкин? Янги ғояларни геперироват қилиш методларини қандай қўллаш керак? Янгиликни касбдошлар, ота-оналар, ўқувчилар, мактаб раҳбарияти қандай қабул қилади? Инновацион салоҳиятини янгилик киритиш самарадорлиги омили сифатида қарасак, бу жараён иштирокчилари турли ролларини мувофиқлаштириш, иштирокчилар ҳаракатларига мақсадга мувофиқ таъсир этиш имкониятлари уларнинг роли нуқтаи назарлари юзага келиши механизмини тўғри тушунишга боғлиқ бўлади: ташаббус, кўмаклашиш, қаршилик ёки бефарқлик, маълумки бу саволлар педагогик фанларда махсус ўрганилмайди, бу талабларда инновацион жараён «қарама-қаршиликларсиз ва курашсиз» ваакумда содир бўладиган жараён сифатида таассурот юзага

келтиради. Бу янгиликларни шакллантириш босқичини биз рефлексив-инновацион амалиётда амалга оширдик, Рефлексив умумий кўринишда - бу қайта англашдир. Рефлексив муҳит яратиш ўқувчига нисбатан алоҳида, жуда яхши шароитларни яратишга имкон беради. Унда фақатгина унинг шахсий ва интеллектуал тажрибаси етарли эмас бўлиб, балки мақсадга эришиш йўлида ўзига ҳос тўсиқ (фақатгина восита эмас) бўлади. Шу билан бирга муаммоли интеллектуал қарама-қаршилик сифатида очилади. Маълум билим ва маҳоратлар тўқнашуви кўринишида долзарблашади. Бу инновацион вазият шароитлари хусусиятлари билан педагог ўзига тушунарли ҳаракат усуллари амалга оширади. Шу билан бирга уни ечишда низолар юзага келтирувчи хусусиятлари аниқланади. Яъни ўқитувчининг шахс сифатида юзага келган ҳаракат усуллари билан унга аниқ бир вазиятда кўрсатилган ҳақиқий талаблар ўртасидаги шахсий хусусиятдаги қарама-қаршиликлар. Шундай қилиб, муаммонинг моҳияти ҳал этиш жараёнида «мен» ифодаси билан (яъни, интеллектуал ва шахсий иборадаги) янгилик киритиш жараёнининг талаб ҳамда ҳаракатлари ўзига ҳослиги ўртасида юзага келадиган қарама-қаршиликлардан иборат бўлади. Бу қарама-қаршиликни мустақил натижада янгилик очишга олиб келади ва бир вақтнинг ўзида фикрлашни қайта ташкил этиш, шахснинг фаол қайта шакллантиришдан иборат шахсий ва интеллектуал ривожланиш сифатида содир бўлади. Ижодий фаолиятда янгиликнинг яратилиши шахсда махсус янгиликлар пайдо бўлишига сабаб бўлади, у ўқитувчи ўзи ҳақидаги тасаввури ўзгаришидан иборат бўлади.

Рефлексив инновацион амалиёт ўқитувчи ижодий имкониятларини ривожлантиришга қаратилиб, бунда педагогик фанда фақатгина янгилик яратиш қобилиятигина эмас, балки ўз-ўзига, ўз меҳнатига, болаларга, ҳар қандай муаммоли вазиятни ҳал этишга ва умуман ҳаётга ўзига ҳос ижодий муносабатда бўлиш тушунилади. Булар ўқитувчи учун муҳим аҳамиятга эга, чунки замонавий вазиятлар мураккаблиги динатизми ундан одатий мутахассилик кўникмалардан ҳоли бўлиш, эркинликни талаб қилади. Шу билан бирга ўқитувчи инновацион фаолиятини кўрсатувчи хусусиятлари бу юзага келган вазиятда максимал равишда эркин бўлиш ва мактабда янгиликни жорий қилиниши ўзи белгилай олиш қобилияти ҳисобланади. Бу босқичда инновацион ҳаракатлар ривожланиш жараёнини биз шундай тасаввур қиламиз: янгиликларни яратиш ва жорий қилишга қаршилик қилувчи бир хилдаги одатларни «бузиш» ва «қайта тузиш».

Хусусан эски одатларни бузиш уларни йўқ қилиб юбориш эмас, чунки улар осонлик билан янгилари билан алмаштирилади. Ушбу босқичда инновацион ҳаракатларни юзага келтириш услубларига қуйидагиларни киритиш мумкин: полилог, мунозара, рефлексив инверсия, интервью, С.Н.Масков фикрича, ижодга ўргатиш мумкин эмас, ижобий қобилиятларни юзага келтириш мумкин эмас, худди қандайдир кўникма ёки билим ва маҳоратлар йиғиндиси сифатидадир, ижодда чиниққанлик, ижодий қобилиятларни тараққий қилиш зарурлигини билдиради. Ана шу ғояни биз катта курс талабалари билан рефлексив - инновацион амалиёти мавзусида

киритдик. Амалиётда методологик ва методик мавзуда биргаликда ижод қилишни ёйиш рефлексив муҳит ғоясига таяндик.

Асосий масалалардан бири қулай инновацион муҳит яратиш бўлди. Рефлексив инновацион амалиёт иштирокчилари ҳақиқий педагог шароитда бўлишлари сабабли, қисқа вақт ичида илгариги стереотипларни бартараф қила олдилар. Рефлексив инновацион амалиёт илгариги тажрибани долзарблаштириш уни қайта англаш бўлажак мактабнинг янги муаммо ва муносабатларини аниқлаш учун имкон берди. Асосий масалалардан бири ўз-ўзини ва ўз фаолиятини қайта англаш жараёнини янгиликлар яратиш соҳасига йўналтиришдир. Қайта англашга талаб муаммо низоли вазиятга дуч келганда пайдо бўлади, унда илгариги тажриба тубдан ўзгарган шароитларда мутахассислик соҳасида керакли натижаларни таъминлашга қодир бўлмай қолади. Ушбу вазиятни ижодий инқироз сифатида ифода этиш мумкин. Буни ижобий томони шундан иборатки инқироз ҳолати янгилик излашга ёрдам беради, аммо бунга эриша олинмаса унда вазиятнинг кейинги ривожланиши ўзи барбод бўлишига олиб келади.

Алоҳида ижодий муҳит яраташ натижасида ушбу муаммо бўйича маълумот ва тажриба алмашиш содир бўлибгина қолмай, ундан ташқари алоҳида бирга ижод қилиш муҳитини яратиш ҳисобига, янги фикрларга беғаразликка эришилади, у кейинчалик инновацион фаолият асоси бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб рефлексив инновацион амалиётни амалга ошириш қуйидаги масалаларни ҳал этишни таъминлайди:

1. Мунозарани ривожлантиради.
2. Тез ўзгарувчи шароитларга ўқитувчилар мослашувини таъминлайди,
3. Янгиликларни тахмин қилиш.

ЎҚИТУВЧИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ МУАММОЛАРНИ ИЖОДИЙ ИМКОНИАТИНИ АКТУАЛЛАШТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ

Мутахассислик маҳорат ва билимларни ўзи ривожлантириши қулай, ихчам тизимларни тараққий эттириш нуқтаи назаридан, рефлексив - гуманистик педагогика ва бирлашиб ижод қилиш психологияси асосида яратиладиган интенсив- инновацион методлар юқори самарага эга бўлишлари мумкин.

Бизнинг фикримизча рефлекс-гуманистик ёндошишнинг асосий аксиологик ютуқлари асосларидан бири, барбод этмайдиган услубларни кўпайтириб, тараққий эттириш мумкинлигини амалий исбот қилиб бериш бўлди. Шундай қилиб янги концепция яратиш, янгиликни кашф қилиш учун ҳеч ҳам ўтмиш меросидан бирор нарсани бузиш шарт эмас. Биргаликда ижод қилиш асосий гуманистик тамойил амалиёт иштирокчилари ҳар бир ички ва ташқи ҳаёти турли туманлиги (полифоник) кўпайиши доимий ривожланиш тўлалиги (ягоналиги)ни таъминлашдан иборат. Ўқитувчи

инновацион ҳаракатини амалга оширишга имкон берувчи ўринда ривожланувчи муаммоли-рефлексив полилогни кириталади.

Услубдан мақсад: ўқитувчида инновацион фаолият муаммоларини мустақил тушуниб етиш ва инновацион қарорга келишга ижодий имкониятларини долзарблаштириш ва ривожлантириш. Бундай услуб қуйидаги босқичлардан ташкил топган:

1. Мактаб муаммоларини ишлаб чиқиш босқичи, унда ҳар бир иштирокчи, илгаригиларни такрорламай, ўз муаммони тузилишига ҳаракат қилади.

2. Ушбу муаммоларни ҳал этиш бўйича ғояларни олдинга суриш босқичлари.

3. Жамоатчилик бўлиб биргаликда муҳокама қилиш.

Полилог «айлана» тузилишда ташкил этишнинг мазмуни биринчидан фақатгина тузилишидан «илгарилаб кетган, сурилган» ўқитувчилар муаммоларини ечишда ривожлантирувчи натижа бериши таъминлаши балки маълумотни камроқ ва ижодий муаммоларни ҳам ечишдан иборат. Қайтаришга имкон бермаслик воситасида ҳар бир иштирокчи томонидан муқобил ечимларни англаб етиш, максимал самарага эришилади, кейинги инновацион хатти-ҳаракатларни ривожлантириш услуби нуқтаи назарлар ҳақида мунозаралар услуби бўлиб, бунда турли педагогик янгиликлар ҳақида маълумотлар олишга имкон берилади, балки уларни танқидий таҳлил қилиш жараёнини ҳам таъминлайди. Бундай мунозара механизм уч гуруҳга ажратишни кўзда тутди.

Биринчи гуруҳ диққатни бўлажак янгиликни лойиҳасини ишлаб чиқишга, уни ўз тушунишларида ечиб отлаб беришга жамлайди. Чунки гуруҳ мунозара охирида фақатгина битта ишлаб чиқилган вариантни умумий муҳокамага олиб чиқишлари керак.

Гуруҳ ўз янгилик лойиҳасини баён этиб бергандан кейин, муҳокамага иккинчи гуруҳ қўшилади, уларнинг вазифаси таклиф этилган янгиликка нисбатан бошқа муқобил вариантларни аниқлаб олиб ва бунга асосланган ҳолда биринчи гуруҳ фикрларини нотўғри эканини исботлаб беришдан иборат. Таклиф этилган фикрни рад этиб иккинчи гуруҳ ўз ечимини ишлаб чиқишга киришади. Шундан сўнг улар ҳам ўз дастурларини баён қиладилар-Учинчи гуруҳнинг вазифаси лойиҳалар анализ қилиб баён этилган лойиҳаларда конструктивликни излашдан иборат. Чунки бу синтез қилиб ҳал этиш мураса йўллари излайди. Шундан кейин гуруҳлар вазифалари ўзгартирилиб бу цикл айланиб яна бошқадан такрорланади.

Гуруҳлар ишлаб чиққан ҳар қандай ижобий натижалар ҳар бир босқичда қайд этиб берилади. Аммо амалда шундай вазиятлар вужудга келадими, бир вақтни ўзида бир нечта лойиҳалар таклиф этилади. Улардан ҳар бирида конструктив ечимга эга бўлади. Бу ҳолда «ечимлар аукцион» ўтказишга тўғри келади. Унинг мазмуни лойиҳаларни умумий пленумда янада чуқурроқ таҳлил қилишдан иборат. Натижада ечимнинг ҳар бир лойиҳаси таҳлилий экспертизадан ўтади. Бу «савдо» механизми ёрдамида амалга оширилади. «Маблағ» сифатида уларни татбиқ этишдан келадиган

натижа ҳисобланади.

Шу тариқа янгилик киритиш натижасида юзага келадиган жараён ва ҳодисалар ҳақида ягона тасаввур шаклланади.

Ҳодисалар авж олиши ва амалий қўлланиши механизми янгиликни ишлаб чиқишда кўзга кўринмаган салбий камчиликларни юзага чиқаради, ушбу тартиб таклиф этилган янгиликларни уларни амалда қўллаш мумкинлик даражасини классификация қилиб беради. Натижада энг кўп салбий натижаларга эга бўлганлари рўйхатдан ўчирилади.

Демак «лойиҳалар аукциони» янгиликни кўрилишда турли қарама-қаршилиқлар ва низолардан келиб чиқадиган натижалар ривожланиши чуқур анализ қилиб чиқишга имкон беради.

Рефлексив-инновацион амалиёт дастури иштирокчиларини таништириш билан бошланади. Эмоционал рефлексив ошкоралиқ ва хушмуомалалиқ муҳитига имкон беради. Амалиётга ижодий фикрлашнинг ривожлантириш машқлари киритилади.

Кейинги босқич – ҳамжихатликда ижоднинг ҳаётийлиги ўзи ёқтирган ҳикояларни айтиш кейин эса уларни мактаб ҳаётига киритиш, қаҳрамонлар ҳарактерини кўрсатиб бериш, сюжет ўйлаб топиш ва ижро этиш.

Шундан кейин у ёки бу персонаж номидан монолог ўқилади, қаҳрамонлар ҳарактери анализ қилинади. Шундан кейин мактаб муаммолари кўрсатиб берилади, улардан энг муҳимларини «+» белгиси билан белгиланади. Асосий машқлар эса ўқитувчи инновацион фаолияти таркибий ташкил этувчиларини моделлаштиради. Қуйидаги машқлар киритилади: ассоциатив давра, педагогик консулиум, ижодий тортишувлар, очиқ дарслар, практикум дастурига талабаларни ўз рефлексив фикрлашини баҳолаш анализ қилиш меторефлексия даражасига олиб чиқувчи топшириқлар кириталади. Бу мақсад учун ўзини анализ қилиш таянч схемалари ва ўзига ҳисобот бериш дастурлари бўлган махсус машқлар хизмат қилади.

Амалиётнинг ишчи дастури:

1. Ўқитувчининг ижодий фикрлаши, педагогик масалаларини ечиш психологик-педагогик анализи.

2. Ўқитувчининг инновацион фаолияти: амалга оширишнинг технологияси ва тузилиши (нуқтаи назарлар бўйича мулоҳазалар).

3. Янгиликни қабул қилишда психологик тўсиқлар (низоларсиз муносабатлар тренинги).

4. Инновацион муносабатлар ривожланиш услублари: и жодий масалаларни очиш кашфиёт услублари. «Ақлий хужум», хайратланарли саволлар услуби, инновацион ўйинлар ва бошқалар.

5. Ўқитувчи мутахассилиқ фаолиятида рефлексия (рефлексив қобилиятлари тренинги).

Юқорида айтилганидек ўқитувчининг креативлиги ва инновацион муносабати ривожланаётган муҳит таъсири остида шаклланиши керак. Текширишларга асосланиб, уларга биноан ижодни қандайдир таҳлилий вазиятдан ёки мавжуд билим чегарасида чиқиш деб белгилаб, шундай

тасдиқлаш мумкин: креатив муаммони шахсий фикрларга тўла долзарб қўйишда ифода этилган чуқур хусусиятдир.

Шунинг учун биз микромуҳит орқали, тўғридан-тўғри бўлмаган шакллантирувчи таъсир кўрсатишга интилдик.

Ўқитувчи долзарблаша оладиган муҳит юқори даражали ноаниқ ва потенциал кўп вариантликка эга бўлиши керак (бой имкониятлар). Ноаниқлик тайёр йўналишларни қабул қилмай ўзлари изланишларини рағбатлантиради; кўп вариантлик уларга топишга имкон беради. Бундан ташқари муҳим креатив муносабат ва унинг натижалари намуналари таркиб топган бўлиши керак. Биз текширишларимизда ўқитувчи фаолиятидаги микромуҳит бир қатор кўрсаткичлари уйғунлигини таклиф этдик, муносабат паст даражадаги регламентлиги, креатив муносабатнинг намуналари кўрсатилиши ва информацион бойлиги - педагогнинг инновацион муносабатига белгиловчи таъсир кўрсатади. Бу технологик даражада ҳам ифода бўлади.

Текширишлар курс(педагогик университети бошланғич таълим педагогакаси ва методикаси факультетининг 149 талабаси иштирокида ўтказилди. Бу гуруҳга умумий тайёргарлик талабалари ва педагогик коллеж битирувчиларидан ташкил этилиб, икки 23 кишилик гуруҳлар тажриба гуруҳлари билан таққослаш учун тузилди.

А) Талабалар креативлик даражаси уч кўрсаткич билан ҳисобга олинди; маҳсулдорли, ижодий йўналганлик сабаблари, рефлексивлик, креативлик диагностикаси амалиёт ҳамда турдаги топшириқлари натижалари ва жараёнида олиб борилди. Ишлаб чиқилган янгиликлар креатив қимматлиги уларни қуйидаги турлардан бирига тааллуқлиги билан белгиланади.

1. Мактабни янада ривожланишига туртки бўлувчи кўпгина ечимларни кўзда тутилган муаммоларни қўйиш.

2. Ўзига ҳос, илгариларига ўхшамаган, кутилмаган ечимлар.

3. Ечиш маълум бўлган концепцияларни ёки педагогик ёндошишларни давом эттириш «мавзуни вариация қилиш»ни кўзда тутуди.

Шахсий сабабли ташкил этувчилари талабаларнинг фикрлари, уларнинг қизиқишлари, ишни давом эттириш истаги, фаоллигининг ҳисобга олиш ёрдамида баҳоланади.

Рефлексив ташкил топувчилари кўзда тутилган ечимни англаб етиш ва ўзини ўқитувчи-инноватор деб ҳис этиш даражаси билан баҳоланади.

Б) Муҳитнинг тафсилоти қуйидаги кўрсаткичлар билан аниқланди: информацион хабардорлиги, креатив муносабатлар намуналари мавжудлиги, инновацион муносабатларнинг тартиблилиги даражаси.

Информацион хабардорлиги даражаси таклиф этилган ечимни турлича йўллар билан ўзгартириш, уларни турли йўллар билан тиклаш даражаси йўли билан ўрганди. Юзага келтирувчи тажрибалар, инновацион амалиёт даврида муносабатлар тартиб-қоидаларига солинмаган шароитлар яратилиши, информацион маълумотлар кўплиги, креатив намуналар кўрсатиб берилганлигидан иборат бўлди. Тажриба яқунлангандан сўнг синов ва

тажриба гуруҳлари якуний тест ўтказиш билан таққосланиб кўрилди. Тажрибанинг бошланиши, ўртаси ва охирида биз талабалар инновацион муносабатлари ва креативлик даражасини, ўртача кўрсаткичлар ифодаларини баҳоладик.

<i>Креативлик бошланғич даражадаги талабаларда креативлик юзага келиши динамикаси турлари (% да) реативлик бошланғич даражаси</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
	<i>Илгариги тенгликни тиклаш</i>	<i>Янги мустақамликка эга бўлиши</i>	<i>Динамика нинг йўқлиги</i>
юқори	33	59	8
ўрта	49	20	3
паст	27	15	48

Тажрибалар натижалари текшириладиган учта кўрсаткичлар уч тури бўйича катта фарқлар борлигини кўрсатди.

Биринчи босқичда шахсни сабаблар кўрсаткичи ўсди, иккинчи босқичда шахсий сабаблилик ва маҳсулдорлик, учинчи босқичда маҳсулдорлик, рефлексив кўрсаткичлар юқори бўлди. Шу билан бирга инновацион фаолиятнинг шахсий сабаблилик кўрсаткичининг ўсиб бориши шахсийлик даражасининг янада чуқурроқ ўзгаришлари ҳақида гапиради, хусусан: излаш жараёнига эмоционал иштироки. мактаб муаммоларини қўйиш ва тушуниш ўсади, амалий ишларда машғулотларни давом эттириш истаги юзага келади, эришилган сабаблилик даражасини қўллаб-қувватлаш маҳсулдорлик фаолияти даражаси ҳам ўсади деб хулоса қилиш мумкин.

Инновацион фаолиятнинг ривожланиш жараёни айнан шахсий сабаблилик даражасидан бошланади. Маҳсулдорлик даражасида биз анча мураккаброқ ташкил этувчиларга дуч келамиз шахс ижодий имкониятлари ва рефлексивлиги бирлигига инновацион муносабатга йўл кўрсатиш доимий муаммолар қўйиш ва уларни турлича ечишни назарда тутди. Ҳамма содир бўладиган ҳодисаларга ўзига ҳос муносабат ишлаб чиқилади: мазмунини излаш, яширин томонларини кўра билишга интилиш.

Тажрибалар маълумотлари юқори бошланғич креатив муносабат даражали талабалар кўпчилиги янги барқарор юқори даражага эришганликлари, улар юқори маҳсулдорлик билан ажралиб туришларини кўрсатди: ўртача креатив даражали кўпгина ҳолларда бир қанча ҳаракатчанлик кўрсатдилар. Лекин «мавзуни ўзгартириш вариация қилиш» тури бўйича ечишга интилсалар ҳам.

Паст креативлик талаблар камдан-кам янги даражага эриша оладилар, улар ҳаракатчанлик қилмайдилар, кўпинча илгариги бирламчи ечимга қайтадилар.

Шуни таъкидлаш керакки, бундай ҳолат, креативликнинг ошишига ривожлантирувчи муҳитнинг мос равишда таъсири сабабли, бир йўналишли бўлмайди. Иновацион фаолиятнинг ўзгариши умумий

тенденцияси қуйидаги хусусиятларга эга: ҳамма кўрсаткичлари анча ўсиши кетидан уларнинг бир оз пасайиши кузатилади, бу маълум даражадаги эмоционал пасайиш ва дискомфорт ўзини ноқулай сезиш билан боғлиқ бўлади, ривожланиш муҳити инновацион муносабат вазифаси ва услубларидан иборат бўлиши керак. Талабалар номаълум ечимларни излаш услублари ва методологиясини эгаллаган бўлишлари керак.

Инновацион фаолиятга ёндошиш сифатида ўқитувчилардан илмий текшириш методикасини ўзлаштириб олишни талаб этади. Талабаларнинг тажриба майдонида текшириш ишларини «ҳаракатдаги текшириш», одатдаги қарашлар, ёндошишларга қарама-қарши деб номланиши мумкин, Асосий эътибор инновацион фаолият технологиясидан кўра кўпроқ билимга қаратилади. Тажриба майдончасидаги ишлардан асосий мақсад талабаларни инновацион жараёнга жалб этиш, бунда уларни ўқитувчи билан биргаликда ўз муаллифлик дастурини синаб кўради, янгилик киритиш услубларини аниқлайди, татбиқ этиш самарасини баҳолайди. Талабалар текшириш гуруҳ ларини тузиш ўзи хос талабларни ўқитиш объекти сифатидаги модели муқобил гуманистик моделни кўзда тутади.

Бундай шаклда иш олиб боришнинг қимматли томони бўлажак ўқитувчиларга тажрибада фаол ва бевосита иштирокчилар сифатида қаралади. Уларни танқидий мулоҳаза юритишга, танлай билишга, муқобил технологияни амалга оширишга, натижаларни кўра билишга ўргатилдилар. Шу билан бирга бутун педагогик жамоаси бирга ижодий ҳамкорлик қилиш шароитида фаолият кўрсатадилар. Илмий текшириш услуби ва гуруҳли иш юритишни бир-бирига боғлаб иш олиб бориш гуруҳли текширишларни ташкил қилади, ана шу тажриба майдонида талабаларни уюштириш технологияси асосини ташкил этади. Гуруҳли иш олиб бориш билан бирга ўқув устаси билан индивидуал иш олиб борилади.

Гуруҳли иш олиб боришнинг ўзига хослиги, машғулотлар семинар-мунозара шаклида олиб борилади. Ҳар бир талаба илмий текшириш иштирокчиси бўлиб, муаммоси билан шуғулланади. Шундай вариантлар ҳам синаб кўрилади: 2-3 талаба бир муаммони турли ёшдаги гуруҳлар ҳамда турли нуқтаи назардан ишлаб чиқадилар. Бир ойда бир марта учрашиб талабалар ўз текширишлари давомидаги натижаларидан хабардор қилиб, мунозара **ва жонли** фикр алмашиш кўринишида кейинги муаммони муҳокама қилдилар, тажриба олиб бориш давомида бўлажак ўқитувчилар раҳбар /педагог/ билан ҳамкорлик қилдилар. Бизнинг ишимизнинг масалаларидан бири талабаларга шахсий талабларига яраша инновацион тажриба бериш эди.

Бутун тажриба ишлари уч босқичдан иборат бўлди; биринчиси-сабабларини аниқлаш /ташҳис(диагностика)/ - «эрта ривожланиш мактаби» концепциясини татбиқ этишда педагог ва болалар қийинчиликларини аниқлашга қаратилади.

Иккинчи босқич таълим берувчи илмий-текшириш ишлари маҳорати ва кўникмаларини ишлаб чиқишга бағишланди. Бир қанча биринчи машғулотлар

болалар эрта ривожланиши муаммоси бўйича илмий адабиётларни ўрганиш, мактабгача тарбия ва бошланғич мактабда болаларни ривожлантириш турли концепцияларини анализ қилиш қўлланиши мумкинлиги ва тизим ташкил этувчи боғлиқликларни аниқлаш, ўз ва муаллиф нуқтаи назарига аннотация ва интерпретация тузиш ишлари олиб борилди.

Таълим бериш туридаги кейинги машғулотлар мактабда инновацион ишлар ўтказиш услубларини эгаллашга қаратилди; кузатиш ҳариталарини тузиш, муаллиф концепцияларини аниқлаш, татбиқ этишни бориши ва натижаларини қийинчиликларини кўра билиш. Якуний мақсад ягона муаллифлик концепциясини кўришдан иборат бўлиб, унга кичик гуруҳларда муҳокамалар (ёрдам) сабаб бўлди. Талабалар илмий-текшириш ишларини рағбатлантириш учун ўқитувчи-новаторлар ўз янгиликларини киритиш тажрибалари билан ўртоқлашдилар. Якунловчи босқич муаллифлик концепциясини ёзма ифода этишдан иборат бўлди. Семинарда ишни ташкил этиш янгиликларни татбиқ этиш босқичларини ташкил этиш каби муаммолар кўриб чиқилди.

Энди бўлажак ўқитувчилар муаллифлик концепцияларини ишлаб чиқиш баъзи муаммолари, бўлажак ишлар умумий концепцияларининг ифода этишда тўхталиб ўтамиз. Концепция -лотин тилидан таржима - тушуниш, тизим маъносини билдиради: қай бир предметни талқин этиш, изоҳлаш аниқ услубияти, ходиса, жараён: предмет ёки асосий нуқтаи назар уларни мунтазам ёритиш учун ғоя. «Концепция» термини шунингдек асосий мазмуни кўрсатиш учун, илмий, бадиий, техник, сиёсий ва бошқа фаолият турлари конструктив тамойилни кўрсатиш учун ишлатилади. Концептуал ғоялар кўпинча тамойил кўринишида юзага келади. Маълумки мактабни тубдан ўзгартириш умумий йўналиши танлаш икки ҳар хил йўллар билан амалга оширилади.

Биринчиси бу «юқоридан» ҳаракатланиш - англаб танлашдан назарий концепция психологик-педагогик маданият ва уни ўзгариш мақсадида уни амалда (гавдалантириш) юзага келтириш.

Иккинчи йўл - «пастдан» ҳаракатланиш - амалий иш, услуб ва методлари топилмаларидан - уларни концепциялаштириш.

Биринчи ҳолда концепцияни қабул қилиш ва тушунишдан унинг тамойилини амалий амалга ошириш муҳим бўлиб қолар экан.

Иккинчи ҳолда - амалиётга нисбатан рефлексия усулларини ташкил этиш, интуитив топилган метод ва услубларни тасвирлаш учун категориал типга эга бўлиш.

Педагогик ўқув юртлари учун педагогик концепцияни танлаш биринчи услуби кўпроқ маъқул, қулай булиб чиқди. Аммо концепцияларни амалда қўллаш уларни назарий умумлаштириш талабаларда маълум объектив ва субъектив қийинчиликлар туғдиради. Улардан баъзиларни кўриб чиқамиз.

Психологик-педагогик фанда анча кўп турдаги таълим концепциялари ёки билимларни ўқитиш ва тарбиялаш алоҳида концепциялар берилган. Улар мантиқий ягоналик, тизимлилик хусусиятлари ўзининг матн тузилишидан тўғри ташкил этилганлиги ва маданиятлилика эга. Аммо уларни жонли

педагогик фаолиятини ривожлантириш ва қайта тузиш воситасига айлантириш жараёни оддий эмас. Амалий методик стаТусийга келтирилмаган назарий билимлар бўлажак ўқитувчилар томонидан баъзи умумий қоидалар сифатида талқин қилинади. Айтарли текис ва ягона концепциядан келиб чиқилган тавсияномалар мактаб амалиётида фойдаланганидан баъзида педагог онгида таклифлар рўйхати Тусийни олади, улардан баъзилар очиқ ойдин, унга бефойда, бошқалар амалда қўллаб бўлмайдиган, чунки улардан педагог фаолияти оқимида фойдаланиш қийин бўлади. Бундан ташқари психолог фикрича талабалар ёши ўз-ўзидан амалга ошиб кетаверадиган маълум ижтимоий инфоритализм билан таърифланади.

Кейинги қийинчиликлар гуруҳи педагог ўзи излаб топган услубларни умумлаштириш ва тасвирлаб бера олмаслиги билан боғлиқ. Тезисларни ифода этиш схематик кўринишда бўлиб, янгиликнинг мазмунини камраб олмайди. Улар методик талаб ва қоидалар сифатида тақдим этилади, баъзида ярим йиллик бўйича машғулотлар тематикаси, уларни педагог инновацион фаолият учун аҳамиятлироқ ҳисоблайди. Бу рўйхатга у аниқ ҳисобга олган ва англаб етганлари ҳаммаси ҳам киритилмайди. Қоидалар бир қисми педагог фаолиятида унчалик кўзга ташланмай ўз-ўзидан маълумдек, тушунилади.

Шунинг учун услуб ва топилмаларни етказиш уларни интерпретация қилиш ва тушуниш тўлалигича фақатгина жонли фаолиятда намойиш этилиши мумкин. Бекаму-кўст ва тизимлаштириб таърифлаб бермаслик талабага концепция яратишгача кўтарила олишига ва педагогик амалиётни тушуниб ташкил этишга имкон бермайди. Ҳояни ҳақиқий қабул қилинган модел, сўнг эса амалий қўлланиладиган дастурга айлантириш узок давом этадиган ва мураккаб жараён. У талаблар, илмий раҳбарнинг лойиҳа устида ва муҳим икки омилларга тегишли қайта ташкил этиш тизими устида биргаликда чуқур изланиш ишларини олиб боришларини кўзда тутди. Улардан биринчиси асосий ташкилий қисмини, аниқ ифодаланган стратегик ва тактик муваффақиятлари намуналари сифатида, кўрсатиш билан боғлиқ. Иккинчи муҳим омил, таълим тизими бир ёки бир неча ташкил этувчиларни ўзгартириш билан боғлиқ бўлган кўзланган мақсад ва ютуқларга жавоб бера оладиган восита ва услубларни ишлаб чиқишдан иборат бўлади: ўқув мазмуни, уларни ўзлаштириш шакли, ўқув тарбия жараёнининг мазмун ва характери.

Аниқ ифода этилган мақсад ва ҳояларни технологиялар, ўзаро ҳамжихатлик ва ўқув мазмуни билан ўзаро боғлай олиш ўқитувчининг инновацион маданияти муҳим мезони ҳисобланади. Лойиҳа мазмунини қабул қилинган ва ривожлантириладиган дастурга айлантириш учун анализ, тузатиш дастурининг ҳамма ташкил этувчилари ўртасидаги қарама-қаршиликларни аниқлаш бўйича жамоатчиликдан кўп куч, ҳаракат талаб қилади.

Амалий тажриба ишлари талабанинг инновацион фаолиятга тайёрлашда шахсий йўналтирилиш технологиясини қўллаш самарасини тасдиқлади. Бизнинг тажрибаларимизда талабаларни ривожлантириш рефлексив

инновацион услублардан фойдаланилди: ташкилий-фаолият ўйинлари, инновацион амалиёт, тажриба майдонида текширишлари ва бошқалар. Ушбу услублар асосий мазмуни инновацион муаммоларни ечиш умумлаштирилган услубларни эгаллаш, мутахассислик рефлексиясини ривожлантиришдан иборат. Муаммони ечиш йўллари биргаликда излаш жараёнида яратилувчи инновацион фаолиятни шакллантириш иштирокчилар ҳаракатлари талабалар томонидан ўзлаштирилади ва мутахассислик муаммоларни ечиш бўйича шахсий воситалари бўлиб қолади. Ўқитувчининг инновацион ҳолатга тайёрлиги диагностикаси тажриба ишларини бошлашдан аввал ва уларни яқунлашдан сўнг қайд этилди.

Инновацион фаолиятга тайёргарликни кўрсата оладиган куйидаги кўрсаткичларни биз белгилаб олдик: инновацион фаолият зарурлигини тушуниб етиш; янгиликларни мактабга киритиш бўйича ижодий фаолиятини жалб этишга тайергарлик, инновациялар киритишга қаратилган ҳаракатлар натижа келтиришига ишониш. Шахсий мақсадларни инновацион фаолиятлар билан мослиги, мувофиқлиги; ижодий муваффақиятсизликни енгишга тайёрлик инновацион фаолиятнинг мутахассислик ва шахсий маданият билан уйғунлиги ўз илгариги тажрибаларини инновацион фаолият нуқтаи назаридан қабул қилиш инновацион фаолиятнинг мутахассислик мустақиллигига таъсири. Мутахассислик рефлексияга қобилятлилик.

Инновацион фаолият эврестик услубларни эгаллаб олиш креативликни ривожланишига катта туртки беради, аммо ҳар доим ҳам ижодий масалаларни муваффақиятли ҳал этишга кафолат бермайди. Креативликни ривожлантириш учун демократик муносабатли чекланмаган муҳит ва ижодий шахсдан иборат олишлари керак, Ўқитувчи креативлиги ривожланиши микромуҳит таъсири остида, сабаблар тизими ва шахсий хусусиятларни юзага келтиришдан иборат, олиш таъсирида боради (нонконфертизм, мустақиллик ўзини долзарблаштириш сабаблари). Аммо педагогик амалиёт давомида педагогик жамоа ва талабалар ўртасида кўпинча қарама-қарши муносабатлар ўрнатилади. Бўлажак ўқитувчилар ўртага ўқувчига қараб йўл тутиши, дастурлар бир шаклга келтирилиши, педагогик фаолиятни қаттиқ чегараланганлиги сабабли босим, тазиқ сезадилар. Талабаларнинг репродуктив ишлаш турларига қаршиликлари, уларнинг муаммоларга жуда таъсирчанлиги эса кўпинча ўжарлик деб баҳоланади. Кўпинча истеъдодли талабаларни ўқувчилар уларнинг методик усуллари қайтармаганликлари учун танқид қиладилар. Ўқитувчининг мутахассис бўлиб етишида - талабалар ибрат оладиган мутахассис шахси - катта рол ўйнайди. Креативлик ривожланиши учун балки муҳитнинг маълум даражадаги қаршилиги ва истеъдодларни рағбатлантириш зарурдир.

Инновацион фаолият рефлексив ташкил этувчилари шаклланганлигини сифатини таҳлил қилиш мутахассисликка тайёрлаш даврида талабаларда жараёнларни таҳлил қилиш умумий услуби ҳақида билимлар тизими юзага келишини кўрсатди. Бўлажак ўқитувчилар инновацион фаолият тузилиши ва таркибини муваффақият билан кўрсата, ажрата оладилар, болаларни ўқитиш

ва тарбиялаш технологияси ёки концепциясига айрим ўзгаришларни киритадилар.

Кейинчалик биз мужассамлашган материални болалар томонидан англаниш билан боғлиқ бўлган конкрет формаларига мурожаат қиламиз. Ўқитиш усуллари орасида биз ижодий изланишлар асосида систематик муаммолар ечими, бахс ва дидактик ўйинлар ташкилотини ажратиб оламиз. Санаб ўтилган методларнинг биз алоҳида эътиборни дидактик ва орбарзли ўқув ўйинларига қаратамиз. Улар мумкин қадар кўпроқ ижодий касбий изланишлар вазиятни келтириб беради. Дидактик ўйинларнинг методик асослари улар структурасида жойлашган, у 4 босқични камраб олаган. 1. Мўлжаллаш – ўрганиладиган мавзунини таништирилиши, имитация ва унинг қоидаларини ҳарактеристикаси, ўйинни бутун жараёнини кўриниши. 2. Ўтказишга тайёргарлик – сценарий балки унинг масалаларини, ҳолларини, унинг процедураларини баёни. Ўйинни ўтказиш учун катта аҳамиятни унинг сценарияси ташкил этади.

Сценарий ўзига қуйидаги бўлимларни олади: ўйинг шароитини тасвирлаш ўйин атрибутлари ўйин иштирокчиларининг ҳаракатини ишлаб чиқиши, ташкил этиш ҳарактеристикаси, ўйин иштирокчиларига методик кўрсатмалар яратиш.

№	Қобилиятлари	Уларни ривожлаштириш усуллари
1	Фойдали фикрлаш – турли хил ажойиб фикрларни генерацияси ва уларнинг уйғунлиги, ривож.	Иншо устида иш: «Агар мен Ўзбекистон таълим вазири бўлганимда эди мен. . . » Ўқувчилар мавзуга турлича ёндашиш усуллари уйлайдилар. Берилган вазиятга қизиқишни ортириш учун мактаб ўқувчилари ҳаётдан мақсад йўналтирилган сюжет олиш мумкин.
2	Коммуникация тенгдошларига ўзининг фикрлари, эҳтиёжлари ва ҳислари тўғрисида хабар бериш. Буларга тасвирлаш қиёслаш, ҳамжиҳатлик, вербал, новербал коммуникация, фикрларни тартиблаш киради.	Машғулотда ўқувчилар болалар билан ўтказилган педагогик қобилиятдаги отчетлар ёзиш.
3	Башорат қилиш – мумкин бўлган воқеа ёки ўтмишга мурожаат этиш маълум жойга эга бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларни тахмин қилиш. Башорат ўзига сабаб алоқаларни кўришни ривож топтиради.	Бундай типдаги ишлар билан ишлаш: «Нима бўларди агарда. . . » юқори синф ўқувчилари гипотетик асоратларни башорат қилишга урнишида. Ўқув дарсида ҳамда ижтимоий ҳаётда.
4	Ечим қабул қилиш вазиятни тузилиши баҳолаш бўлиши мумкин бўлган ва қабул қилинган ечимларни кўриб чиқиш альтернатив қотордан ечим танлаш.	У ёки бу педагогик вазиятни бир неча ечимларини кўриб чиқиб, ўқувчилар «идеал» ечим вариантини келтирилади.
5	Режалаштириш ўйлаганни амалга оширишда танлаш, қилиниши керак бўлган нарсани тасвирлаш, қандай ресурслар бунинг учун керак бўлади. Бўлиши мумкин бўлган қийинчиликлар ҳарактеристикаси.	Демократизация жараёнининг конкрет мактабда иштирокчиларда туғилган саволлар ҳисобига конкрет ҳаракатлар программаси ишлаб чиқиш таклиф этилади. Бу жавобларни топишга ёрдам беради.

Ўйин ўтказишда ноаниқликлар бартараф этилади. Ўйин ҳаракатлари

ташкил этилади. Ўйин жараёни вужудга келган ўйиннинг тасвирий кўриниши тавсияси ва уларни иштирокчилар томонидан қабул қилиниши туғилган қийинчиликларни ғояларни таҳлил қилиш. Дидактик ўйинларни асоси бўлиб ўқувчи ва талабаларнинг идрокларини чуқурлаштириш ва кенгайтириш учун янги билимларни манбаси бўлган ўқув муаммоларини ташкил этади. Дидактик ўйинни энг муҳим далиллари бўлиб унинг ўйин фаолияти максимал даражасида мустақиллик, хоҳиш истак фаолияти ва ижодий намоён бирга ўйин фаолиятини сақланиб қолишига айтилади. Дунё педагогикаси ўқув мақсадлари ўйинни ишлатилиши билан боғлиқ бўлган бир неча тушунчалар ажратилади. Моделлаштириш ингантация, беллашувчанлик ўйин моделлаштирилишини функцияларидан бири у ёки бу нисбий масалаларни ва ўзгаришларни ечимларини мустақил ҳолда излаш ва ечимларини топишдан иборат. Ўйиннинг моделлаштирилишининг асосий усуллари сифатида педагогик фаолият шароитида бўлажак ўқувчиларни тайёрлашда биз микро ўқитиш масала ечишда индивидуал бирликларда ишлаш педагогик вазиятларни вужудга келтириш махсус нисбий ўйинлар ижтимоий психологик моделлаштирилиши системасига умудидактик ролли, ритмик болалар ўйинлари, драматик ўйинлар киргизиладиган эди, алоҳида эътиборни касбий ролли ва махсус ўйинлар эгаллайди: психотехник ўйинлар интервью психодрамма, дидактик спектакль, педагогик этюдлар, қабуллар ва ўйин таъсирига машқлар. Ўйин моделлаштирилиши ўзига турли ижодий изланишларни ҳам олади. Ақлий ҳужум бахслар, синектика усуллари. Вариативнинг асосий мақсади бор вариантлар орасидан борган сари кўпроқ бажариладиганларини саралаб олиш. Муаммоли ўқитувчининг профессиональ фаолиятини ўрганиш, маълум даражадаги машқларни ечиш ва кейинги аниқ муаммоларни ечишда фойдаланиш.

Мосланувчанлик бу хил машҳур масалаларни ечиш йўли ҳисобланади, аммо оқибатда бундай йўл аниқ ҳолатдаги педагогик фаолият учунгина мослашади. Эвристик у ёки бу мосламани мустақил тарзда янги изланишлар орқали ечимини топиш.

Корректив ташкил этишни бошқаси билан алмаштириш.

Изланиш хулосалари қуйидагича: эркин шароитда ўқув жараёни, ижодий ўқиш жараёнига айланади, чунки яратилган шароитда ўқувчилар ўзларининг қўшимча ижодий қобилиятларидан фойдаланишади. Эркин ёндашув ёки стереотиплардан ва шаблонлардан воз кечишга, шу билан бирга профессионал фаолиятдаги янгиликлар билан ишлашга тайёрлаб боради. Биринчи курс талабалари ҳаётга татбиқ қилинган дидактик фикр ва ўйинларда тўхтайлик.

Прессконференция ўйини. Ўйинни ташкил этишдан бир неча кун олдин команда икки гуруҳга бўлинади. Биринчиси корреспондентлар турли газеталарни журналларни, радио ва ТВ кўрсатувларни номидан чиқувчи. Иккинчиси олимлар, экологлар, инженерлар, соцеологлар ва ...

Ҳар бир команда турли тарафлардан янги мавзу материаллари билан танишиб чиқиш топшириғини олади. «Корреспондетлар» командаси интервью ўтказишга тайёр бўлишлари керак. Сухбатни умум режасини танлаш, савол бери ва уларга албатта жавоб олиш. II команда ўқув материалларини

ишлатишади ва қўшимча экологлар сциологлар шахси сифатида чиқиш қилишади. Камандалар ўзларининг ўйинлари олдидан бўладиган йиғилишларида ўйин жараёнида бериладиган саволларни таҳлил этиб, тавсиялар олишади. Албатта дарсларда кирилгандан сўнг «корреспондент» ва машҳур эколог олимлардан интервью олиш таклиф этилади. Ҳамма қатнашаётган қаҳрамонлар жавобларни I шахсдан беради. Улар шахсий фикрини билдирадilar тахмин қиладilar, у ёки бу ҳодиса баҳо берадилар. Болалар билан биз ўйини алоҳида алоҳида фрагментларини баҳолаймиз. Керакли тўлдиришлар қиламиз, уйғунлаштирамиз.

«Саёҳат» ўйини. Ўйиндан биров олдин жюри тайинланиб бир неча гуруҳлар шаклланади ҳар бир гуруҳ да 5-6 тадан киши, гуруҳ лар сардор тайинлайди. Ўйин иштирокчилар шаҳарлар қуруш талаб этилади, маълум изчилликда масалан шаҳар 1, эрудит 1 кутилмаган саволар очилмаган сир-синоат 1 ва ... Ҳар бир шаҳарда сардорлар махсус конвертларда топшириқлар оладилар ва уларда 1 та асосий ва 2 та қўшимча саволлар мавжуд. Гуруҳ фақат шу вазифани бажариб текширгандан сўнг гуруҳ кейинги босқичга ўтишга ҳаққи бор. Ҳар бир гуруҳнинг мақсади иложи борица ҳамма шаҳарда бўлиш. Жавоблар маълум системада қабул қилинади: бунда жавоблар сони, ижод, муаммо ечимида яхшилар, гуруҳ бир доимили ҳисобга олинади.

«Гулдир ва ҳалёт» ўйин. Ўқувчилар муаммони тўлдириб тугатиш юклатилади. Ўқитувчи ёки болалардан янгиликлардан хулоса чиқариш. Бунда ўйин иштирокчиларига ўз-ўзига ўйин позициясини белгилаш таклиф этилади. Ўйин шароитини ишлаб чиқиш бундай ўйин ҳаракатларини ривожини давомийлаштириш билан театрлаштирилган спектакльни эслатади. Ўйинни умумдорлик таблоси орқали баҳоланади.

«Эрудит» ўйини Мавзу устидаги ишларни тугашидан бир неча машғулот олдин ўқувчиларга ўтилаётган мавзу бўйича бўлган саволни карточка ёзиб жюриларга бериш таклиф этилади. Жюри 2-3 одамдан иборат.

Жюри билан биргаликда биз энг қизиқ саволларни ажратиб оламиз. (10-12)

Ўйин бошланишидан аввал карточкалар стол устига қуйилади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси келиб ўзининг гуруҳи учун 4 тадан савол танлайди. Вақт берилади. Муаммоли ечим ҳар бир гуруҳда коллетив оширади. Олинган жавоблар жюри судига олиб чиқилади. Ечимни топишда қийналган ҳар бир гуруҳ карточкасини алмаштириш имконига эга бўлади, лекин баллар умумий сони пасайтирилади. Ўйин сўнгида жюри болаларнинг жавобларини анализ билан биргаликда улар мустақил тайёрлаб келган саволларга ҳам баҳо беради.

Мавзунини ҳимоялаш ўйини. Мавзу курсини ўзлаштиргандан сўзнинг уни ҳимоялаш уюштирилади. Ўқувчилар олдандан муаммоли мавзу проектини тайёрлашади. Бир пайтни ўзида уларни ҳимоялаш имконини ўйланади. Ўйин машғулотларда ўтказилади ва ўз ҳимояси ва ўзаро савол – жавоблардан ташкил топади. Саволларни опонентлар беради, жавоб беришда гуруҳ нинг барча аъзолари иштирок этади. Фикрларни эркин амаллари саволларни кенг ва чуқур ёритишга имкон беради. Агарда жавоб бошқа гуруҳ аъзоларига тўғри келмаса, уларни муҳокама қилиш мумкин. Гуруҳ яхлитликда кетади. Баҳолашни раис бошчилигида олим иштирокида амалга оширади ва бутун баҳс жараёнини

тушунтириб ўтади.

«Образга кир» ўйини. Одатда бу ўйин тарих ёки географиядан тарихий даврни кўрсатиб бериш зарур бўлганда тарихий уламоларнинг персонажи, характерискасини кўрсатишда, уларни ижтимоий атрофини, маданият қирраларини ўқитишда керак бўлади. Ўйинда икки гуруҳ қатнашади. Ўқитувчи муаммони айтади. Иштирокчилар деталларини аниқлаштириб фикр айтишга киришадилар.

Ўйинни бу босқичини мақсади иложи борича борича кўпроқ давр характерискасини тузи ва асосий ғояларни кўрсатиб ўтиш. Болалар ўзини қайси бир персонажга ўхшатишади ва вақт образига сингиб, ўзини у ёки бу тарихий жараёнга киритишади.

Бунда бир гуруҳ шахс аналогияларини танлаш мумкин, иккинчиси эса ечимлар бериш. Ўйин сўнгида ечим йўли анализ қилинади. Ғоялар умумлаштирилади, ижодий топилмалар белгиланади.

«Ҳамкорлик» ўйини. Гуруҳ 3-4 муаммоли «лабароторияларга» бўлинади. Оғзаки ўқув муаммоларини қўшилиши билан бирга ўқув ахборотларини бир қисми хабар, анализ учун ва муаммоларни ечиш учун ҳамма қўшимча маълумотларни ўқувчилар ўқитувчиларга савол бериш орқали билиб оладилар. Жавоблар ҳар бир «лабаротория» аъзолари билан муҳокама этилади. Олинган ахборотни муҳокамасидан сўнинг ўқувчилар қўйилган муаммоларга ечим қабул қилинади. Сўзнинг ҳар бир «лабаротория» вакили муаммоли топшириқни ечишда ўзининг вариантини таклиф этади. . . Сўзнинг ҳар бир гуруҳ ўз ечимини исботлайди. Шу тариқа ҳар бир гуруҳдан ҳамма хохловчилар иштирок этади. Сўнгида гуруҳлар ечими қўшимча форумда баҳоланади. Ва муҳокама этилади.

«Ечим берамиз, уни баҳола» ўйини. Ўйинда параллел гуруҳлар болалари иштирок этади. Машғулотда 1 гуруҳда домла муаммоли вазият туғдиради, ўқувчилар ечим вариантларини таклиф этадилар. Уларнинг таклифи магнитофонга ёзилади. Керакли сонда вариантлар йиғиб, ўқитувчи ёзувни тўхтатади. Кейин ечимини топиш учун магнитофон ёрдамида эркин баҳс юритилади. 2 чи параллел гуруҳда машғулот анологик схема бўйича боради. Болаларни керакли материал билан таништиришдан сўнг ўқитувчи 1 гуруҳпага берган топшириғини уларга беришга ўринади ва тушунтиради. 1 чи гуруҳ ўқувчилари бу муаммони ҳал қилишга ўринишади бу уларга қанчалик уддасидан чиқанликларини сўзлар баҳолашингиз керак бугун сизлар эксперт ролида бўласиз. Мен фикрларингизни этишишдан мамнун бўламан.

Магнитофон записини эшитгандан сўзнинг унинг анализи бошланади. Унинг жараёнида ўқувчилар учун қидириш иштирокчиларига айланадилар.

Хулосалар келтириб чиқарилади, сўнгида ўйин жараёнида муаммоликни ўрнатилишга имкон берилган. Чунончи бу ўрнатилиш инструментлари ифодаланган – қарши турган ғоялар изланишда.

Яна бир дидактик мақсад энг фаол иштирокчиларга мўлжал, ўқув ишини ўйин усулига инсрумийлаштириш. Ўқув ўйини қурилмасига асосланганлиги шундаки ўқув материалида аввалдан мунозара предмети ажралиб туради, қарама – қарши ғоялар, ёндашишлар. Тарафлар. Дидактик ўйинлари турли қўшилмалари, изланишлари натижасида қўйидаги ўқув жараёнининг қўланмаси

белгиланади.

Муаммоли вазиятни келтириб чиқариш: Моделлаштирувчи вазиятини киритилиши.

Ўйин жараёни: ўйиндаги куринишда муаммоли вазиятни «яшаб ўтиши» ўйин ҳаракатини очилиши.

Ўйин якунини келтириш: иштирокчилар ҳаракатини ўзи баҳолаш рефлекс ҳолда юриш ва уни ҳаракатлари натижалари ва иштирокчиларини ховотирлари, педагогик вазиятни анализи, уни ҳақиқат билан муносабати.

Бўлажак ўқитувчиларни ўқитиш жараёнида киритиш ҳажмида муҳим жойни имитацион – моделлаштирувчи ўйинлар эгаллайди. Бундай ўйинларни таъсири негизи шундан иборатки, бунда иштирокчилар гуруҳи бирон бир педагогик вазиятни кўрсатади. Турли қатор ечимларни таклиф этади ва баҳс юритади. Бундай ўйинлар кўпинча вузларнинг педагогик практикасида тез-тез ишлатилади. Ўқитишнинг экспериментал моделиги ҳаётга татбиқ этишда биз театрлашган ўйинларни ишлатдик, унда педагоглар драматизация жараёнида актив тафаккур кўрсатиш эҳтиёжини туғдиради. Драматизация ўйинлари конкрет билим ва ҳошишини англаш учун йўналтирилмаган балки шахс ривожини учун К.С.Станиславский психиканинг эмоционал ва матор тарафларини ўзаро чегарасини таъкидлаган. Уни таъкидлашча маълум таклиф этилган вазиятларда психик ҳолатларни, ҳаракатларни қилинмаслиги ўзини такрорланишда таклиф этилган ҳолдаги хислари қайтариш мумкин. Фақат шахсиятлараро вазиятларда хавотирсиз ҳаракатларга ўргатиб бўлмайди. Экспериментал ишнинг 1 босқичида ўйин машқларига эътиборни кучайтириш учун йўналтирилган, хотирага, эътиборга, фантазияга, болалар тасаввурига бу уларни бир бирини билиб олишга олиб келди. Бу босқичда барча ўйинлар коллектив тарзида ўтказилган, бунда аудитория олдидаги ўқувни ечиш учун кейинчалик биз индивидуал топшириқларга коллектив билан биргаликда 2 чи босқичда кейинроқ этюд топшириқлар, улар ўқитаётган студентларни турли ўзига, ўқитувчига ўқитувчи касбига умуман ёндошган ҳолда бажаришга имкон берувчи. Мисол учун этюдларда «Ким ҳақ?», «Қандай ёрдам берилган?» бўлажак ўқитувчилар ўзининг фикрини баён қилиш, ўзига гуруҳ иштирокчиларининг муносабатини сезишларига дуч келишади ва шахс рефлексини ривожлантириш дам эҳтиёжни ривожлантиришга йўл берган. Театрлаштирилган эъюдларни орқали импровизиацион ҳарактерга эга бўлган. Унда ҳар бир ўқувчи танлаш вазиятига дуч келган. Бундай вазиятларни мазмуни ташқи талабларни мазмунини ичкарига ўтиши ва муаммони кўришни ривожлантириш, уни ечишни бир неча усулларини таклиф этиш. Ўқитувчининг педагогик стереотипини «ҳар нарсани жойига қўйиш» интилишлари ташкил этади. Ўқувчиларга «Бундай бўлиши мумкинми?» вазиятлари ихтиро этилган ва кетидан ўз ечим вариантини демонстрацияси билан. Шундай қилиб иштирокчилар ўқитувчини мураккаб педагогик вазиятлардаги ўзини тутишни, уларнинг ечиш жараёнини кузатишган.

Чунки кўпчилик «Қандай бўлиш кераклигини билади, лекин уни қандай бажаришни билмайдилар». Театрлаштирилган ўйинлар доимо эмоционал бўялган, айнан шунинг учун улар қўшимча тушунтиришга муҳтож. У ёки бу

вазият анализига.

Бундай масалани ечиш учун биз бўлажак ўқитувчиларга қуйидаги топшириқларни таклиф этамиз.

«Ўзимизни ўқитувчингизни химоя қилинг», «Баҳолаш», «Икки феълени синаш», «агар сен... бўлмаганигда», ва Алоҳида жойни биз бир бирини тушуниш, ижодий ўзини ҳис қилишга қаратдик. Бу босқичга катта эътибор бошқа одамни юзини ўқиш санъатига, унинг эмоционал ҳолатини аниқлашга қаратилади. Шу мақсад билан ўқувчиларга ликтограммалар, расмлар, ўйинлар ўзлаштирилганликка топшириқлар таклиф этилди. Иштирокчилар ўзининг ҳисларини мисол учун бундай кўринишда номаён этишар эди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ўқитишнинг фаол шакллари, бўлажак мутахассисни ҳақиқий фаолиятини, талабаларнинг ўқув тарбия ва илмий – текшириш ишларини ташкил қилишда, имитация (таклид) қилиш, назарий билим ва малакалардан касбий – Амалий билим ва кўникмаларга ўтишда имкони борича мустақиллик беришни назарда тутди.

Маълумки, фаол ўқитишнинг кўп турли – туман кўринишдаги методлари мавжуд. Улар турли белгилари бўйича таснифланади. Талабаларни фаоллаштириш даражаси ва уларнинг билим эгаллаш ва тадқиқот (лойиҳа – конструкторлик ва ҳоказо) фаолиятларида қуйидагилар фарқланади:

Фаол ўқитишнинг **имитацион** методлари (улар ўз навбатида ўйинли – ишбилармонлик ўйинлари, ўйинли лойиҳалаштириш ва ўйинсиз – муайян вазиятларни таҳлил қилиш, вазиятли масалаларни ечиш) – педагогик усуллар ва машғулот ўтказишнинг махсус шакллари. Бундай машғулотларда ўқув – тарбиявий ва илмий текшириш фаолияти талабаларнинг бўлажак касбий Амалий фаолиятларига таклид қилиш асосида қурилади.

Ноимитацион - бу методлар ҳақиқий касбий – амалий вазиятлар асосида тузилади.

Олий таълим тизимида ўқитиш технологияларини ривожлантиришда энг самарали фаол ўқитиш методлари қуйидагилар ҳисобланади: ўйинли лойиҳалаштириш, муайян вазиятларни таҳлил қилиш, муайян ишлаб чиқариш масалалари ва муаммоларини ечиш, ҳақиқий курс ва диплом лойиҳалари бажаришдир.

Ўинли лойиҳалашда асосан объектни яратилиш ва такомиллаштириш жараёни имитация қилинади ёки қайта тикланади (масалан, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, хўжалик ҳисоби механизми, ижтимоий – иқтисодий муносабатлар ва ш.к.). Талабаларнинг билим олиш ва тадқиқот фаолиятлари бунда ўрганилаётган объектни бевосита жамоатчилик лойиҳалаш ҳарактерига эга бўлади. У функционал – роли ва объектни яратилиш ва такомиллаштиришнинг тикланадиган механизмлари нуқтаи – назаридан амалга оширилади. Бундай ҳолат, одатда муайян объектни ўрганишда курс ёки диплом ишларини бажаришда иштирок этаётган талабаларнинг мақсад ва қизиқишларига асосланган бўлади.

Машғулотларни ўйинли лойиҳалаш кўринишида ўтказиш теннологиялари турли – туман бўлиши мумкин, лекин улар асосида учта асосий элемент ётади: 1) лойиҳани ишлаб чиқиш алгоритми; 2) эксперт баҳолаш механизми ёки

лойиҳани ўйин тарзида «ҳаракатда синаш»; 3) бўлажак мутахассислар - ўйинли лойиҳалаш қатнашчиларини функционал – ролли қизиқишларини аниқлаш механизми. Бу элементларнинг ҳар бири бўлажак илмий ходимни (лойиҳаловчини, конструкторни) тайёрлашда муҳим рол ўйнайди. Дастлабки икки элементда иштирок этиш улар ишлаб чиқаришда (фанда) инновацион жараёнларни ташкил қилишни ўрганишларига шароит яратади.

Ушбу ўқитиш технологиялари бевосита ишлаб чиқаришда (ёки илмий муассасада) амалга оширилганда айниқса самаралидир. Қизиқишларни мувофиқлаштиришга ёки хусусий мақсадларни умумийга келтиришга йўналтирилган охириги элемент, ўйинли лойиҳалашни ҳақиқий жараёнларни моделлаштиришга айлантиради ва бўлажак мутахассислар учун катта аҳамиятга эга, чунки лойиҳани «муассасалараро» келишиш ва синовдан ўтказишга ўргатиш хусусиятига ҳам эга.

Муайян вазиятли ишлаб чиқариш масалалари (илмий муаммоларни) ни ҳал қилиш. Бу метод бўлажак мутахассисда масалани (муаммони) муайян шароитда аниқ белгилаш ва ҳал қилиш маҳоратини шаклланишига ёрдам беради. Вазиятли ишлаб чиқариш масалалари ўқув масала – машғулотларидан тубдан фарқ қилади. Агар ўқув масалаларида ҳар доим аниқ белгиланган шарт (нима берилган) ва талаб (нимани аниқлаш зарур) мавжуд бўлса, вазиятли ишлаб чиқариш масаласида (илмий муаммода), одатда униси ҳам, буниси ҳам йўқ. Бўлажак мутахассисга масалани ечиш давомида, ҳақиқий вазиятларда бўлганидек, энг аввало ҳолатни ўрганиш, муаммо борми ва у нимадан иборатлигини аниқлаш зарур. Яъни асосланган қарорга келиш учун ўзи нима маълум ва нимани аниқлаш кераклигини белгилайди.

Шунинг учун бундай масалаларни ҳал қилиш технологиясига ўргатиш ўқув масалаларини ечиш технологияси ўргатишдан тубдан фарқ қилади. Ишлаб чиқариш масалаларини (илмий муаммоларни) ўзига ҳос муҳим томонлари бор:

- 1) одатда ишлаб чиқариш масалаламининг асосида аниқ ишлаб чиқариш вазияти ётади ва уни ҳал қилиш махсус кузатишлар натижалари билан мустаҳкамланган бўлиши кузатишлар натижалари билан мустаҳкамланган бўлиши керак;
- 2) таҳлил натижаларини ва уни ҳал қилиш бўйича ишлаб чиқилган хулосалар ва мулоҳазаларни ишлаб чиқариш мутахассислари билан муҳокамасини ташкил қилишга.

Бундай масалани ҳал қилиш вариантларини ишлаб чиқишнинг самарали методи бўлиб баҳс – мунозаралар хизмат қилиши мумкин. Баҳс – мунозара жараёнида талабалар бош ролни бажариб, олий ўқув юрти ўқитувчисига эса қуйидагиларни амалга оширишни назарда тутувчи муҳим роль ажратилади: фикрлар алмашишини бошқариш, ишончли далиллар асосида ўз фикрида тура олиш ва муҳолиф томоннинг фикрини мунозара қилиш малакасини ривожлантириш, талабаларни актив фикрлаш фаолиятига ундовчи, айтилаётган мулоҳазалар, хулосалар ва таклифларни асослаш, билимларни долзарблаштириш, ўз фикрини баён қилишгана эмас, балки бошқаларни тинглашда маҳоратини ривожлантириш, талабалар билдирган фикрлардан фойдали ахборотни фойдали ахборотни олиш ва зарур хулосалар чиқариш,

бўлажак тадқиқотчилар (лойихачилар, конструкторлар, технологлар ва б.) учун жуда зарур касбий сифатларни шакллантириш. Мунозараларни ўтказиш шакллари турлича бўлиши мумкин: мунозара – маъруза (бунда муайян вазиятларни муҳокамаси қўшиб олиб берилади), мунозара – ақлий ишғол, турли анжуманлар, семинарлар ва симпозиумлар кўринишидаги мунозаралар.

Ишбилармонлик ўйинлари бўлажак мутахассисларда, илмий ижодий – фаолиятлари тажрибасини ривожлантириш учун жуда катта имкониятлар яратади. Таълим фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциясини кучайтириш асосида ишбилармонлик ўйинларини ўтказиш, талабаларга ишлаб чиқаришдан (илмий муассасалардан) турли касбий вазиятлар имитациясини кўриш эмас, балки илмий – ижодий фаолиятда бевосита ўзларини қатнашишлари учун имконият яратади. Ишбилармонлик ўйинларининг бир неча турлари мавжуд:

1. Бўлажак мутахассисларни касбий фаолият объектларида ташкил қилинган илмий – техник мактабларидаги мутахассислар орасида функцияларни дастурий – ролли тақсимланиши асосидаги ишбилармонлик ва эвристик ўйинлар. Масалан бу фаолиятлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- «масалаларни аниқловчилар» - кейинчалик ишлашлари мўлжалланган, ишлаб чиқаришда уларни фаол қидириш ва аниқлаш билан банд бўлган талабалар;

- «фаоллаштирувчилар» - ижодий жамоани ўзига ҳос каттализаторлари жамиятини бажарувчилар. Уларнинг вазифаси ижодий жамоани барча аъзоларининг фаоллашиши керакли даражада ушлаб туришни таъминлашдан иборат;

- «ғоялар генераторлари» - ғайриоддий фикр билдирувчи ва илмий муаммони ечилишига олиб келувчи йўлни таклиф қилувчи талабалар;

- «резонаторлар» - ғояларни туғилишга ва уларни ижодий жамоанинг бошқа аъзолари томонидан қабул қилинишига ёрдамлашувчи талабалар;

- «назоратчилар» - муаммони ечишнинг оптимал вариантини қайта ишлаш ва танлаш билан банд бўлган талабалар.

Талабаларни илмий – ижодий фаолиятни бажариш ва илмий – техник мактабда ечадиган масалаларга тайёрлиги билан боғлиқ равишда маълум ролларни бажарувчи «сунъий интеллект» нинг турли вариантлари ишлаб туриши мумкин. Масалан, ижод мактабида ҳал қилинадиган масалалар банки яратилиб борган сайин «изловчилар» роли компьютерга берилиши мумкин. Агар компьютерга «назоратчилар» роли берилса янада фойдалироқ бўлади. Ўқитувчи ва раҳбарнинг бу ҳолдаги педагогик маҳорати шунда намоён бўлиши зарурки, талабалар юқорида кўрсатилган ролларнинг функцияларини машиналарга, яъни дастур тузувчиларга бериш кўникмаларига эга бўлишсин ва унинг методикасини ўзлаштиришсин.

Бир ихтисолик бўйича мутахассислашган, лекин илмий – ижодий ҳарактердаги турли масалаларни ҳал қилувчи ёки турли соҳаларга ихтисослашган, лекин илмий – техник фаолиятининг муайян фаоллик мажбуриятларига ўзлаштираётган бўлажак объектда ўтказиш мақсадга мувофиқ.

2.Раҳбарлар ва ўқитувчилар ролларни олдиндан аниқлайдилар, масалан,

агар ўйин конструкторлик бюросининг технологияларини ўзлаштиришга йўналтирилган бўлса: «рахбар», «бош конструктор», «ихтирочи», «оппонент», «чизмачи», «текширувчи», «назоратчи» ва бошқалар. Кейин уларнинг ҳар бирининг фаолий вазифалари ва уларнинг фаолиятларини баҳолайдиган йўриқномалар тузилиб ўйин жараёнининг ҳар бир асосий босқичи бўйича дастурлар ишлаб чиқилади.

Ўйинни ўтказиш жараёнида, талабаларнинг қайси гуруҳи жамоавий қобилиятни яхши намоён қилганлигини ёки у ёки бу ролни яхши бажарганлигини аниқлашга имкон берувчи беллашув, мусобақа элементлари мавжуд бўлиши керак.

Яқун ясашда «буюртмачи» ролини бажарувчи раҳбар (олим, инженер – техник ходим ёки ўқитувчи) у ёки бу операциянинг бажарилиш сифатиغا, шунингдек, топшириқнинг асосий мақсадига мос равишда бу операцияда рол ўйнаган талабаларга баҳо беради. Шу баҳолар асосида бутун гуруҳга, шунингдек алоҳида ролларни бажарганлиги учун айрим талабаларга баҳолар чиқарилади.

Навбатдаги ўйинни ўтказишда, талабаларнинг ишчи функцияларини (ролларини) алмаштириш зарур. Бу уларнинг ҳар бирини илмий – ижодий мактабларда қатнашиш жараёнида турли ролларда, «детал ишлаб чиқувчи» дан тортиб, то «рахбар»гача, бўлишга имкон беради. Бу ишнинг амалга оширилиши раҳбарлар ва ўқитувчиларга у ёки бу талаба илмий – техника мактаби аъзосининг у ёки бу ролларни бажаришга қобилиятини аниқлашга имкон яратади.

3.Ижодий фаолиятнинг турли босқичларида муайян стратегиялар, тактикалар ва методларини қўллашга йўналтирилган ишбилармон ва роли ўйинлар. Масалан: «Илмий тадқиқот ишида маъруза, баҳс - мунозара» туридаги ўйинда, асосий роллар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- «бошловчилар» - ўқитувчи ёки талабалар илмий – тадқиқот ишлари олиб бораётган ишлаб чиқариш (илмий муассаса) мутахассиси. Тажриба тўпланиб боргани сайин аспирант ва талабалар ҳам бошловчиларга айланадилар;

- «йўлбошчилар» - муҳокама қилинаётган муаммонинг муайян масалалари бўйича вазиятни муҳокамага олиб чиқувчи маърузалардир.

- «безатувчилар» - йўлбошчиларнинг маърузалари ва чиқишларини кўргазмалари равишда тақдим этувчи ва тушунтирувчи ўйин қатнашчилари;

- «Ассистентлар» - йўлбошчининг ёрдамчилари. Улар йўлбошчиларга ва оппонентларга барча кўргазма материалларини намоён қилишда кўмаклашишлари керак;

- «расмий оппонентлар» - йўлбошчилар томонидан тайёрланган маърузалар ёки бошқа материаллар бўйича мулоҳаза билдириш вазифаси расмий топширилган ўйин қатнашчилари;

- «норасмий оппонентлар» - муаммо бўйича илмий – тадқиқот ишлари олиб борувчи қолган барча талабалар, ўйин қатнашчилари;

- «иғвогарлар» - ишлаб чиқаришда (илмий муассасада) мавжуд салбий ҳодисалар, далиллар ва шу кабиларни қўшимча баён қилиш асосида, ўйин

қатнашчиларининг фаоллигини оширишга ундовчи, ундовчи, муаммолар кўйиши керак бўлган ўйин қатнашчилари (ишлаб чиқариш ёки илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юртининг ўқитувчилари ёки илмий ходимлари, аспирантлар магистрлар ва талабалар);

- «қайд қилувчилар» - мунозаранинг боришини қоғоз тасмага, фото ёки магнит тасмасига ёзиб боровчи ўйин иштирокчилари;

- «Экспертлар» - маърузачилар, музокарачилар, жамоа қарорларига ҳолисони баҳо боровчи ўйин қатнашчилари (ишлаб чиқариш ва илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари ёки илмий ходимлари, аспирантлар магистрлар ва талабалар).

Бундай мунозара – ўйинларнинг асосий мақсади:

- бўлажак мутахассисларни (масалан тадқиқотчиларни) муайян ишлаб чиқаришдаги вазиятлар, ишлаб чиқариш мутахассислари ва талабаларни ёзма ва оғзаки маърузаларини ёки мулоҳазаларини тақдим қилиш асосида олиб борилаётган илмий – тадқиқот ишларининг моҳияти, мазмуни ва бориши ҳақида ахборот алмашишга ўргатиш;

- бўлажак мутахассисларга ўз нуқтаи – назари, ўз қарашларини исботлаш ва ҳимоя қила олиш маҳоратини шакллантириш, ўзгалар билдирган ғояларининг моҳиятига кириб бориш, ишлаб чиқаришдаги илмий тадқиқот ишларининг муайян босқичлари бўйича қарорлар қабул қилиш кўникмаларини барпо этишдан иборат.

Мунозара – ўйинлар бўлажак мутахассисларда, илмий ишлаб чиқариш муаммоларини кўйин ва уни ҳал қилишга қизиқишни, тадқиқот ишларига ҳолисона (турли нуқтаи назарларни қабул қила олиш маҳорати) ёндашишга тарбиялайди: талабаларда муаммони кўйиш, унинг бориши ва ечими натижаларини муҳокамасида, ҳақиқий мунозаралар ва илмий – амалий анжуманлар ва уларда муҳокама қилинаётган масалалар бўйича қарашлар, ғоялар, билимлар ва тажрибаларни эркин алмаштиришда ўзини муайян тутиш кўникмаларини ҳосил қилади.

ЎҚИТУВЧИЛИК КАСБИ

Ўқитувчининг касбий чизгилари. Ўқитувчилик фаолиятида чуқур таҳлил этиш бу жараёнда уч ўзаро боғлиқ таркибий қисм ажралиб туради: конструктив, ташкилий ва коммуникатив. Конструктивлик конструктив - мазмун, (танлаш ва ўз ўрнига кўйиш), конструктив тезкор (ўзи ва ўқувчилар ҳаракатини режалаштириш) ва конструктив материаллар (ўқув-материал базасини педагогик жараёнида амалда қўллаш). Ташкилотчилик (бошқарув) фаолияти топшириқларни бажаришни назорат қилиш, ўқувчиларни маълум бир фаолиятга йўналтириш, жамоани ташкил қилиш ва биргаликдаги фаолиятини ташкил қилиш. Коммуникатив фаолият ўқитувчи ва тарбияланувчида мактабнинг бошқа педагоглари, жамоат вакиллари, оналари ўзига ҳос муносабатларини белгилайди.

Педагогик жараёнда кутилган натижага эришиш шартлари доимий қайта боғланишга асосланган. Бу ўқитувчига ўз вақтида режалаштирилган масалалар

бўйича ахборот олиш имкониятини беради, бундан келиб чиққан ҳолда, педагогнинг текширув баҳолаш фаолияти таркибий қисмини ажратиб кўриш керак.

Педагог моҳияти билим беришдан иборат касбгина эмас, балки шахсни шакллантирувчи, инсонийликни таркиб топтиришдек, олий мақсадни бажариши керак. Шу нуқтаи назардан, педагог ўзида шартли равишда, қуйидаги ижтимоий ва касбий сифатларга эга бўлиши керак, юксак фуқаролик масъулияти, ижтимоий фаоллик, болаларни севиш, уларга ўзини бахш этиш истаги ва қобилият, зиёлилик намунаси, маънавий бой ва маданиятли бўлиш, атрофдагилар билан ишлаш истаги ва қобилиятининг мавжудлиги, ўз касбининг ҳақиқий устаси бўлиши, илмий педагогик фикрлашда инновацион йўналишларига эга бўлиши, янгиликлар ярата олишига ва ижодий қарорлар қабул қилишга тайёргарлик, ўз билимини ошириб боришга эҳтиёж сезиш, жисмоний ва руҳий соғлом бўлиш, касбий жиҳатдан ишга яроқли бўлиш керак.

Ўқитувчи шахси ва меҳнатига замонавий жамият ривожланишида келиб чиқиб қуйидаги талабларни қўяди: юксак маданият ва ахлоқ, ўзини бахш этиш, бағрикенглик, янгиликка интилиш, келажакни кўра билиш ўз ўқувчиларни келажак ҳаётга тайёрлаш, якка талантларни педагогик ҳамкорликда максимал ишга солиш, ғоялар бирлиги ва ижтимоий фаоллик, касбни юксак даражада эгаллаш ва ўз билимини доимий тўлдириб боришга интилиш, принципалик, талабчанлик, ҳозиржавоблик, эрудиции ва ижтимоий жавобгарлик.

Касбий чизгиларда етакчи ўринни педагогнинг оламга интеллектуал, иродали ва ҳиссий муносабати тизими эгаллайди.

Педагогнинг ижтимоий ва касбий муносабати фарқланади. Педагогнинг ижтимоий муносабати унинг қарашлари, тушунчалари, маънавияти билан белгиланади. Касбий муносабат педагог касбига ёндашув, педагогика мақсад ва воситалари билан белгиланади. Педагог дўст учун ахборотчи, диктатор, маслаҳатчи, сўровчи, илҳомлантирувчи ва ҳ.к ўрнига бўлиши мумкин. Бундай касбий ёндашувларни ҳар бири педагог шахси ва ижтимоий муносабатига қараб ўзининг ижобий ва салбий натижага олиб келиши мумкин. Педагог шахси характеридаги чуқур ва асосли томони собит ишонч ҳисобланади. Педагог шахсини инсонпарварлик ғоялари билан беришга интилиш, инсоний қадриятларни поймол этувчи ахлоқий камчиликларга муросасизлик, бурч ва жавобгарлик ҳисси, педагог маҳоратини ривожлантиришга интилиш ва ўз тарбияланувчилари учун намуна бўлиш маданиятини шакллантиришни белгилаб беради.

Педагогнинг асосий тавсияномасидан бири — йўналтирилган шахс бўлишдир. Бу шундай асоски, унинг атрофида асосий касбий талаблар касбга қизиқиш, педагогик мавқе, касбий педагогик мақсад ва йўналишлар ўз ичига олади.

Асосий педагогик йўналиш ўқитувчи касбига қизиқиш, яъни болаларга (ота-оналарга) муносабатда педагогик фаолият ва унинг алоҳида аниқ шакллари яъни билим ва малакаларни эгаллашга интилади.

Аниқ педагогик йўналишга эга бўлган педагог учун педагог этикаси нормаларига риоя қилиш ва улар моҳияти ишонч ҳарактерлидир. Шахснинг педагогик касбий йўналиш педагог бурч ва жавобгарликда яққол намоён бўлади. «Касбий бурч» тушунчаси педагог шахсига мутахассис сифатида қуйидаги талабларни ифодалайди: меҳнат функциясини бажариш, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ишида ҳамкорлик ишдаги ҳамкасблари билан тўғри тарзда ўзаро муносабатни тузиш, ўз танлаган касбига ўз педагогик жамоасига, жамоат ишларига ўз муносабатини аниқлай олиш. Бу тушунчалар мазмунида ахлоқий талаблар фақатгина педагогнинг педагогик меҳнат фаолиятига нисбатан эмас, балки педагогнинг шахсий сифатларини ҳам қамраб олинади. Бундай талаблар ўзига ҳос педагогик ахлоқ кодексини намоён этади.

Ўқитувчи учун зарурий сифатлардан бири педагогик ёндашув - ички ўлчов бирлиги меъёри бўлиб таъсир меъёри ва бир воситани иккинчиси билан таққослай олишдан иборатдир. Ўқитувчининг овоз тонини ва бошқа ёндашуви вақт ва жойидан қатъий назар педагогик фаолият юритиш, турли методларни қўллаш натижаларидир.

Педагогик ёндашув кўп жиҳатдан педагогнинг шахсий сифатларига, дунё-қарашига, маданиятига, иродаси, фуқаролик муносабатига ва касбий маҳоратига боғлиқ бўлади. Педагогик ёндашув педагог ва ўқувчилар орасидаги маънавий боғланишдир.

Мана шу сабабли педагогнинг ижтимоий ва касбий (профессонал) асосга эга сифатлари тўпламини ажратиб кўрсатиш мумкин: юксак фуқаролик масъулияти ва ижтимоий фаоллик, болаларга муҳаббати уларга ўз жонини бериш истаги ва талаби: ҳақиқатан инсонийлик, маънавий маданият, бошқалар билан ишлаш истаги ва маҳорати юксак профессионалли илмий педагогик фикрлаши инновацион усули, янги кадриятлар яратишга ва ижодий қарорлар қабул қилишга тайёргарлиги: мунтазам мустақил билим олишга интилиши ва бунга тайёрлиги, жисмоний ва психик соғломлиги, профессионаллиги қобилиятидан ташкил топади. Жамиятнинг ҳозирги босқичидаги ривожланиш шароитлари томонидан ўқитувчи меҳнатига ва шахсига қўйиладиган талабларни жамлаб, уларни қуйидаги тақвим этиш мумкин; юксак маданият ва маънавийлик, ўзини бағишлаш, меҳрибонлик, янгини нозик ҳис этиш. Келажакни кўра билиш ва ўз тарбияланувчиларни келажакда ҳаётга тайёрлашни билишга индивидуал истеъдодини педагогик ҳамкорлик билан бирга максимал амалга ошириш, ғояларига умумийлигини ва ижтимоий фаоллиги, юксак профессионаллик даражаси ва ўз билимларини доимий тўлдириб боришга интилиш, принципиаллик ва талабчанлик, ҳозиржавоблик, эътиборлилик, эрудиция ва ижтимоий масъулиятлилик, профессиограммада педагогик назарияси унинг дунёга иродавий ва эмоционал баҳолаш муносабатлари тизими муҳим ўрин эгаллайди. Педагогнинг ижтимоий ва профессионал назарияси-педагогик касбга муносабати, педагогик фаолият мақсадлари ва воситаларига муносабати билан белгиланади. Педагог трикетор (ахборот етказувчи) дўст, маслаҳатчи, илтимос қилувчи рағбатлантирувчи ва шу қабилар сифатида иштирок этиши мумкин. Мана шу профессионал назариялардан ҳар бири

педагогнинг шахси унинг ижтимоий назариясига қараб ҳам ижобий ҳам салбий натижа бериши мумкин. Педагогни ишончи унинг шахси энг чуқур процентлар ҳарактеристикаси деб ҳақли равишда ҳисобланади.

Педагогнинг қиёфаси инсонпарварлик назариясини билиш етаклашига интилишини, инсон қадриятини паймол қилувчи маънавий нуқсонлар камчиликларга йўл қўймаслик, бурч ва масъулиятни ҳис этиш, инсонпарварлик позицияси билан белгиланади. Ўзининг педагогик малакасини оширишга интилиш тарбияланувчилар учун намуна бўлишга интилиш керак.

ЎҚИТУВЧИ БИЛАН ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Педагог билан бола ўртасида алоқаларнинг ўрнатилиши ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар самарадорлигининг асосий шартидир. Қуйидаги шартларга риоя қилгандагина бундай алоқага эришиш мумкин.

1. Болани, унинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, хоҳиш-истакларини тўла қабул қилиш. Болалар муаммолари йўқ. Болаларнинг ҳис-туйғулари кечинмалар кучига кўра катталарнинг ҳис-туйғуларидан кам эмас. Бундан ташқари, ёш хусусиятларига ташқи таъсирларга берилувчанлиги, шахсий тажрибанинг камлиги, ироданинг кучсизлиги, ҳис-туйғуларнинг ақл-идрок устидан устун келишига кўра боланинг кечинмалари алоҳида таъсирчанлик касб этади ва унинг кейинги ҳаётига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчининг болани тушуниши ва қабул қилишини кўрсатиши жуда муҳимдир. Бу ўқитувчи боланинг хатти-ҳаракати ва ишларига шерик (ҳамдард) бўлади деган эмас. Қабул қилиш - боланинг фикрига қўшилиш, унга рози бўлиш эмас.

2. Танлаш эркинлиги. Ўқитувчи турли йўللار билан муайян каттага эришишга ҳаракат қилиши шарт эмас. Тарбияда «Мақсад ҳар қандай воситаларни оқлайди» деган шиор ўринсиздир. Ўқитувчи зинҳор болани мажбур қилиши, бирор нарсани бўйнига олишга кўндириши керак эмас. Ҳар қандай тадқиқ истисно қилинади. Бола ўзининг шахсий қарори (фикри)га ҳақли эканлигини ўқитувчи ёдда тутса ёмон бўлмасди, бу фикр ўқитувчи нуқтаи-назаридан нотўғри бўлса ҳам.

Педагогнинг вазифаси - болани ўқитувчи тавсия этаётган қарорни қабул қилишга мажбур этиш эмас, балки тўғри қарорни танлаш учун барча шароитлар яратишдан иборатдир. Биринчи навбатда бола билан алоқа ўрнатиш ҳақида ўйлайдиган, уни тушунишни истайдиган, бола мустақил қарор қабул қилишга ҳақли деб биладиган педагог (фақат вақтинчалик натижалар ва ташқи хотиржамлик ҳақида қайғурадиган ўқитувчига қараганда) муваффақиятга эришиш учун катта имкониятларга эга.

3. Боланинг ички ҳолатини тушуниш ўқитувчидан бола томонидан юбориладиган новербал ахборотни ўқий олиш малакасини талаб этади. Бу ерда педагог болада кўришни истайдиган ва бу кўпроқ болага эмас, педагогнинг ўзига ҳос бўлган салбий фазилатларни болада бор қилиб кўрсатиш хавфи яширинган бўлади. Кишининг бундай хусусияти проекция деб аталади. Проекцияни енгиб ўтиш учун педагог ўзида эмпатия -бошқа кишининг ички дунёсини тушуна билиш конгруэтилик - ўзи билан ўзи бўлиш, хайрихоҳлик ва самимийлик каби қобилиятларни ривожлантириши керак.

Мазкур шартларга риоя қилмаслик педагог билан боланинг муомаласида психологик тўсиқларнинг пайдо бўлишига олиб келади (қаранг: Обидаться с ребенком как? - 1955). Бу тўсиқларнинг таъсирини қуйидаги мисолда қараб чиқамиз.

Тасаввур қилинг, танаффусда йиғлаб турган етти ёшли Умида олдингизга келиб: «Дилноза мен билан дўстлашишни истамаяпти», - дейди.

Ҳамкасб, сизнинг биринчи сўзларингиз нималар бўлиши мумкин? Эҳтимол, шулардан кимдир: «Нима бўлди, нима учун у дўстлашишни хоҳламаяпти?», - деб сўрашни, кимдир бошқа дўст топишни таклиф этар, кимдир Умидани чалғитишга уриниб кўрар. Мана шуларнинг ўзи муомаладаги тўсиқлардир. Чунки бу ва бошқа хатти-ҳаракатлар (биз уларни куйида таърифлаб ўтамиз) боланинг йиғисини тўхтатишга қаратилган, улар ҳақиқатда бола педагогдан кутаётган нарсага мос эмас.

Тўсиқларнинг вербал (оғзаки) ифодасини тавсия этамиз.

Сўзлар билан юпатиш: «Тинчлан, йиғлама, ҳаммаси яхши бўлади».

Сўраб билиб олиш: «Нима учун Дилдора сен билан дўстлашишни хоҳламаяпти»? Нима бўлди? Уришиб қолдиларингми? Сен уни ҳафа қилдингми? ва ҳоказо.

Маслаҳат: «Йиғлашни тўхтат, Дилдоранинг олдига яна борда, сен билан дўстлашишни истамаслиги сабабини бил, ўзингга бошқа дўст топ» ва ҳоказо.

Муаммодан четга қочиш: «Кел, сен билан ҳозир ўйнаймиз., ... ясаймиз ва ҳоказо». (боланинг кўз-ёшларини писанд қилмаслик).

Буйруқ: «Дархол йиғлашни бас қил! Қани, уввос солишни тўхтат, эшитяпсанми, сенга айтяпман?!».

Панд-насиҳат: «Ақл билан ўйлаш керак, арз қилиш ярамайди, яхши қизлар уришмайдилар, улар дўстлашишни биладилар ва ўз қийинчиликларини ўзлари ҳал этадилар, яхши қизлар ҳеч маҳал ...» ва ҳоказо.

Гумон, тахмин: «Агар Дилдора сен билан дўстлашишни хоҳламаётган бўлса, ўзинг бирор нарса қилгандирсан, балки сен уни ҳафа қилгансан?». Айблаш: «Агар у сен билан дўст бўлишни истамас экан, ўзинг айбдорсан».

Боланинг ҳис-тўйгуларини рад этиш: «Йиғлама, ҳафа бўлма, бундай арзимаган нарсага изтироб чекиш ярамайди. Буни қаранг-а, Дилдора у билан дўст бўлишни хоҳламас эмиш».

Танқид; «Албатта, сенга ўхшаган йиғлоқи қиз билан ҳеч ким дўст бўлмайди».

Бундай вазиятда нима қилиш керак?

Бу саволга жавоб бериш учун ўзингизнинг энг яқин кишингиздан қаттиқ изтироб чеккан ва бу кечинмаларингиз билан бошқа яқин кишининг олдига борган вазиятингизни ёдга келтиринг. Нима учун? Одатда ўз кечинмаларини ишониб айтадиган кишидан нималар кутишади? Уни тушунишини-ми?

4. «Тинглаш» (қулоқ солиш) ва «эшитиш» нимани билдиради? Эшитиш қобилияти физиологик ҳодиса. Бунда товушлар ихтиёрсиз равишда идрок қилинади. Тинглаш — иродавий ҳодиса бўлиб, кишидан муайян бир иродавий куч-ғайратни талаб этади.

Тинглаш - актив жараён дир. Шу сабабли муомала психологиясида «фаол тинглаш» деган тушунча мавжуд бўлиб, у икки турга рефлексив ва норефлексив тинглашга бўлинади.

Норефлексив тинглаш ҳикоя қилувчи жуда кучли салбий (ҳафагарчилик, ғам-алам тажовуз ва ҳ.к) ёки ижобий (муҳаббат, қувонч, бахт ва ҳ.к) ҳис-туйғуларни бошидан кечираётган бўлиб, тингловчининг уни тушунишига

эҳтиёж сезган пайтда қўлланилади.

Сўзловчини тушунадиган тангловчидан қуйидагилар талаб этилади.

6) ўзининг бутун кўриниши билан сўзловчи уни диққат билан тинглаётганлиги ва тушунишга ҳаракат қилаётганлигини намойиш қилиш;

7) лўқма ташлаш ва ўзи ҳақидаги ҳикоялар билан унинг гапини бўлмаслик;

8) ҳеч қандай баҳо бермаслик;

9) баҳо бериладиган фикрларни сўзловчининг ҳис-туйғуларини вербал ва новербал фикрлар, яъни сўзловчи ҳис қилаётган туйғуларни имо-ишора ва бошқа воситалар билан бериш, гўёки унинг ҳис-туйғуларининг кўзгуси ролини бажариш ёки «Ҳа, сен ҳозир жуда ... бир оз ...(ҳис қилаётган туйғулар даражасига қараб) ҳафа бўлгансан, дилинг оғриган, мамнунсан, бахтлисан» ва ҳоказо типдаги фикрлар ёрдамида сўзловчининг эмоционал ҳолатини бериш;

10) агар маслаҳатларга эҳтиёж сезмаса, маслаҳат бермаслик.

Рефлексив тинглаш ишлаб чиқариш масалаларини муҳокама қилишда, мунозарали вазиятларда зарур, чунки у низолар, кишиларнинг бир-бирини тушунмаслиги олдини олади. Бундай вазиятда суҳбат контексти эмас, балки суҳбатдошларнинг нуқтаи назарини аниқлаш, бирор нарсани биргаликда ҳал этиш, бирор нарса тўғрисида келишиб олиш зарур бўлганда суҳбат мазмунининг ўзи муҳим аҳамият касб этади.

Рефлексив тинглаш ўзининг «мен жон-қулоқ тинглайман» деган иборага йўналтирилиши билан норефлексив тинглашдан фарқ қилади. Аммо алоҳида усуллар: ойдинлаштириш, аниқлаш — «... да ... учрашамиз», «Сиз нимани назарда тутяпсиз?», «Мен тушунмадим, яна бир марта тушунтиринг», бошқача ифодалаш -«Бошқача сўзлар билан ... деб айтиш мумкин», «Шундай қилиб, Сиз ... деб ҳисоблайсизми? ... ва ҳоказолар билан ажралиб туради. Бу усуллар суҳбатдошни идрок қилишда хатоларнинг ва тушунмовчиликнинг олдини олишга қаратилгандир.

Фасл тинглаш – педагог билан боланинг муомаласида тўсиқларни енгиб ўтишнинг асосий йўлидир. Шарқ донишмандлигида: «Худо гапириш учун бир аъзо, тинглаш учун икки аъзо берганлиги бежиз эмас», - деган нақл.

Синфдан ташқари индивидуал тарбиявий ишларда режалаштирилган компонентлар билан бир қаторда педагогик вазиятлар мавжуд бўлиб, у педагогик касби маҳорати даражасининг индикатори ҳисобланади.

Педагогик вазиятларни ҳал этиш алгоритми. Бола шахсига «одатдан ташқари» вазиятларда тарбиявий таъсир кўрсатиш мақсадида биз педагогик вазиятни ҳал этиш алгоритмини тавсия этамиз. Бу, бир томондан, тарбиявий смарага эришишга, иккинчи томондан, бола билан катталар ўртасидаги муоммоларда алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган изчил хатти-ҳаракатлар мажмуидир. Мунтазам равишда алгоритмни қўйиш тарбиявий жараёни мақсадга мувофиқ, изчил ва инсоний қилади, педагогик хатоларнинг олдини олади ва болани яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Педагогик вазиятларни ҳал этишда алгоритмни ишни энди бошлаётган педагогларга тавсия этилади. Зеро бунда улар касбий маҳоратни яхшироқ

ўзлаштириб оладилар. Алгоритмнинг қўлланилишини қуйидаги мисолда қараб чиқамиз. Тахмин қилайлик. 11 синфда «Менинг сеvimли шахрим» мавзусида синфдан ташқари машғулот. Сухбат вақтида педагог Нодир деган боланинг чиройли қаламтарош билан ўз номини столга ўйиб ёзаётганини сезиб қолди.

Биринчи босқич, шартли равишда «Стоп!» деб аталади, ўқитувчининг вазиятни баҳолашига ва шахсий кечинмаларини англашга қаратилган. Бу босқич шошмашошарлик билан қилинган ҳаракатлар туфайли болага зиён етказмаслик ва у билан бўладиган муносабатларни мураккаблаштирмаслик учун зарурдир. Фақат вазият боланинг ёки теварак-атрофдаги кишиларнинг соғлиги ва ҳаёти учун хавф туғдираётган ҳолатларда (масалан, бола электр разеткасига бирор нарсани тикишга уринаётганда) тез ва қатъий иш кўриш лозим. Лекин бундай вазиятлар онда-сонда учрайди, шунинг учун бошқа ҳолатларда, тўхталишдан фойдаланиб: «Мен ҳозир нимани ҳис қиляпмиз? Ҳозир мен нимани истайман? Мен нима қиляпман?» деб ўзидан сўраш, шундан кейингина иккинчи босқичга ўтиш мумкин.

Иккинчи босқич педагогнинг ўзига-ўзи берадиган «Нима учун» саволидан бошланади. Мазкур босқичнинг моҳияти боланинг хатти-ҳаракатлари сабабини таҳлил қилишдан иборатдир. Бу жуда муҳим босқич, чунки айнан хатти-ҳаракат сабаби педагогик таъсир воситаларини белгилаб беради. Зеро ҳар бир сабаб алоҳида ёндошувни талаб этади.

Масалан, ўқувчи партани зерикаётгани учун ҳам, пичоқни синаб кўрмоқчи бўлгани учун ҳам, теварак-атрофдагиларнинг уни эътироф этишларини истаётгани учун ҳам кесиши мумкин. Лекин у ўзини қандай намоён қилишни билмайди, у ўқитувчига «қасддан» қилиш учун ҳам партани бузиши мумкин ва ҳоказо.

Боланинг хатти-ҳаракатлари сабабини туғри аниқлаш ва «нима учун?» деган саволга аниқ жавоб бериш учун педагог новербал тушуниш малакасига эга бўлиши керак. Масалан, агар ўқувчи партани ўқитувчига «қасддан» кесаётган бўлса, у ўзининг ниятларини кишининг ғашини келтирадиган ҳолатда намоён қилган бўлар эди.

Агар ўқувчи партани зерикканидан бузаётган бўлса, унда диққатнома кўриниш пайдо бўлар ва у пичоқ ўрнига, эҳтимол, ручка ёки қаламдан фойдаланар ва маъносиз нақшлар чизиб ўтирар эди.

Борди-ю у пичоқни синаб кўрмоқчи бўлганида буни ҳеч кимга сездирмай, парта остида, намунали ўқувчи бўлиб кўринишга ҳаракат қилиб, қўлларини беркитиб бажарарди.

Ўқувчининг диққат билан ўтириши (тиришиб ишлаганидан тилини чиқариб олган, ўқувчининг яқинлашганини сезмайди) унинг ўз хатти-ҳаракатини намойиш этмаслигини билдиради. Ўз номини хафсала билан ёзиб бериш факти эса, унинг теварак-атрофдагилар томонидан эътироф этилмаётгани ва ўзини намоён қила олмаслигини кўрсатяпти, деб тахмин қилишга имкон беради. Табиийки, бу бирдан-бир сабаб бўлиши мумкин эмас, тахминимизча, мазкур конурет ҳолатда синфдаги ўзининг ижтимоий ҳолатидан қаноатланмаслик ўқувчи хатти-ҳаракатининг асосий сабабидир.

«Нима учун? деган саволга умумий тарзда жавоб бериб, алгоритмнинг учунчи босқичига киришиш мумкин.

Учинчи босқич педагогик мақсадни бошлашдан иборат булиб, «Нима?» деган савол кўринишида ифодаланади? «Ўзимнинг педагогик таъсирим натижасида мен нимани истайман?». Гап ножўя хатти-ҳаракатга бориб тақаладиган бўлса, ҳар бир педагог боланинг номақбул ишларини тўхтатишини ва бошқа ҳеч қачон бундай ишлар қилмаслигини хоҳлайди. Лекин бу бола кўркув эмас, балки ўнғайсизлик, ор-номус ҳиссини бошидан кечираётган бўлсагина мумкин. Афсуски, одатдаги ҳолларда педагог ўзининг педагогик таъсирини боланинг кўркув ҳисси асосига киради. Бу эса ижобий, лекин узоқ давом этмайдиган самара беради, чунки бундай ҳолатни сақлаб туриш учун тобора кўпроқ кўрқитувчи тадбирлар талаб этилади.

Бундай ҳолатдан қандай чиқиш ва болада кўркув эмас, балки ор-номус ҳиссини қандай уйғотиш мумкин? Педагогик таъсир боланинг шахсига қарши эмас, балки унинг хатта-ҳаракатларига қарши йўналтирилган бўлса уят, ор-номус рағбат воситасини ўтайди. Агар бола ўзининг яхшилигини била туриб, бу гал яхши иш қилмаганлигини аниқ англайдиган бўлса, унда ор-номус туйғуси орқали бошқа ҳеч маҳал шундай қилмаслик истаги пайдо бўлади. Шу сабабли ўз олдингизга педагогик мақсад кўяр экансиз ҳар бир конкрет ҳолатда ўзингизни болани қандай бўлса шундайлигача тушунишингизни, бироқ айти вақтда унинг хатти-ҳаракатларини маъқулламаслигингизни, чунки улар шундай ажойиб, ақлли болага номуносиблигини кўрсатишингиз керак. Бундай ёндашув, болани камситмай ва мажбур қилмай, унда рағбатлантирувчи ижобий хулқ-атроф туйғулар уйғотишга қодир. Тўртинчи босқич олдига қўйилган педагогик мақсадга эришиш учун эҳтимол воситалар танлашдан иборат бўлиб, «Қандай? Қандай қилиб?» саволларига жавоб беради: «Исталган натижага қандай йўл билан эришиш мумкин?» Педагогик таъсирга эришиш усуллари ҳамда воситаларини ўйлаб кўрар экан, ўқитувчи болага танлаш эркинлигини бериши керак. Бола педагог ўйлаганидек иш кўриши ёки, аксинча, бошқача йўл тутиши мумкин. Педагогнинг маҳорати шунда намоён бўладики, унда у боланинг керак бўлганидек иш кўришга мажбур этмай, унинг тўғри йўл танлаши учун зарур шароитлар яратиши лозим.

Маҳоратли педагог ҳар қандай вазиятдан чиқишнинг бир неча йўллари борлигини билади. Шунинг учун у болага бир неча вариантларни таклиф этади, аммо энг оптимал вариантни жозибали қилиб кўрсатади ва бу билан тўғри йўл танлашига ёрдам беради.

Моҳир педагог кўрқитиш, жазолаш, масҳара қилиш, ёмон хулқи ҳақида кундалигига ёзиб қўйиш ва ота-оналарга арз қилишдан сақланишга ҳаракат қилиб, кенг кўламдаги педагогик воситалардан фойдаланади. Чунки педагогик таъсирнинг юқорида айтиб ўтилган усуллари унчалик самарали эмас ва касбий маҳоратнинг етарли даражада эмаслигидан далолат беради. Педагогик фаолиятининг бошланишидаёқ шуларга ўхшаш воситалардан воз кечиш педагогнинг ижодкорлиги учун кенг имкониятлар беради ва бола билан бўладиган муомала жараёнини қувончли ва самарали бўлишига имкон беради.

Бешинчи босқич - педагогнинг амалий ишларидир. Мазкур босқич вазиятни ҳал этиш юзасидан олиб борилган аввалги барча ишларнинг мантиқий якуни ҳисобланади, Зеро, айнан шу босқичда боланинг мотивларига мувофиқ равишда, муайян восита ва усуллар орқали педагогик мақсад амалга оширилади.

Ўқитувчининг амалий ишларидаги муваффақият унинг бола хатти-ҳаракатининг сабабларини қанчалик тўғри аниқланганлигига, хатти-ҳаракат сабабларидаи келиб чиқиб, аниқ педагогик мақсадни қанчалик тўғри ифодалаганлигига, олдига қўйган мақсадига эришишнинг оптимал усулларини қанчалик тўғри танланганлигига ҳамда уларни реал педагогик жараёнда мохирлик билан қанчалик жорий қила олганига боғлиқ.

Профессионал педагог педагогик таъсирлар натижаси одатда, вақтга боғлиқлигини билади, шунинг учун у боладаги яхши фазилатларга таянган ҳолда иш кўради, (хатто булар ҳам яхши намоён бўлмаса ҳам).

Олтинчи босқич педагогик вазиятларни ҳал этиш алгоритмида охириги, якуний босқич бўлиб, педагогик таъсирнинг тузилишидан иборат бўлади ва педагогнинг болалар билан бўладиган муомаласи самарадорлигини баҳолашга имкон беради. Бу босқичга менсимай қараш ярамайди, чунки у олдига қўйилган мақсадни эришилган натижалар билан таққослашга имкон беради, Бунинг асосида педагог ишининг самарадорлигини объектив баҳолаш ва янги истиқболларни ифодалаш мумкин.

ЎҚИТУВЧИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛИГИНИ ТАШХИС ҚИЛИШ ДИАГНОСТИКАСИ МЕТОДЛАРИ

Бўлажак ўқитувчи инновацион фаолиятига тайёрлигини ташхис қилиш диагностика деганда ўқитувчи бу фаолиятни амалга оширишга мутахассис сифатида тайёрлигини кўрсатувчи белгиларни ўрганиш ва баҳолаш усулларининг тўплами тушунилади. Инновацион фаолият муваффақиятлигини ташхис диагноз қилиш бутунлай мустақил тадбир бўлмай, у янада кенгроқ инновацион жараёнлар таркибига киради. Янгиликларни татбиқ этишни ташхис қилиш йўллари таҳлил этиш қуйидаги асосий вазифаларни белгилашга имкон беради:

1.Кўзланган янгиликни киритишдан мақсад умумий ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятларини таҳлил қилиш;

2. Янгиликнинг ўзидаги ва уни татбиқ этишни ташкил этишдаги камчиликларни аниқлаш, уларни бартараф қилиш;

3. Янгиликни бошқалар билан таққослаш, улардан энг самарадорини танлаб олиш, унинг муҳимлиги ва тайёр бўлганлигини аниқлаш;

4. Янгиликни татбиқ этиш фойдалилиги даражасини текшириш;

5. Бу янгилик татбиқ этиладиган ташкилот инновацион қудратига баҳо бериш.

Янгилик киритиш диагностикаси усулларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: биринчи гуруҳ-янгилик ҳақидаги билимлар олишга қаратилган усуллар: иккинчи гуруҳ - инновацион жараён ташкилий доирасини баҳолашга

қаратилган усуллар. Шунга қарамай, одатий усуллар инновация ташхиси (диагнози) мантиқига бўйсунди.

Биринчидан, янгилик киритиш ҳақида стандартлар босқичлари тўпламини ўз ичига олувчи жараён сифатида. Тадқиқотчи ўз дидактикани нимага қаратишга қараб бу жараённинг икки тушунчаси шаклланади. Биринчи ҳолда унинг мазмуни қарор қабул қилиш мантиқи деб ҳисобланса, иккинчида -жараённинг асоси янгилик киритишнинг ҳаётий цикли деб олиниб ва унинг босқичлилиги кетма-кетлиги қаралади.

Иккинчидан, янгилик киритишнинг ўзига ҳос юзага келувчи ва ривожланувчи оддий жараён деб қараш мумкин. Шу муносабат билан шундай ташхис диагностика предметлари тарқатиладиги, хусусан инновацион жараён ва муҳит ривожланади.

Инновацион фаолият диагностикаси уч босқичда амалга оширилади.

1. Янгиликни амалга оширишгача, у ўз ичига мутахассислик ўз ичига мутахассислик тайёргарлик муаммоларини аниқлайди, аналитик кўринишда бўлади.

2. Инновацион фаолиятини амалга ошириш вақтида конструктив-ўзгартирувчан тусда бўлиб, камчиликларни тузатиш, педагогик тажриба дастурларни қайта ишлаш ва ўқитувчи фаолиятини мувофиқлаштириш билан боғлиқ бўлади.

3. Янгиликни педагогик жараёнга татбиқ этиш ва амалга оширилгандан сўнг, амалга оширилган янгиликдан олинган натижаларни ва мақсадни таққослаш қарор қабул қилиш босқичида мутахассислик тайёргарликни ташхис қилиш қисман «педагогик вазиятларни» таҳлил «қилиш», ташкилий фаолияти билан боғлиқ ўйинлар методларига асосланган /ОДИ/ методикалар ёрдамида амалга оширилади. Мувофиқчилигини баҳолашда қарор натижалари кўрсатувчи турли сон-сифат кўрсаткичлари қўлланилади, улар орасида турли конструктив ҳалэтиш сони каби кўрсаткич асосий ўринда туради.

«Фаолият доираси» ёки мумкин бўлган ечимлар «кенглиги»ни аниқлаш билан баҳолаш ишлари чекланмаслиги керак.

Инновацион фаолият компоненти бўлган инновацион ҳаракатларни таҳлил қилиш ва баҳолаш кабиларни ташхис қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ижрочилик қисмини ташхис қилиш ҳаракатлари операционал таркибини таҳлил қилиш ва баҳолашга асосланади, улар кузатув карталари ёки табиий шароитда ёки инновацион фаолият вазиятини ўхшатувчи махсус ташкил этилган ўйин вазиятлари ёрдамида амалга оширилади. Бу ерда, ОДИ, болалар ва ўқитувчининг ўзи инновацион фаолияти, гуруҳ тренингига катта рол ўйнайди. Биринчи блок методикалар янгилик ҳақида хабари борлигини, янгиликка бўлган муносабатини аниқлашга қаратилган. Шу мақсадда янгилик ташаббускори билан интервью ташкил этилади. Бу интервьюда шундай саволлар киритилган.

1. Янгиликнинг мазмуни, технологик мақсади, нимадан иборат, бошқаларга қараганда самарадорлиги билан фарқи нимада.

2. Янгиликнинг келиб чиқиш тарихи қандай: унинг ўзига ҳослик ва қизиқарлилик томонлари борми ёки илгари мавжуд бўлган педагогик ғояларни

янги шароитда кўзлашдан иборатми? Бу ҳол учун шартлар фарқи нимада илгари янгиликни таркиб этиш вақтида қандай қийинчиликларга учраган, бу ғояни киритишга бошқа уринишлар ҳам улар нима билан якунланган.

3. Янгиликнинг ташкилий таркиби қандай, ким ташаббусчи унинг мутахассислик даражаси қандай, тажрибани моддий қўллаб таъминлаш кимга боғлиқ ва бошқалар.

4. Янгилик киритишда қандай асосий қийинчиликларга учраш мумкин, баъзи босқичларнинг тўла ишлаб чиқилмаганлиги, янгиликка қаршилик кўрсатиш, раҳбарларнинг шахсий қизиқишлари етарли эмаслиги, моддий таъминотнинг йўқлиги ва бошқалар.

5. Янгиликни жорий этиш даврида болалар шахси ривожланиши, иш мазмуни, ўқитувчининг шахси ва мутахассислик ўсишда нималар ўзгаради?

Интервьюни-ёпиқ саволлар анкетасига айлантириш мумкин, яъни ўқитувчилар жавоб бераётиб, мосини танлайдилар. Ушбу методлар қуйидаги натижаларни олишга имкон беради: янгилик киритишнинг мазмунли томонлари билан танишиб олиш, асосий қийинчиликларини билиб олиш, биринчи қарашда манфаатдор шахсларни аниқлаб олиши, мактабларда инновацион жараёнлар хусусиятларини таҳлил қилиш кўпчилик ўқитувчилар фаолияти ижодий услубга мўлжалланмай ўз устиларида иш олиб боришларини кўрсатади, ўқитувчиларнинг 45% янги дидактик ва тарбиявий концепциялар, уларнинг фарқи ва афзалликларини билмас эканлар. Педагогик маҳорат ва кўникмаларига ўзига - ўзи баҳо беришда асосан одатий кўрсаткичлар қўлланилади: ўз фанини билиши, дарс беришни билиши, муносабат маданияти, ташкилотчилик маҳорати, булар ўқитувчи мутахассислик маҳоратини кўрсатувчи асосий кўрсаткичлар бўлиб қолаверади. Буларнинг ҳаммаси замонавий ўқитувчи ва уни диагностикаси қилиш методи педагогик фаолият тизимига янгича назар билан қараш зарурлигини кўрсатди. Шу сабабли инновацион фаолият бўйича ўз фаолиятини таҳлил қилиш методикаси катта аҳамиятга эга. Бу методикаси қуйидаги саволларни ўз ичига олади:

1. Сизнингча мактабга биринчи ўринда қайси янгиликлар зарурдир?

2. Сиз мактабда тажриба ишлари ташкил этиш методикаси билан танишмисиз?

3. Сиз қандай ўйлайсиз, турли янгиликларни ўқитувчи қаердан билиб олиши мумкин?

4. Агар сизга инновацион фаолияти билан шуғулланишига имкон берилса, сиз кимга ёрдам сўраб мурожаат этардингиз?

5. Сиз нима деб ўйлайсиз янгиликни жорий қилишда қандай қийинчиликлар учраши мумкин?

6. Янгиликларни амалга ошириш пайтида сизнинг фаолиятингизда нималар ўзгариши мумкин?

7. Янгиликни киришда сиз ёрдам сўраб кимларга мурожаат этишингиз мумкин?

8. Сиз киритаётган янгиликка сизнинг ҳамкасбларингиз қандай муносабатда бўладилар?

9. Сиз нима деб ўйлайсиз, турли янгиликларни қўллашга ўқитувчини нима мажбур этади?

10. Сиз ўзингизга педагогик жараёнга янгилик киритишдан қаноатланиш кутасизми?

Ўқитувчилар ишларига тайёргарликларини текширишда биз кузатув картаси ва анкеталардан фойдаландик, унда ўз-ўзини баҳолаш ва баҳо бериш беш баллик шкала бўйича олиб борилади.

ЎҚИТУВЧИНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИГА ҚОБИЛИЯТИНИ БАҲОЛАШ ВА ЎЗИГА-ЎЗИ БАҲО БЕРИШ ПЕДАГОГИК КАРТА

Шахснинг асосланган-ижодий йуналиши	12345
Қизиқувчанлик, ижодий қизиқиш	12345
Ижодий ютуқларга интилиш	
Илгорликка интилиш	
Раҳбарларнинг ижодий фаолияти учун яхши баҳо беришларига интилиш	
Ижодий фаолиятининг шахсий аҳамияти	
Ўз-узини мукаммаллаштиришга интилиш	
Ўқитувчининг креативлиги	
Кўп сонли ечимларни амалда қўллаш	12345
Мулохазаларнинг мустақиллиги /Ўз фикрини айтишдан уялмаслик/	12345
Тасаввур этиш, ижодий ҳаёл. /ғояларни ўрганишда интеллектуаль аклий эркинлик/	12345
Педагогик фаолиятда бир хилликлардан воз кеча олиш, фикрлар ҳаракатсизликни енга олиш	
Таваккалчилик	
Педагогик фаолият муаммоларига таъсирчанлик	
Танкидий фикрлаш, мулохазаларга қобилияти	12345
Ўз ишларини таҳлил қила олиш қобилияти	

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ АМАЛГА ОШИРИШГА ЎҚИТУВЧИ МУТАХАСИСЛИК ҚОБИЛИЯТИНИ БАҲОЛАШ

Шахснинг ижодий фаолият методологиясини эгаллаб олиш қобилияти	12345
Педагогик тадқиқот методларини билиши	
Фаолият технологиясини, муаллифлик концепциясини яратиш қобилияти	
Тажриба ишларини режалаштириш қобилияти	
Мактабда педагогик тажриба ташкил этиш қобилияти	

Фаолиятни тузатиш, қайта ташкил эта билиш қобилияти	
Бошқа ўқитувчилар ижодий фаолият тажрибаларидан фойдаланиш ва таккослаш, жамлаш қобилияти.	
Ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва узаро ёрдам қобилияти	

ЎҚИТУВЧИ ШАХСИНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ижодий фаолият сурати	12345
Ижодий фаолиятда шахсий иш олиб бориш имконияти	12345
Дадиллик ва узига ишонч	
Маъсулиятлилиқ	
Ўқитувчининг ижодий фаолиятининг ижтимоий муҳимлигига ишониш	
Халол, тўғрилиқ	
Узи ташкил эта олиш қобилияти	

Ўқитувчининг инновацион фаолиятга қобилиятини баҳолаш ва ўз-ўзига баҳо бериш картасини бир олий ўқув юрти талабалари ижодий имкониятини, уларнинг ривожланишининг муҳим даражаларини ажратиб, баҳолашда ҳам қўлладик. Текширишлар олий ўқув юртида таълим олиши натижаларини олдиндан айтиб бериш учун ишга схемасини ва ижодий қобилиятини тахминий аниқлаш мақсадини ҳам кўзлаган.

Шу билан бирга биз учун кузатиш методи муҳим аҳамиятга эга эди, унинг боғлиқ муаммолар мазмунига чуқурроқ кириб бориш, инновацион жараён иштирокчилари ўзаро муносабатларини ўрганишга имкон беради.

Инновацион фаолиятини ташхис қилиш асосий йўналишларидан бири ўқитувчи креативлигини текширишдир.

Мактабда ишлаш тажрибаси турли педагогларда янгиликларни қаратишда механизмларни ўзлаштириш даражаларида катта фарқ юзага келишини кўрсатади. Кейин эса улар натижага катта таъсир кўрсатадилар, демак уларни ўрганиш керак, ижодий фаолият бўйича шаклланиб бўлган механизмлар ташхисини амалга ошириш ва кейинчалик мумкин бўлган самараси ва амалга оширилиши бўйича башорат бера оладиган методистлар керак. Инновацион фаолият ва креативлик уни самарали амалга ошириш имконияти сифатида турли даражаларда ўрганиши мумкин. Ташхиснинг биринчи даражаси ўқитувчининг реал инновацион фаолият, бўлиб амалга оширилади. Бунда янгилик киритишнинг яққол кўринишидаги алоҳида қисмлари шахс ижодий имкониятини кўриб аниқлаш учун фойдаланилади ва бошқа қисмлар ҳам шундай сифатли бўла олишини тахмин қилинади. Ташхиснинг бу

даражасида инновацион фаолият жараёни /креативлик механизмлари шаклланганлик даражаси ва натижалар ижодий механизмлар маълумотлари асосида олинган натижа/ аниқ чегараланиб қўйилмайди. Кейинчалик ўқитувчи ижодий фаолиятини ташхис қилиш масалалари ва самарали тахминлар тузиш амалий тус олганда креативликни текшириш алоҳида методларини ишлаб чиқиш юзага келади. Олдинига ижодий фаолиятнинг натижаси томонларини ташхиси ҳақида гап боради.

Амалда бундай ташхис креатив натижалар тест ёрдамида амалга оширилиши мумкин, унда педагог у ёки бу фан дастурини билиши эмас, балки у буни янгидан ташкил этиш ижодий қобилиятини ижодий ечим талаб этувчи бир эмас бир неча ечимига эга масалани ечиш билан текшириш мумкин. Бундай дастурда бизнинг фикримизга, ижодий тошпириқлар у ёки бу соҳа, фан бўйича инновацион текширишлар йўналтирилган аниқ янгилик билан бевосита боғлиқ бўлиши керак.

Бундан ташқари етарлича умумий шаклда /формада/ хусусан ана шу аниқ бир соҳадаги ижодий фаолиятни акс эттириши керак.

Ўқитувчининг эришган ижодий натижаларни ташхис қилиш воситаларини янада ривожлантириш аниқ фаолият доираси, креативлиги билан боғлиқ бўлмаган йўналиш бўйича кўриб борилади ва умуман аниқ бир мутахассислик ютуқлари ёки касб билимлари билан боғлиқ бўлмаган ҳар қандай ҳаётий вазиятларга ижодий муносабат сифатида қаралади. Бу ҳолларда топшириқлар оддий ва умумий бўлиши мумкин. Шу мақсад учун биз бир неча ўзига ҳос тестларни танлаб олдик ва уларни педагогик фаолиятни баҳолашга мослаштирдик. Мослаштириш шундан иборат бўлдики, креативликни аниқлашга қаратилган Д.Гилфорд ва Е.Торранс ва Керякан психология тестини таҳлил қилиниб ва зехни баландлиги, муаммоларга ижодий қарайдиган хислатларни аниқловчи қисмларини ажратиб олдик, чунки бизнинг текширишларимизда инновацион фаолиятнинг ана шу ташкил этувчилари муҳим аҳамиятга эгадир.

Тажриба олиб бориш даврида тест топшириқларининг турли вариантларини қўллаб кўрилди.

Бу тестлар педагогика университет талабалари ва бошланғич синфлар ўқитувчиларига таклиф этилди. Ушбу тестлар мазмунини келтирамыз.

1. Талабалардан бир вақтнинг ўзида икки фаолиятни бажариш зарур бўлган вазиятда юзага келадиган муаммоларни ёзиб боришни таклиф этилади: янги материалларни тушунтириш ва директор қабулига боришга тайёрланиш, дафтарларни текшириш ва ўқувчи жавобини тинглаш, телефон орқали гаплашиш ва болалар шовқинини тинчлантириш ва бошқалар.

2. «Муаммоларни ҳал этиб бориш» тести, талаба ва ўқитувчиларга қуйидаги мазмунда юзага келадиган муаммоларни кўрсатиб бериш таклиф этилади: мактабда аниқ дарс ўтказиш: ёш ўқитувчи ва раҳбарлар ўзаро муносабати подготовка к уроку, болалар билан тарбиявий ишлар, янги дастур билан ишлаш, мактаб кутубхонаси, болалар ва ота-оналар билан муносабатлар, мактаб ошхонаси. Бу тест қобилият ижоди учун муҳим бўлган - муаммоларни кўра билиш, очиш қобилиятини аниқлаш учун мўлжалланган.

3.«Оқибат, натижа» тест. Текширилаётган мактабда мумкин бўлган одатдан ташқари ҳодисалар оқибатларини санаб ўтиш таклиф этилади, масалан, агарда ўқувчилар дарсда ота-оналар билан бирга шуғуллансалар нима бўлади: агар мактабда дарслар 10 мин. дақиқа танаффуслар эса 40 дақиқа бўлса, нима содир бўлиши мумкин, агарда ўқувчилар ўзлари ўқитувчини танласалар, мактабда маъмурият бўлмаса, нима бўлади: агарда мактаб ҳаракатланувчи /гилдиракли ҳаракат воситасида/ бўлса нима бўлади?

4. «Кўллаш» тести. Ўқувчиларга дарс пайтида кўйидаги предметлар ҳар бирдан фойдаланиш вариантларни санаб ўтиш таклиф этилади; қалам, қоғоз скрепкалари, газета, журнал, стержен, тугмача, қопқоқча, тиш чўткалари. Бу тест бир туркум тушунчадан бошқа ерга ўтиш қобилиятини аниқлаш, ҳамда фикрлашнинг ўзига ҳослигини аниқлашга имкон беради, кўриниб турибдики, ҳар бир топшириқларда қандайдир маҳсулот, қандайдир натижа яратиш талаб қилинади. Шу билан бирга маҳсулот хусусиятлари турлича бўлиши мумкин, худди ана шунда ўқитувчининг ижодий фаолият механизми, креативлик механизми ривожланиши даражаси кўрилади. Ташхисни такомиллаштириш инновацион фаолият ва механизми ривожланишига тескари таъсир кўрсатади, бу ўз навбатида янги ташхис /диагностик/ воситалари юзага келтиришига туртки бўлади.

Бу энг аввал ижодий фаолиятнинг фақатгина натижаларини ташхис қилиш тез орада, қайси йўл билан қандай механизмлар ёрдамида у ёқ бу ижодий натижага эришиш мумкинлигини аниқлаш кераклигига олиб келишида ифодаланади, яъни «натижалар бўйича» ўзини ҳам диагностика қилиш зарур бўлади.

Юзага келган алоҳида педагогик технология соҳаси ташхис воситаларни ривожланиши янги босқичга ўтиши, педагог йўллар билан аниқ технологиялар шаклида формасида ижодий фаолият кўрсатиб қандай ижодий самарадорликка эриша олиши мумкинлигини ўз ичига олган ўқитувчи креативлиги турдаги бўлган диагностикаси ривожланишига олиб келади. Бу ҳол ҳар бир педагог учун унинг креативлиги кўп ўлчовни модель кўриш зарурлиги ҳақида гапиришга имкони беради, унда креативлик турдаги технология кўрсаткичлари, турли предмет соҳаларига муносабати, ҳар бир технологиянинг, кенг олиб бориши даражаси билан таъриф этилган бўлади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ижодий фаолиятни ўрганиш қаратилган методикалар сонининг кескин ўсиб боришига қарамай улар етишмаяпти. Шу каби тестлар ишлаб чиқиш ва улар кераклигини аниқлашда маълум қийинчиликлар мавжуд, ўйлаймизки ҳамма аспектларни қамраб олувчи ташхис /диагностик/ қўлланмаларни ишлаб чиқиш ўқитувчи инновацион фаолиятини рағбатлантиришни, ўрганиш ташхис қилиш билан боғлиқ психологик-педагогик масалалардан бири бўлиб қолиши керак.

Педагогик фаолият ижодий қисмлари ва уларнинг ривожланишини текшириш алоҳида аҳамиятга эга. Ўрин аҳамиятини ташхис қилиш учун турли психо техник методикалардан фойдаланилади, улар янгиликларни татбиқ этиш бўйича ўқитувчи профессионал фаолиятининг энг масъулиятли томонларини шакллантиради. Ана шундай методикалардан бири психодрамма техникаси

бўлиб, уни кенг маънода инсонларнинг психик ҳаёти даражасизлигини тушиниб ҳаяжонланиш воситаси сифатида тушунилади.

Психодрамма ижодий ва ички сабаблар орқали вужудга келган деган фикрни тасдиқловчи бир қатор алоҳида услублар мавжуд. Бу усуллар тренинг олиб бориш даврида қулай вазият юзага келганида киритилади ва инновацион вазият юзага келганида киритилади ва инновацион вазият психологик мазмунини янада чуқурроқ очиб бериш ва унинг турли томонларини изчиллик билан ўрганишга қаратилган. Масалан, «вазифаларни алмаштириш» усули инсонни ўзига ташқаридан кузатишга ёрдам беради. Бунинг учун ҳаракатлар тўхталиб ролларни алмашиб худди ҳозир бўлиб ўтган ҳодиса ҳақиқатларни қайтариш таклиф этилади.

Инновацион жараёнда роллар позицияларини аниқлаш учун «келажакни тасаввур этиш» услуби қўлланиб у ўқитувчини мумкин бўлган вазиятларга фаол тайёрлаш ва шунга мувофиқ йўл тутишга ёрдам беради.

Роллар позициясини диагностика қилиш учун вазият тренинги катта аҳамиятга эга, бу инновацион жараённинг ҳамма иштирокчилар билан муносабати ўргатишда ўз позициясини мустаҳкамлаш учун зарур у ёки бу ижтимоий маҳорат юзага келтиришга қаратилган. Илгари айтиб ўтганимиздек янгилик киритиш жараёни зиддиятликлар, баъзида касбдошлар, маъмурият ва ота-оналар ўртасида низолар келтириб чиқаради.

Бундай низолар келиб чиқиши мумкинлиги ўқитувчи мактаб директори ёки методисти билан келиша олмаса, янада ошади. Янгилик кириш бўйича мулоҳазалар, муҳокама ва тортишувлар кўпинча жуда кўп чўзилиб кетади ва ҳар бир кейинги босқич улар бир-бирларини янада тушунмасликларига олиб келади, чунки икки томон ҳам бир-бирларини охиригача этиб, тушуниб, бошқа фикрини эшитишни хоҳламайдилар. Тест билан ишлай бошлар экан ўқитувчи ҳаёлан илгари юзага келган низолардан бир иккитасини батафсил ва ҳар томонлама тасаввур этиши керак, бундан кейин тортишув, низо. музокаралар вазиятларда амалга ошира оладиган ўз билим маҳорат қобилиятларини баҳолайди. Баҳолаш тўққиз балли шкала ёрдамида амалга оширалади.

Билимларни ўзи баҳолашни сиз биласизми:

1. Мунозара иштирокчилар психологик ва бошқа хусусиятларини биласизми?
2. Тортишув турлари ва кўринишлар хусусиятларини;
3. Тортишув олиб бориши асосий усул ва қоидаларини;
4. Музокалар олиб бориш асосий усул ва қоидалари;
5. Низоларни бартараф этиш асосий усул ва қоидаларини;
6. Бўш низоли вазиятларда узингизда юзага келадиган сифатларингизни кучли ва кучсиз томонларини биласизми?

Ўз маҳоратларини баҳолаш сиз биласизми:

1. Муайян бир тортишувни аниқлаб турли ва кўринишини диагноз қила оласизми?
2. Оқилона бир битимга келиша оласизми?
3. Ўзингиз хатто душман шахслар билан ҳам муносабатда бўла оласизми?
4. Жанжал чиқарувчи кишилар ҳаракатларини бартараф эта оласизми?

5. Ҳатто қарама-қарши томон мунозара олиб боришга қарши бўлса ҳам жанжални бартараф этиш учун мунозаралар олиб бора оласизми?

6. Жанжал билан боғлиқ ҳодисалар ривожланишини олдиндан кўра билиб тахмин қила оласизми?

Ўзингизни баҳолашга сиз қодирмисиз?

1. Жаджални бартараф қилишда мустақиллик ва эпчиллик кўрсата оласизми?

2. Мулоқот ўрнатиб одоб билан музокара олиб бора оласизми?

3. Вазиятни тўғри баҳолаб ҳодисалар ривожланишини тахмин қила оласизми?

4. Жанжал кескин тус олган вақтда ҳам ахлоқий сифат ва сабр тоқат қила оласизми?

5. Жанжални бартараф этиш учун қарама-қарши тарафни тортишувни ижобий ҳал этишга қизиқтира оласизми?

6. Жанжал ривожланишида ўзгаришлар мумкинлигини кўра оласизми?

Ўзингизни баҳолашга қодирмисиз: 1. Можарони бартараф этишга тайёргарлик ва билиш даражаси блоклар йиғилган баллар сони тўпланади.

Билиш, маҳорат ва қобилият ривожланиш даражалари куйидаги кўрсаткичлар орқали аниқланади:

жуда паст	6-12
паст	13-14
ўртача паст	18-21
уртачадан озгина паст	22-25
ўртача	26-30
ўртачада озгина юқори	31-36
уртачадан юқори	37-42
юқори	43-48
жуда юқори	49-54

Таққослаш анализ асосида ўқитувчи билимдонлиги ривожланиши даражаси ҳақида хулоса чиқаради ва ўзини ривожлантириш дастурини белгилайди. Ўқитувчи инновацион фаолияти ташхиси муваффақиятли бўлиши кўп жиҳатдан куйидаги хусусиятларни баҳолашга боғлиқ бўлади: шахснинг сабабли иқтисодий йўналтирилганлиги. Текширишлар натижалари инновацион фаолиятга тайёргарлик муаммонинг шу тарика кўриб чиқишга имкон беради: мутахассислик фаолиятини беришдан аввал фақатгина бўлажак педагоглар умумий қобилиятлар ҳақида гапириш мумкин, демак, умумий қобилиятларни диагностика қилишга аниқ бир стандартдан фойдаланиш мумкин.

Ўқитувчининг инновацион фаолиятга тайёрлиги - бу кўпроқ умумий қобилиятларни педагогик, ижодий коммуникатив, таълим муаммоларига кўчириш (шаклга келтириш) муаммосидир. Шу тарика, ўқитувчи инновацион фаолиятини баҳолаш шахсни ва мутахассислик фаолиятини яхлит ўрганиш самарали бўлади.

ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИДАГИ ПСИХОЛОГИК ТЎСИҚЛАР

Инсонда ҳаётдан тўлиқ ҳисси пайдо бўлади, қачонки у камолотга етадиган бўлса, аниқроғи; ўз ғояларини амалга оширса, ўз талант ва қобилиятларини ишлатса ва шу одам учун ўзгача субъектив мазмунга эга бўлган ўз ишларига ва ўз кадриятларининг тизимига қарши чиқишга мажбурланмаган. Бу тизимнинг ортиқча инерциялиги ишончларини психик мустаҳкамлиги деб кўрсатилади. Бошқа тарафдан, кадриятлар тизимининг ҳаракатчанлиги, ўзгарувчанлиги қабул қилинган қонунларни қадрсизланишида, ҳар хил хатоларга йўл қўйишда акс этади.

Инсоннинг ташқи ва ички муҳитидан чиқувчи маълумотларни ҳаммаси кадриятлар ва тўсиқлар тизими томонидан кузатилади. Психологияда психологик тўсиқларни одамга маълум бир ҳаракатни муваффақиятли бажаришга ҳалақит қилувчи ички тўсиқлар (истамаслик, кўркув, ўзига ишонмаслик ва ҳақозо) деб тушунилади. Психологик қаршилиқлар йиғиндисини ҳимояланиш учун ишлатиб, ташқи муҳитнинг турли хил аксларини яратамиз. Ҳар бир одам ташқи ахборотлар йиғиндисидан унинг руҳий ҳаёти билан ҳеч қандай қарши чиқувчиларни киритмай, ўзгартириладиган маълумотни танлайди. Лекин дунё ҳақидаги бу тасаввурнинг сақланиши анчагина фикрлаш ижодий жараёнига тўсиқ бўла олади. Шунинг учун кириб келувчи янги маълумотларни бузувчи, ҳимоялашнинг таъсиридан ишончи озод қилиш деган масала келиб чиқади.

Қадимдан янги ва номаълум ходисалар одамларда хавотир ғамда кўркув туғдирган, Демак, салбий жинсларнинг пайдо бўлиши билан, индивидуал ва жамланган онгларнинг стереотип бўлишини ҳаёт тарзи, инсонпарварнинг қизиқиши ва одатларига қарашли бўлган инновациялар, уларда кўнгилсиз таассуротларни пайдо қилиши мумкин. Бу ҳол ҳаётининг эҳтиёжларининг хавфсизлик, ҳимояланиш, ўзини ҳаётда топиш билан боғлиқ. Фрустрацияга олиб боровчи шароитлар сифатида Е.Ермолаева томонидан инновацияда қуйидагилар ажратилади:

- жуда тез киритиладиган инновациялар;
- жуда кўп киритиладиган инновациялар (доимий);
- кўп ҳажмли (тизимли) инновациялар;
- альтернативсиз инновациялар.

А.Хон педагогларда учрайдиган когнитив ва регулятив психологик тўсиқларни ажратади. Унинг фикрича, янгилик олдида чиқувчи когнитив психологик барьерлар пайдо бўлиши мумкин, қачон янги нарса ҳақида маълум бир билимга эга бўлмаслик, сезишнинг йўқлиги пассив қарши бўлишни келтириб чиқаради. Регулятив психологик тўсиқлар янги ходисага юзма-юз бўлиб, бошлиқларга янгиликнинг ўзича ишончсизликда келиб чиқади ва янги кашфиётни киритишга фаол қаршилиқ билдиради.

Психологик тўсиқлар таҳлилига бағишланган адабиётларда Антонюк томонидан ишлаб чиқилган тизимда, уларни баҳолашнинг мантиқий туғри томонлари ажратилади. Психологик тўсиқлар қуйидагича кўриб чиқилади:

1) Янгилик киритилиши билан келиб чиққан инновация шароитида ишчилар ахволининг негатив психик шаклда бўлиши;

2) Ишчиларнинг ҳаракат, мулоҳаза, тушунча, фикрлаш, кутиш ва эмоционал кечинмалар йиғиндисидан онгли ва онгсиз, яширин ёки кўзга ташланиб, атайлаб ёки тўсатдан бўлиб, негатив психик аҳвол билан ифодаланади.

Психологик тўсиқлар параметрлари сифатида қуйидагилар ажратилади:

1. Тўсиқларни таркиб топшируви ва бошқа одамларда негатив муносабатни уйғотувчи аниқ омиллар; Психологик тўсиқнинг даражаси негатив ҳолатга эга бўлган одамлар сони билан аниқланади;

2. Ишчиларнинг негатив муносабат билдиришининг ҳарактер ва шакллари: нофаол, фаол сўнги шакллар.

В. И. Антонюк тадқиқотининг маълумотлари кўрсатадики: психологик барьерлар ижтимоий - психологик ташкилотларининг ривожланаётгани бўлиб чиқади, фазода ва янгиланишининг турли босқичларида, турли ташкилотларда, турли хил тоифадаги ишчиларда унинг ўлчамлари ўзгаради.

Психологик қаршиликларнинг шундай трансформацияси янгилик киритишнинг турли босқичларида ҳар бир аниқ ҳолатларда (объектив ва субъектив тўсиқлар детерминантини ўрганиш уни турли усуллар билан бошқаришнинг йўллари ишлаб чиқиш ва тадқиқ этишни талаб этади.

М.В.Кроз унинг кўринишини ижтимоий ўргатиши, аниқроғи, ушбу урнатиларнинг негатив қутби деб ҳисоблайди. Шундай йўналиш муаммонинг чегарасини кенгайтиришга ёрдам беради ҳамда психологик тўсиқларда ҳам салбий, ҳам ижобий қутбларида диққатни ўрнатади.

Ҳимояланишнинг барча турлари умумий хусусияти - уларни англай олмаслик, шунинг учун ҳимоя қилувчи механизмлар ишининг фақат ташқи кўринишларини кузатса бўлади. Оддий хулқ заифлашади: қўрқув, ўзига ишонмаслик, хавотирланишлар пайдо бўлиши мумкин. Ёқимсиз маълумотни эшитиб, инсон унга ҳар хил муносабатда бўлиши мумкин. Тезда унинг аҳамиятини кичрайтириш (унга исталмас эди) уни бажарилишига имконият йўқлигини билиб ўз хоҳишларининг даражасини пасайтириш, унинг муваффақиятсизлигини омиларига диққат қилмасликка уринади. Психологик ҳимоянинг яқин ўрганилган кўринишлари махсус номларга эга бўлди; инкор этиш, сусайиши, рационализация, чиқариб қўйиши, проекция индентификация, бегона бўлиш, ўрин алмашиш, каттарсис ва бошқалар.

Ўқитувчи педагогик янгиликларни йўқотамадан деган пайтида уларнинг қадрлигини тушуна бошлайди. Олдинги муносабатдан кўп синади ва бошдан қурилади, кадриятларни янги тизими ўрнатади ечишларнинг тизимлари ўзгаради.

Педагогик жасорат ўз хулқининг ўзгариши ҳақида ечимни қабул қилишида энг муҳим онлардан бири бўлади. Шу пайтда куч, воситалар, номаълум муносабатда ютуқ муносабати қўрқув ва янгиланиш билан қизиқишларнинг аралашмасидан яратилади.

Ивланиш жасоратининг маъноси янгилашига қизиқлигининг тўғри йўлини танлашидан иборат. Киритувчи жасорат янгилианишни янгиликлар киритишга ўтказиб кўришда шундай ўтказишнинг истаган ва зарарли натижаларнинг солиштиришидан келиб чиқади.

Педагог хулқининг ўзлаштириш механизмларидан бирига индентификация қарайди. Индентификация — онгсиз равишда ўзини бошқа одам билан солиштириш ва ўзининг ёққан хиссиёт сифатларнинг унга ўтказилиши. Бу ўз индивидуаллигининг чегараларини кенгайтириш билан ўзини бошқа инсонга кўтариб қўйиши экан: агар инсон ўзининг менга бошқасини киритса, унинг фикр, ҳис ёки ҳаракатларини олиб келади. Ўзини «намуна» ўрнига қўйиб кўриб, ўзининг «мен» марказини умумий фазода жойлаштириб, у меҳрликни, эммоцияни, бошқасини ўзидек сезиш ва уни яхшироқ билиб олиш мумкин, аммо кечинмаларини тушуниши умумий ҳис ва туйғулар орқали индивидуалликларнинг «қўшилишини» англатади, Индентификация фақатгина ўзини бирортаси билан солиштирганда эмас, балки ўзини маълум бир бўлимга, синфга психологик тур курунишида ишланади. Демак, ўқитувчилар, у ёки бу педагогик оқимининг давомчилар («Занковецлар» ва бошқалар) ўзининг ички дунёсига улар томонидан ҳурмат қилинган инсонларнинг қадриятларини, ўрнатишларини киритадилар. Педагогик оқимига кирилишини ўз ҳурматини қадрлаш туйғуни шакллантиради, ўз ҳурматани оширади, чунки ўқитувчи ўзидан баланд, зўр ходисага қарашлигини сезади. Бу ўқитувчига кучли бўлиши ҳимоясизликни ечишга ёрдам беради. Индентификация ўзини тарбиялаш воситаси бўлади ва унинг асосини бошқа одамлар ҳис ва аҳволи билан эмоционал умумийлик сезишганидек эмоциядан иборат.

Турли хил психологик ҳимояларнинг кўриб чиқишни кўрсатадики: бири одамни тинчлантиради, қадриятлар тизимини ўзгартиради ва бу тизимга янгилианишни киритади: бошқалар эса янгилианишининг инкор этишига ёрдам беради ва ўз ички «мен»ни сақлаб қолади. Лекин педагогик янгилианишларни ўзлаштиришни ижтимоий ҳимоясини яратувчи ижтимоий жамоага, педагогик жамиятга боғлиқ. Ижтимоий - ҳимоя - бу жамиятда бор бўлган халқ усуллари, улар қарама-қаршиликда ва тушунмовчиликдан туғилади.

Антипедагогик тўсиқ - жамиятшунослик, психологик адабиётда анъанавий ишлатиладиган тушунча. Психологик, ички шахсият тўсиқ ўқитувчининг индивидуал ҳоссалардан ва ўзи кирадиган жамоанинг ижтимоий - психологик белгилардан келиб чиқади.

Ташқи томондан бу тўсиқ айрим инновацияларга мос бўлган жамиятда вужудини тотал стереотипларни акс эттирган ҳимоялаш фикрларида - Пригожин «Ҳа лекин...» кўруниши бўйича яралган бир неча педагогик стереотипларни ажратади. Уларнинг кўпчилиги педагогик янгилашларнинг ҳолларида ишлатилади. Бир нечасини санаб чиқамиз:

1. Бизда бу ҳол бор. Таклиф қилинадиган янгилианиш билан ўхшаш белгилари бир мисол келтирилади. Бу ҳолатда оппонент фарқларнинг

мазмунини ва ўхшашликнинг алданишини инобатлаш лозим. Икки тараф баҳс санъатига қараб иш тамомлашга имконият бор, чунки фарқлаш далилларга ўхшатиш контр далилларини қарши қўйса бўлади,

2. «Бу нарса бизда чиқмайди». Қуйидаги янгиланишни имкониятсиз қилувчи объектив шароитларни, хусусиятларини санаб чиқилади, уларнинг ҳаммаси аппонент учун таниқли бўлмайдилар: агар у «ўзиники» бўлса, ташқи тартибининг тушунтиришлари кўп, агар ичида бўлса, жойидаги ҳоссага эътибор берилади («бизда моддий асос») йўқ.

3. «Бу нарса бизнинг асосий муаммоларимизни ечмайди» - радикал ечимларининг тарафдош фикри. Шу вақтда инновация ҳақиқий ривожланишнинг унча мард ва актив бўлмаган ўтказувчининг ҳоссаларига эга бўлади. Агар бош ва иккинчи даражаликнинг - интерпретация кўриб чиқадиган бўлса, олиб қўйишининг имкони доимо кафолатланади.

4. «Буниси қайта ишланишни талаб қилади». Янгиланишда унинг ҳақиқий камчиликлар, четланишлар, ишлай олинмаган элементлар чиқиб туради, чунки ҳар қайси лойиха иш режасининг кўриб чиқишига муҳтож. Лекин шуниси билан янгиланишни «тайёр эмас», «охиргача ўйлаб олинмаган» ва агарда ишлатишга жуда керакли ҳоссага эга бўлади.

5. «Бу ерда ҳаммаси ҳам бир хил бўла олмайди» - айрим деталларнинг кесиб олишга қароргоҳни, шунинг учун янгиланишни ўзининг педагогик потенциали бўйича «беғуноҳ» бўлади, «ўргатилади», ёки бу сабабдан маъносиз бўлиб қолади, ёки сезиладиган таассуротлар бўлмайди.

6. Бошқа фикрлар ҳам бор. Бошқа муаллифлар, мактаблар томонидан чиқариладиган қуйидаги янгиланишига реал альтернатива тушунилади. Шунда аппонент параллел инноваторлар билан рақобат муносабатда қўйилади. Бу ҳолат масала ечиш муаммосини улар орасидаги ўзаро муносабатлар соҳасига ўтказди. Янгиланишнинг ҳаётий антипедагогик онгнинг ва янгиланишини ўзлаштириш босқичидаги хулқнинг келиб чиқишини ҳарактерлайди. Бошланган педагогик жараён янгиланишига ўтса, уни тўхтатишига методларнинг яхши ишлаб чиқилган тўплами мавжуд. Улар орасида энг кенг тарқалганларни қуйидагилар ҳисобланади:

- «конкретлашган ҳужжатларнинг усули» - янгиланишининг, унинг мазмунини ҳажмининг кенг тарқалишига йўл қўймаслик;
- «бўлакли киритиш методи» - биргина элементнинг киритилиши;
- «доимий тажриба методи» - тажрибали ситуацияда сунъий ушлаб олиш;
- «ҳисобот киритиши методи» - ҳақиқий киритишнинг ўзгартириши;
- «параллел киритиши методи» - янгиланишнинг эскиси билан бирга вужуд бўлиши. Элементларнинг кўпчилиги янгиларга алмашмайди, аммо улар билан боғлиқ бўлган янгиланишига ҳаракатларни давом этади.

Психологик тўсиқ билан боғлиқ бўлган янгиланишга қаршилиқ деган ўзгача ички сабаблар мавжуд. Улар орасида ўз омилкор эмаслигини кўрсатишидек, шахсий мулкдорсизлигидан, ўзининг ўз баҳолаш, ҳақида хавотирлашдан қўркувни айтса бўлади. Инновацияларни ўзлаштирмаслик сабабларидан бири ривожланмаган еча олса бўладиган мотивациядир, шунда ўқитувчиларда омадсизликлардан қочишлар усули бўлади.

Кўпинча психологик тўсиқни ифодалашда «центрация» тушунчасини ишлатадилар, бу тушунча педагогик жараён қатнашувчилар қизиқишларининг мазмуний босқичларни кўрсатади. Қатнашувчининг шахсият центрацияси аниқланади. Ўқитувчи централизациянинг рахбарият қизиқишлари: ота-оналар қизиқишлари: касбдошлари қизиқишлари; ўқув-фанлар қизиқишлари; ўқувчилар қизиқишлари; ўқитувчининг центрацияси бу ҳам унинг йўналиши, ҳамда одамларнинг қизиқишларга хавотирланиши ўзгача психологик мурожаатлик, уларга ўқитувчининг қараталиши. Янги ўқитувчи учун ўзининг диққат эътиборини бир жойга жалб этади, ҳам ўз кечинмалар, ўз хулқига диққат қилиши ҳос. Ёш ўқитувчи янгилашига мардона интилади, ўзининг ишонганига ёрдам беришга ишонса. Кичик етакчи ўқитувчининг қизиқишлари, кечинмалари иш усулларига ўтади. Тажрибаси кўпроқ ижодли ўқитувчи учун ўқувчилар қизиқишида марказлашган. Ўқувчини тушунишига ёрдам берувчи, у билан мулоқот ўрнатиш, унинг ривожланишига ёрдам беришга қаратилган янгилашишлар ўқитувчини қизиқтиради. Қуйидаги ҳолатда ўқитувчининг марказланиши фақат ўқувчиларга маълум бир маънони ўтказиш учунгина эмас, балки бирламлашув, ижодий изланиш ва шахсиятининг ўсиб боришига қаратилган. Илгарироқ кўрсатилган педагогик тўсиқларга ижодий тўсиқларни киритса бўлади:

1. Бошқа одамларга ўхшаш, улардан ўз мулоҳазаларда, хулқларда фарқланмасликка интилишда ижоддан устун бўлишда конформизмга иштиёқ.

2. Одамлар орасида «оқ қора» (ўзгача) бўлиши ва тентак кўринишидан кўрқув. Бу иккала йўналишлар ўқитувчининг биринчи мустақил педагогик хулқида, биринчи ижодий мулоҳазалар, педагоглар, ота-оналар, болалар орасида керакли таскинларни топмаса пайдо бўлиши мумкин.

3. Бошқа инсонларнинг фикрларини танқидлашда ва ўзининг ёқгирмаслиги учун агрессив (сержаҳл) кўринишдан кўрқув, Бизнинг маданият шароитида қуйидаги фикр кенг тарқалган: агар одамни танқид қилсанг - ўзининг ҳурматсизлигини билдирасан.

4. Бирор инсоннинг вазиятни танқид қилсак, унинг томонидан қасд қилишидан кўрқув. Одамни танқид қилсак, одобда у жавоб реакцияни қайтаради. Шу реакциядан кўрқиб, ўз ижодий тафаккури - ривожига тўсиқ қўйишимиз мумкин.

5. Шахсий хавотирланиш, ўзига ишонмаслик ўзини салбий ўзлаштириш («Мен концепция»), ўз шахсиятини баҳолашда пасайишлар билан характерланган.

6. Тафаккур ригидлаш («ёпишқоқлиги»)ни Архаенгельский ўзлаштарилган билимларни уларнинг хилма-хиллик имкониятсиз яхши тушуниб олиш деган хоссаси деб кўриб чиқади.

Одатий ўйлаш қобилияти кўпчилик ҳолларда янгиликларни қабул қилмасдан, уларни четлаб ўтишга олиб келади. Ўқитувчи тўсатдан келувчи янгиликларга ўзлаштирамай ижодга интилишга уринмайди. Тафаккурнинг янги фикрларга, ўз хулқнинг моделида доимий ўзлаштиришда ихчамлиги

бўлмаса, ўзгарувчан муҳитга мос келолмайсиз дунё ўзгаради ва ҳар қайси одам биргаликда ўзгариши керак, аниқ тўғри тасаввурлар ўзгармай туриб вужуд бўлмайди, деб психика тушуниши керак. Эскирган тасаввурларнинг бузулиши ўқитувчининг касбий билимда камчиликка айланади ва у янги тахминлар билан тўлдиришга уринади. Лекин буни ўзгартириш осон эмас, чунки ўйлашлар ўрнатилса, ўз фикрни ўзгартирмасликка ҳаракат қилади,

Шунда пайдо бўлган қарашлар тасаввурни сусайтиради, яъни фикрларни чиқарганда озодликка чек қўяди.

Ўтмиш ёндашувларининг қотиб қолиш стереотипи янги фикрлар ва кашфиётлар йўлида туради. Янги усуллар педагогик жамиятда қизғинлик туғдиради, шу ҳолда ўқитувчи ўз кечинмаларини ўз-ўзи билан келишмовчиликка келади.

Бошқа ҳолда у педагогик жамоа маданиятига мослашади. Қачонки у «кераклича» иш қилса, ўзининг руҳий соғлиғини асрай олади. Лекин бу ёмон ички келишмовчиликларга, йўқлиғини сезишга олиб келади.

Педагогик хулқ - бу ўз индивидуаллигининг максимал ривожланиши, ўзини муҳим бўлишини англаш экан. Ўқитувчи шуни билиши керакки: агар инсон ўзининг ахлоқий, интеллектуал бир бутунлигини бузса, ўз кадрият, ғояларнинг бўлагидан воз кечса демак у бахтсиз бўлади ва озодлигини йўқотади. Озодлик бошқаларнинг ҳурматини, ҳамда шахсини иззат қилишга олиб боради. Агар ўқитувчи ўзининг ички бир бутунлигига етса бошқаларга қараганда, омади кам бўлса ҳам, лекин ўзига ишончи бор, бошқаларнинг фикрга қўшилмаслигига, ҳолат томонидан енгиши бўлмайди. Бу ҳодиса унинг ижодий ишлаб чиқаришни аниқлайди, чунки у ўз фаолиятининг ўзгаришларини ижобий қабул қилади. Чунки қийинчиликлар билан мустақил курашганига тайёр бўлади стереотив ва ўрнатишларнинг бузилишларига имконият бўлади. Жамиятда шундай махсус усуллар «борки», инсонни педагогик фаолиятни тамомлашга мажбур этади.

Ижтимоий тўсиқларни шакллантирувчи операцияларидан бири устидан кулишдир.

Инсонни енга олиш учун унинг ўз бўлмағурлигини англаб олиш ва сездириш керак. Бошқа операция - ижтимоий стаТусийни текшириш, ҳам юқори, ҳам паст статуслар ўз афзаллик ва камчиликларга эга. Одатда ўқитувчи афзалликлар ва камчиликларнинг қўшиб ёзиш ўқитувчининг стаТусийни аниқлашдан сўнг ва статусга биноан амалга ошади. Бу нарса кўпроқ ўзини оқлаш ва ўз мавқеини ҳимоя ўлган чуқур эҳтиёжини билдиради. Агар ўқитувчи педагогик жамоанинг кутишларига муносиб бўлмаса, унда уят ҳисси хис уйғонади. Шу ҳиснинг ўқитувчи хулқини «Мен - концепция»ги биноан бошқаради. Шу концепция шахсий тажриба эмас, балки маданият натижасидир. Энг муҳим операцияларидан бири - персонификация ижтимоий ҳаракатларни аниқлайди. Персонификация проекция ва индентификация механизмларни бажаруви, шунда салбий қилиқ ва уйғотишлар қандай сабабларга кўра мос бўлган ўқитувчига йўналтирилади. Бундай ҳолатда инноватор - ўқитувчини салбий

ҳоссалари: уришқоқ, маҳмадона, касбий билим ва кўникмаларни унча билмайди деб ўзидан кўшиб ёзадилар.

Ўқитувчи педагог фаолиятни олиб боришга ҳалақит беради. Психологик тўсиқлар, «комплекслар»ни яхши ўзлаштириб бошдан кечиб ва улардан кечиши зарурдир. Педагогнинг хулқнинг ва ички дунёсининг стандартлаштириши педагогнинг фаолиятида йўл йуриқ қонунлари жуда катта аҳамиятга эгаллиги билан кузатилади. Онда педагогик фаолиятининг шахссиз тайёр намуналари кўпайиб боради. Бироқ жамиятнинг ривожланиши ўқитувчидан педагогик хулқни, яъни актив ва тизимли ижодни унинг педагогик фаолиятида талаб қилади. Ўқитувчининг педагогик фаолиятини олиб боришга ҳалақит берадиган психологик тўсиқларни умумлаштириб янгилик киритишларга ўқитувчиларнинг кўпроқ қаршилик билдириши келтирадиган сабабларни таъкидлаб ўтиш зарур.

1. Ўзгаришнинг мақсади ўқитувчиларга тушунтирилмаган яширин ва гапнинг икки маъноси хавотир ва номаълумликни келтиради. Номаълумдан кўрқуви ҳар қайси янги усулга ўқитувчиларни йўллаши мумкин.

2. Ўқитувчилар янгиликни киритишда режалашувида ва ишлаб чиқаришда қатнашмаганлар.

3. Жамоа анъаналарини диққатга олмаслик ва ўз ишининг одатий усули.

4. Янги усулларга субъектив муносабати ва кўрқув, статус йўқотиш хислари.

5. Иш ҳажмининг кўпайиши раҳбар ўқитувчилар фаолиятида ўзгаришларни режалаштирмас, шунда кўрқиб пайдо бўлади.

6. Янгилик киритувчи инициатори (ғояли одам) ҳурмат ва ишончга эга бўлмаса. Афсус, кўпинча ўқувчилар лойиҳага эмас, унинг муаллифига қарайди. Агар бу инсоннинг ҳурмати кичик бўлса, педагог унинг қадрлигига қарамай, бу одамга ишончсизлиги унинг ғоясига ўтказилади. Ўқитувчи ижодининг муаммоларини шахсиятнинг ахлоқий муносабатига қараб мулоҳаза қилиш мумкин. Қанча одамдан фойдали ғояларни топса, шунча унинг савобий кучига қаратилган ёки эгоистик ҳислар уни бошқаради деб уни жавобгар деб кўяди. Агар ижодий активлик асоссиз ва абсолют қадриятларга эътиборини қаратмаса, демак бу активлик жуда хавфли. Ёш ўқитувчининг билим бериш ва касбий фаолиятида ижодий ривожланиши учун кўп вариантли ечимларга олиб борувчи машқларни топмаганлар. Клари М.Внинг «Чет эл педагогик изланишларда таълимнинг педагогик моделлари» монографиясида катта синф ўқувчилар билан дарсларни ташкиллаштириш асосига киритилган қуйидаги масалалар тақдим этилади:

Ижодий яратишларда ички тўсиқларни йўқотиш. Ўқувчилар ижодий изланишга тайёр бўлса, уларга ўқувчилар ва ўқитувчилар билан ўзаро муносабатларда ўзида ишончни ўрнатишга ёрдам бериш лозим. Уларнинг қабул қилинадими ёки улар устидан куладими, хавотирланишига йўл қўймаслиги керак. Улар хато қилишдан кўрқмаслиги керак:

Онгсизлик ишга эътибор бериш. Агар муаммо диққатнинг марказида жойлашмаса ҳам, биз миянинг онгсиз қисми унинг устида ишлайди. Айрим

ғоялар бир ойга чиқиб қолса: уларни вақтида эсалаб қолиш керак, ҳамда тушунтириб, жойлаштириб кўйиш ва фойдаланиши керак:

Баҳолашдан четда юриш. Бу ҳам ўқувчиларнинг ғоялар оқимини кенгайтириш, муаммонинг устидан эркин фикрлашига кўпроқ вақт ва эътибор беришга имконият беради.

Ўқувчиларга ижодий изланиш ва янги тасаввур -боғланишларнинг топилиши учун метафора ва ўхшатишларни ишлатилишига имконлар ҳисобига кенгайди.

Ўрта ва олий мактабларда ихтиролар билан ишлаши образли тафаккурга чақириш, образларнинг яратилишида ва уларни англашига йўналишида спанталликнинг бирлашувини киритади.

Ақлий машқлар имкониятини бериш. Бошқа ҳолатларда ўрганиши учун ўқувчиларга машқлар берилади; сабаби - ечимни топиш ҳолатда улар ўзгача ҳис этади, ўзини йўқотишга йўл қўймаслик;

Тасаввурнинг активлигини кўллаб - қувватлаш бу ижодий ўйлашнинг асоси бўлади. Тасаввурни, ҳаёлни ўз жойига қўйиш, уларни назорат қилиш. Ички озодалик, яратиб бўлгандан сўнг, ҳамма гаплар мулоҳаза қилинади ва кўринади;

Ўзлаштиришни ривожлантириш, сезиш, ўзлаштиришни кенгайтириш ва тўлдиришларни кучайтириш:

Ўқувчиларга уларнинг ижодий фаолиятида маъносини умумий йўналишларини англашга ёрдам бериш, ўз имкониятларнинг ривожланишини билиш. Шундай тушунчасиз ижодий фаолиятини кучайтирадиган машқлар ўйин деб ўзлаштирилади.

Боя санаб ўтилган маслаҳатлар эркин мулоқотда, фикр-алмашувда, ижодий баҳслашувда экспериментал иш жараёнида бўлиб ўташи мумкин. Машғулотларнинг ташкилотда шарт-ўқувчиларни ижодга шахсий киритиши экан. Шундай таълим билим, идрокларни шахсият соҳасининг шаклланишига киритади, катта синф ўқувчилари очик, ўзлаштириш ва бошқа нуқтаи назарини тушуниши учун қобилиятларни ривожлантиради.

Мисол учун қобилиятлар ривожланишининг натижасини кўриб чиқамиз: «Шуни кўриб ўтиш керакки, ҳозир нималарни мулоҳаза қилса, ҳаммаси тушунармикан... Нимага у ўз қарашга мени ишонтирмоқчи?». Менимча: «маълумотларим етарли эмас: етмаган тўла - тўқисларни билиб олсам, яхши бўлади... У ноҳақ деб билдирияпманми, ёки очикчасига ўз муносабатимни билдирияпман? Бу ҳолда ишончлироқ ва мен ўз фикримни ўзгартиришим керак»...

Ўқувчиларда ижодий фикрлаш ривожланиш методларини ва мазмунини дидактик излаш билим ва усулларини шакллантиришда олиб келди. Шундай тадқиқий ориентация ўқув жараёнига педагогик ёндашувни ўзига киритади, шуларда таълимнинг мақсади ёш ўқитувчиларда янги тажриба, касбий - тадқиқий фаолиятнинг қуролланишининг, ролли ва ўхшатиш моделлашларини ўзлаштириши имкониятини яратади.

Болалар томонидан мазмунан маълумотларни ўзлаштириши билан боғлиқ бўлган конкрет шаклларда мурожаат қиламиз. Таълим моделларининг

мисоллар орасида биз муаммоларни тизими ечими асосида ижобий изланишнинг ташкиллаштиришини баҳслашув ва дидактик ўйинларини ажратамиз.

Санаб ўтилган моделлар орасида биз дидактик ва ролли ўқув ўйинларга алоҳида жой берамиз.

Дидактик ўйинлар методикасининг асосийлари уларнинг тизимида ўрнатилган, шу ерда 4 босқични ажрата бўлади.

Ориентация - ўрнатиладиган мавзунинг тасаввури, ўхшатилиши ва унинг қоидалар ҳарактеристикаси, ўйин мулоҳазаларининг баёни, ўйин ўтказишда унинг саҳналаштириши, ўйин мазмунининг деталлар ишлаб чиқариши катта аҳамиятга эга. Саҳна - бу ўйиннинг ташкилий ва сюжетли схемаси, умумий режа, экан.

Саҳна одатда ўз ичига шундай билимларни киритади: қийин ҳолатнинг тасвири, ўйин атрибутлари: ўйин ҳаракатларининг ўйин қатнашувчиларнинг репертуар ишлаб чиқариш; ўйин қатнашувчилар учун методик кўрсаткичларни яратиш.

ПЕДАГОГИК ТАЪСИР ЭТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ МУАММОСИ

Илмий билимлар тизими сифатида педагогик таъсир этиш технологияси тарбия жараёнининг оптимал бўлишига хизмат қилиб, кенг ва тор маънода ўрганилади.

«Кенг маънода» тарбия – бу объектив жараён бўлиб, жамиятда хоҳиш – иродага боғлиқ бўлмасдан содир бўладиган, ижтимоий жараён. «Тор маънода»ги тарбия – болага катталар ёки махсус ижтимоий институт томонидан онгли ва режали таъсир этишдир.

Ўқитувчи муаммоси замонавий педагогика муаммосидир, чунки ўқитувчи барча педагогик ғоялар эгасидир. У ўзининг фаолияти орқали ўқувчилар билан ўқув – тарбия жараёнида эришилган ютуқ ва тавсияларни амалиётда жорий эта олади.

Бола ўзининг биринчи ўқитувчисига ишонади, ўзининг бутун муҳаббатини унга бағишлаб, ундан ҳам шуни кутади. Шундай экан, тарбияда ҳамма нарса тарбиячининг шахсига асосланган бўлади. Лекин ҳозиргача ўқитувчи ва ўқувчи муносабатида муаммо бор.

Бир бўлимда биз қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги масалани кўриб чиқамиз, улар қандай мақсадга эришмоқчи? Бу ва бошқа масалалар кўпгина ўрта аср шарқ алломаларининг асарларида ёритилган.

Форобий таъкидлашича, ўқитувчининг фаолияти ёшларда санъатни эгаллаш учун ахлоқий меъёр ва амалий кўникма ҳосил қилишга йўналтирилган бўлиши керак.

Бу фаолиятнинг мақсади – ўқувчиларни бахт йўллари излашга тайёрлаш, ўз мажбуриятига совуққон бўлган ўқитувчилар Форобий фикрича, ҳурматга сазовор эмаслар.

«Шарқ Арастусий»нинг таъкидлашича, ўқитувчининг вазифаси моҳир

давлат раҳбариники кабидир. Ўқитувчи ҳам раҳбар каби кўрган ва эшитганларини яхши эса сақлаб қолиши; идрокли ва фаросатли бўлиши; маъноли нутққа эга бўлиши ва ўқувчиларга ўз фикрини аниқ баён эта олиши; илмни фақатгина севмай, балки ўз билимини ўқувчиларига ҳам бериши; спиртли ичимликлар ичмаслиги; адолатпарвар, ёлғондан ҳазар қиладиган; мағрур ва номусли; ўқувчиларига нисбатан адолатли; белгиланган мақсадига эришиш учун қатъиятли бўлиши керак.

«Бундай инсон баркамолликнинг олий даражасига етиб, бахт чўққисига эришади, Бу инсон бахтга эришиш йўлларини биладиган инсондир», - деб ёзган эди Форобий.

Ибн Сино тасаввурида ўқитувчи мард, адолатпарвар ва дилкаш, бола тарбияси усуллари ҳамда ахлоқ қоидаларини яхши биладиган инсондир.

Ўқитувчи ўқувчи табиатини ўрганиб, ақл тузилишига кириши керак. Ибн Синонинг фикрича ўқувчига қарата айтилган ҳар бир сўзида ўқитувчи имо-ишорадан фойдаланиши керак. Ибн Синонинг фикри шу жиҳатдан муҳимки, ўқитиш жараёнида ўқитувчи турли усуллардан фойдаланиши керак. Фақат шу шароитда ўқитувчи ўқувчининг майли ва қобилиятини аниқлаб, касб танлашда унга ёрдам бера олади.

Тусий ўзининг «ўрганиш йўлидагига қўлланма» трактатида, бошқалар каби ўқитувчи ва уқувчи муносабати масаласида тўхталиб ўтди. Ўқувчи ўқитувчига суянмоғи керак, чунки ўқитувчи ва отанинг биргаликдаги ҳаркати зарур. Ўқувчи ўқитувчи берган ахборотни ўзлаштириб, мустаҳкамлаш, хотирасида сақлаши керак. Ўрганаётган мавзуни у аниқ тушуниши керак. Бошидан бу кўникма ҳосил қилинмаса, уларнинг охиригача у паст билим ва ёмон одатлар сақланиб қолади. «Ўқувчи ҳаракатчан, ёқимли ва талабчан, вазифаларни бажаришда тиришқоқ, билоғон ва тарбияли инсон бўлиб етишиш учун ҳаракат қилиши керак», - деган эди Тусий;

Ўқитувчи ўқувчилар онгига таъсир этиш учун жавобгарликни ўз зиммасига олади. Асосий вазифа - ўқувчилар муҳаббати ва ишончига сазовор булиш. Бунда, таъкидлайди Тусий, ўқитувчи шифокор бўлиши керак, чунки касалнинг тузалиши шифоркорга бўлган ишончга боғлиқ.

Тусий ўқитувчиларга қуйидаги талабни қуяди: рад этиб бўлмайдиган далиллар асосида баҳс юрита олиш, гапирган гапларига чуқур ишонч, тоза нутқ, мантиқий баён эта олиш.

Ўқитувчи самимий бўлиб, шошилмасдан, ишончли гапириш, шароитга қараб, паст-баланд товушда гапириши керак. Ўқитувчининг нутқи ғазабли бўлиши мумкин эмас. Ўзини боса олмаслик дарс жараёнига зиён келтириши мумкин.

Яқин ва ўрта шарқ ўрта аср алломаларининг умупедагогик қарашлари илмий, жамият, ахлоқий, фалсафий изланишларидан келиб чиқади. Қуйида муаммомизнинг бошқа мисолини кўриб назар соламиз.

Кўп йиллар мобайнида педагогикамизда шундай хол сақланиб қолгандики, тарбиянинг ижтимоий хусусияти фақат декламация қилиниб, амалда ҳисобга олинмасди. 70-йиллар ўртасидаги дарсликка назар

ташлашимизнинг ўзи етарли: педагогнинг бола қобилиятини ўстириш, билим билан курашиш, билим ва кўникма ҳосил қилиш фаолиятига бир томонлама қаралган. Олимларнинг кўз остидан яна бир муҳим нарса — шахснинг, шароитга таъсири, унинг ўзгариши; таъсир жараёнида шахс фаоллашиб, янги тавсифга эга бўлиши - тушиб қолгани.

К.Д.УШИНСКИЙ тарбияни «кенг» ва «тор» маънога ажратиши бир-бирига қўшилгандай педагог фаолияти билан тенглаштиради. Болани ўраб турувчи барча нарса (табиат, маданият, инсонлар, атрофимиздан олам) йўқ бўлгандай, туюлади.

Биз камчиликни бартараф этдик. У ўсиб келаётган авлод тарбиясини объектив ва ҳаётий ҳолатга ажратиб, бу даврда инсоният ишлаб чиқариш ва ҳаётий кўникмаларга эга бўлади (кенг маънода), бу кўникма ҳосил қилишга ёрдам берувчи педагогнинг амалий фаолияти («тор» маънода) шахс ривожланиши бир дақиқа ҳам тўхтамайди, лекин ривожланиш вектори ўзгариши мумкин. Педагогнинг вазифаси шундаки, тарбия жараёнини болани инсоният маданияти томонга йўналтириш, лекин уни мажбурламасдан, минг йиллар давомида эришилган тажриба ва маданиятни мустақил ўзлаштиришга ёрдам беришдир.

Бу масала ечими бир неча саволга жавоб беришга боғлиқ. Энг аввало бола шахсиятининг ривожланиши қачон зарур. Тарбия мақсади, нима интилиши керак, қандай натижа кутилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш керак. Бу икки саволга жавоб топгандан кейингина педагог нима ва қандай қилишни ҳал эта олади.

Бу икки масала ҳам ҳар томонлама ўрганиш зарур бўлган глобал педагогик муаммодир. Олган билимлари болага дунёга мослашиш имконини беради, уларсиз у яшай олмайди; шунинг учун замонавий мактаб дидактик функцияга урғу бериб, тарбиядан таълимга олиб келади.

Нима учун бизни боланинг муносабати ташвишлантириб, унинг хулқи қизиқтирмайди? Шахс муносабати унинг олам билан ўзаро таъсирини белгилайди. Агар педагог диққатини бола ахлоқига қаратса - унинг тарбияси ҳақида алдамчи тасаввурга эга бўлади.

Ўзига диққатни жалб этиш, ўзини яхши кўрсатиш ва бошқалар, ўзаро мулоқотнинг услуги бўлиб, ҳақиқатдан йироқ бўлиши мумкин. Кечагина тинч юрган бола бирданига бош оғригига айланиб, катталарга кўнгилсизликлар келтириши мумкин.

Педагогнинг бола муносабатига таъсири алоҳида усулда тузилади, замонавий илм тушунчасида - бу таъсир педагогик технологияга асосланган.

Педагогнинг вазифаси - таъсир этишининг шундай йўлини танлашки, бунда бола учун қулай психологик иқлим яратилиб, боланинг индивидуал хусусиятини ривожлантириш, ижтимоий муносабатларни шакллантириб, мустаҳкамлашда.

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ТАЪСИРИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

а) Педагогик таъсирининг йиғиндисини топиш учун амалдаги мисолни кўриб, функционал - операцион тарафлама тахмин қиламиз.

Ўқитувчи ўқувчидан илтимос қилади: «Санжар, Наргазага ёрдам бер!». Лекин бола қимирламайди. Иккинчи вариант: «Комил сенга қийин бўлмаса, илтимос Наргизага ёрдам бер... Қўлингни чўз».

Мана шундай оддий мурожаат бир неча зарур элементлардан иборат: шахс фаоллиги яратилиб, мустақил танлов амалга оширилади.

Таъсир этиш тахлили шуни кўрсатдики, педагог субъектни белгилаб, ўқувчи билан мулоқотга кирди, уни ижтимоий муҳим мавқе даражасига чиқарди. Ўқитувчи ўқувчига исмини айтаб мурожаат қилди, бу ўқувчининг таълимга ҳайрихоҳлигини оширди. Гапнинг илтимос шакли субъектни фаоллаштириб, нутқдаги мулойимлик ҳаракатга ундайди, пластик ахборот яширин тарзда ҳаракат усули ҳақида дарак беради. Умуман жумла ўзаро ёрдам бериш ҳақидаги мақсадга шубҳа қолдирмай, маданиятнинг юқори даражасида ўз ҳаракатига баҳо беришни таъминлайди.

Психологик қулай шароитда «ўқувчини мулоқотда очилишига» йўналтирилган педагогик «алоқа асосий операция — «ўқувчи шаънига ижобий фикр билдириш», омма олдида айтиш амалга ошмайди.

Педагогик баҳо, ўқувчи томонидан баҳо сифатида эмас, яширин тарзда намоён бўладиган баҳолашдир. Бунинг учун турли йўллардан фойдаланиш мумкин. Масалан: «Мен - ахборотман», «Сен ахборотсан» ва бошқалар.

Ўқитувчи мурожаатида яна бир технологик элемент мавжуд — «ўқувчини фаолиятга жалб этиш», уни фаолиятнинг турли хил турларига «киргизиш» ва ўзини замонавий маданият даражасига кўтариш — педагогик талабдир. .

Бу қисқа мулоқот давомида мавжуд. Яна бир технологик элемент - низо.

Ўқувчини фаоллаштириб, педагог ноқулайликка барҳам беришга интилади («Мен қиз болага ёрдам бераман, бу пайтда менга қараб турган болалар мени уни ёқтиради деб ўйлашлари мумкин. Мен бунинг сезишларини хоҳламайман») ва психик кучланишга йўл қўймайди. Психик қисув таъсирида фаол бўлиш қийин, одатда ташқи таъсирга нисбатан ҳимоя ёки жавоб бериш услуби қўлланилади.

Педагог низода етакчи восита муросадир. Ўқувчилар назорат иши ёзишдан бош тортадилар, ўқувчи муроса қилиб, ўз фикрида турмасдан, бошқа вариант таклиф этади, бунда ўзаро ён босиш шароитдан ижобий тарзда чиқиб кетишга ёрдам беради.

Инсониятнинг ижтимоий тажриба алмашинувчи технологиянинг нутқий ахборот ва кўргазмалар таъсир этиш элементлари орқали ўтказилади.

Бу таъсир қуйидаги функциялар орқали бўлади: «тушунарли ва образли тасаввур билим киритиш», «муносабатлар намоёниши», «фаолиятга ундаш». Бу функцияларнинг ҳар бири жалб этилган ва жалб этилмаган

тарзда бўлади.

Дастлаб бу турда уч мантикий бирлик иродаланади: тезис, аргумент, тасвирлаш. Булар ҳар бир болага ўқитувчи айтган жумлани тушуниб етиш, мантикий фикр юритиш, ёки берилган тезис сабабларини айтиш, ёки образли «сурат»ни тасаввур этиш жараёнидир.

Масалан, таътил вақтида вазифа бериб, ўқитувчи: «Олдинда уч қизиқарли, фаол ва мустақил ой турибди. Сиз саёҳатга чиқсангиз, спорт билан шуғулланишингиз, кўп китоблар ўқишингиз мумкин. Сизнинг фаоллигингиз ҳоҳиши ва қизиқишингизга боғлиқ. Кузда учрашиб, таассуротларимиз билан ўртоқлашсак, ўтган йил касб хурсанд бўламиз».

Таъсир этишнинг педагогик технологияси йиғиндисиди педагогик техника ўрин эгаллайди. Бу элемент таъсир этиш қуроли - педагог организмни таъминлайди. Саҳна тайёргарликсиз, созланмаган асбоб билан чиққан мусиқачини тасаввур қилиш қийин инструментнинг созланиши психологик аппаратни тайёрлашдан иборат. Нафас олиш ишланади, овоз қуйилади, пластик ва мимик ифода машқи, махсус машқлар ёрдамида ритм тезлигига эришилади, ҳис-туйғуларни бошқариш ва бошқалар.

Ҳар бир элемент педагогик таъсирнинг 3 функцияси жамлаштирган: субъектни фаоллаштириш, фаолият усуллари билан қуроллантириш ва индивидуал танловга раҳбатлантириш. Агар амалиётга ўқитувчи бу элементларнинг бирини ишламаса, бундай касбий чегараланиш ўқувчини объект даражасида қолдириб, ўқитувчи унга таъсир этади. Кўрсатмаларнинг бажарилиши кўрсатади ва баҳолайди.

Педтехнологияни эгаллаш қисқа (ёки давомий) таъсир этиш даврида тизимнинг барча элементларини ишлатиш ва эгалик қилишдир. Бу эгалик кўникма даражасида бўлиб, педагог нима қилиш кераклиги ҳақида ўйламасдан, технологик тўғри таъсир этиши, ҳосил бўлган вазиятни комплекс тарзда ҳал этиши лозим.

Бу операция блокида технологик таъсир тизими ҳосил қилувчи функционал блок ёритилади. Бу: педагогик мулоқот, педагогик баҳо, пед. талаб, пед. низо, информатив таъсир.

Бу элементларнинг намоёниши этиш даражасида таъсир этиш инструментни сифатида организмни психофизик тайёргарлигига боғлиқ.

Натижада, кенг кўламли технологик ечим педагогик таъсирнинг умумий функцияларини фаоллик, фаолият усуллари билан қура олмаганлик боланинг амалга оширишгани таъминлайди.

Белгиланган функцияни калит операцияли аниқланган элементлар педагогик технологиялар вақтини ҳосил қилиб, педагог учун тарбияловчига таъсир этиш бўйича зарур бўлган тизим билан таъминлайди. Лекин шу билан пед. технология моҳияти тугамайди: қўшимча элементлар, психологик иқлим, гуруҳ, фаолият, педагогик таъсирланиш, муҳит тайёргарлиги ва бошқалар умумий ёки хусусий характерга эга. Бу операция, вариатив – ўқитувчига шахсиятини сақлаб, таъсир этиш шакллари алмаштиришга йўл қўядиган - қаторга ҳам таалукли.

б) Таъсир этишнинг педагогик технологиясининг сарпарда операцияси.

Сарпарда операция - педтехнологияда бош бўлиб, уни эгалламасдан олдинга интилиш, илмий технологик арсеналнинг мураккаброқ элементларини билиш мумкин эмас. Сарпарда билимлар тизимини эгаллаган ўқитувчи, фақатгина операцияларни ўрганмай, балки уларнинг ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлиги механизми, болага таъсир этишда улар бир пайтда амалда оширилганда, бир операциянинг субъектив ва объектив шароитга қараб турли - туман кўринишда бўлишини очади.

Педагогик таъсир усуллари:

1. Яратувчанлик - янги ижобий сифатларнинг ривожланишига имкон берувчи.
2. Тўсқинлик - салбий сифатларни енгишни имкон берувчи;
3. Портлаш усули - ҳам яратувчанлик, ҳам тўсқинлик ҳолида намоён бўлади.

Педагогик таъсир тамойиллари:

1. Педагогик оптимизм;
2. Тарбияланувчига ҳурмат;
3. Ўқувчининг ички дунёсини тушуниш;
4. Ҳатти - ҳаракатининг сабаби ва ташқи томонини очиш;
5. Ўқувчига тақдирга қизиқиш.

Бундай классификациянинг камчилиги шуки, бунда уйғотадиган, рухсат берадиган, йўналтирадиган, фаоллаштирадиган, ғайратлантирадиган, бўшаштирадиган, фаоллаштирадиган, рухлантирадиган, таъсирлантирадиган таъсирнинг ҳисобга олинмаганлигида, таъсир этиш мақсади бола шахсияти бўлиб, максимал натижага эришиш конкрет воқеа ва конкрет педагогика боғлиқ.

Педагогнинг принципиал ўрин биринчи элементлар даражада уч сарпарда операцияда амалий намоён бўлади.

Биринчи калит операция — «Мен - ахборотман». Унинг амалга оширилиши субъектнинг ўз аҳволи ва ҳаракатига муносабати, бошқа субъектнинг ҳаракатига муносабатини очишдадир. Бунинг учун ўқитувчи ҳар кунги аҳволда ҳодисани кўра билиши ва ўзи ва болалар учун белгилаши керак.

«Мен - ахборотман» парадигмаси қўйидаги кўринишда «Мен ҳар доим ...», «Менга ҳар доим...», «Мени ҳар доим...». Бу нутқий формулалардан фойдаланиш тарбиячига берилган усулни ҳаётга татбиқ этишда қўл келади.

«Мен - ахборотман» пластикомиқ маънога ҳам эга. Бунда педагог ўзини ҳолати кўринишида, юз тузилишида, ўзининг иштироки ёки илдам чиқиб кетишида кўрсатади.

«Мен - ахборотман» жумласининг бу вазиятда индивидуал варианты чексиз кўп бўлиши мумкин. Бунинг сабаби шундаки, ўқитувчи бу ёки у ҳолатда қандай ҳодисани кўради, «танбеҳ бериш» ёки «мақтов» билдиришни педагог танлайди, зеро ўқувчилар билан бевосита иш олиб бораётган ўқитувчи, берилган вақтда ўқувчи шахсининг ривожланишига нима туртки бўла олишини белгилайди.

Иккинчи сарпарда операция - «ижобий мадад» - мулоқот субъектларини ҳар томонга ёймасдан, аксинча, уларни ўзаро алоқа қилишларига хайрихоҳлик

қилади.

«Ижобий мадад» ҳамкорнинг ютуқларини ҳамма олдида айтишдан иборат. Булар: меҳнатсеварлик, диққат, тиришқоқлик, одимлик, жавобгарлик ва бошқалар. Баъзан ўқитувчилар алоҳида ўқувчиларнинг яхши томонлари йўқлигидан нолийдилар.

Бу ҳолда боланинг ташқи жисмоний белгиларига диққат қаратиш мумкин: баланд ёки паст, сочлари тўғри ёки жингалак, оппоқ ёки қорача, нозик ёки бақувват гавдали, тезлиги ҳаракатчанлиги, нафис ҳаракатли ва бошқалар. Қуйидаги жумлаларни ишлатиш мумкин: «Сен бундай...», «Сиз шундай...».

Иккита операцияни «Мен - ахборотман» ва «Ижобий мадад» - ўзида жамлаган таъсир педагог ҳаракати мантиқини очиб беради; у ўз аҳволи ҳақида умуминсоний инсоний меъёр бажарилиши ёки бузилиши билан боғлиқ ҳолда ахборот беради; у бола билан алоқани ривожлантиради ва чуқурлаштиради; чунки мулоқот жараёнида ҳозирги қадриятлар мустаҳкамланади. Бу қадрият ўқувчи тушунарли шаклда тақдим этилиши керак, чунки ўқувчи ўқитувчи билан мулоқотдан ва қадрият билан алоқадан қониқсин. Фақат шу вазиятда педагог тарбияланувчи билан муомалада бўлиб, «доира ичида юришга» барҳам беради. Педагогик таъсир мантиқини яқунлаш, диққатни учинчи калит операция - «норманинг шубҳасизлиги»га қаратиш лозим.

Амалда болаларни кузатиб, ўқитувчи уларнинг хатти - ҳаракатини таққослайди. Қадриятларга ўз муносабати даражасида, умуминсоний маданият билан мустаҳкамланган олий намуна даражасида. Бундай таққослаш натижаси асрлар давомида танланган маданий идеал нормаларини бажариш ҳисобланади.

Технологик нуқтаи - назаридан бу вазият ўзига ҳос хусусиятга эга педагогик таъсир объекти бўлган бола, аниқ муддатгина ўқувчи талабига амал қилади, лекин бу қоидалар унинг ҳаётий нормасига айланмайди, чунки унга ташқаридан сингдирилади. Норма учун нормага асосланган педагог ўз тарбияланувчиларини доимий машққа мажбурлайди.

«Норманинг қатъийлиги» - ўқувчи олдида бўлган далилдир, ёки уни риоя этиш одамлар, мамлакат, шаҳар, мактаб ва синф, алоҳида инсон, ўқувчига нима беришини очиб бериш. Бунда қуйидаги парадигмалар бўлади: «бу сен учун ҳам зерикарли, чунки...», «бу бизга керак, чунки...», «бу сенга ҳам керак, чунки...».

Ўқитувчининг фаолияти давомида бу уч операция қўшилиб, ўз мажмуасида таъсир бутунлигини ҳосил қилади. Бу бугунлик педагогик технологиянинг тузилмаси педагогик алоқа («ижобий мадад»), педагогик баҳо (мен - ахборотман), пед талаб («норманинг қатъийлиги») дан иборат.

Педагогик таъсир жараёнида ва компонентларнинг иштироки болани субъект даражасига ўтказди: у педагог билан чуқурроқ муносабатда бўлиб, мустақил танлаши зарур.

ПЕДАГОГИК ТАЪСИР ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ ДАРСДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Ўқитувчи ва ўқувчининг ўзаро фаолиятида асосий параметрлар ўзаро муносабат, ҳам фикрлик, қўллаб-қувватлаш, ишонч ва б. Ҳамкорликнинг сифати, самарадорлиги мулоқотнинг ижодий характери, маданий савиясига боғлиқ.

Масалан, педжараёнда ижодий ҳамкорликнинг ривожланиши ўқуви томонидан педагог ролини ихтиёрий равишда қабул қилиши ўқувчи педагогдан ўрганишга, у билан мулоқот қилишга, унга ўхшашга ҳаракат қилади. Лекин бундай ҳамкорлик педагогдан белгиланган хусусиятларга эга бўлишни талаб қилади. Булар: маънавий, ахлоқий қиёфа, ўз касбининг устаси, янги мактаб ва замонавий педтажриба билан таниш, педмаданият, ишга ижодий ёндашиш, ҳамкасблар билан ҳамкорлик қила олиш фақат шундагина шахс шахсни тарбияловчи, маънавият маънавиятдан яратилади.

Шундай қилиб, инсонпарвар педагог ўқувчининг мактабдаги биринчи кунидан бошлаб, у билан шахсни ривожлантирадиган диалог тарзида мулоқот қилиб, унга мақсад, истак, фикрлар билдиради. Бунда педагог бундай таъсир этадики, худди ўқувчи бу туйғу, эмоция, фикрларга эгадай.

Ўқувчининг ривожланиши билан бирга ўқитувчи балки муносабати ўзгаради - педагогик таъсир объектидан ўқувчи аста - секин ўзини ривожланишга йўналтира оладиган ижодий шахсга айланади.

Педагог ўқувчиларга фақат ўқув масалаларини эмас, балки шахсий масалаларини ҳал қилишда ҳам ёрдам бериши керак. Улардан энг муҳими ўз мақомини ўрганиш. Лекин педагогика амалиётида ўқувчининг ўзлаштириши таълим давомида омадсизлик ва ютуқларининг асосий кўрсаткичидир. Юқори ўзлаштириш одатда ўқитувчи ва ота-она томонидан ўқувчининг омади сифатида, паст ўзлаштириш эса омадсизлиги сифатида намоён бўлади.

Кузатишларнинг кўрсатишича, педагог ўқувчилар учун обрўли бўлиши мумкин, лекин бу обрўнинг асоси турличадир. Кичик ёшдаги ўқувчилар учун педагог эътиборли мансаби сабаб обрўга эга. Бу ёшда шахс обрўси эмас балки роль обрўси етакчилик қилади. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчи ёки синф учун қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Педагогнинг ўқувчи билан мулоқоти яхши ўйланган психологик усул ва таъсир этиш механизми қўлланганда самарали бўлади. Масалан, ўқитувчи обрўси орқали таъсир ва «сирли» мулоқот самарали бўлиб, келишилган ҳолда йўналтирилиши мумкин. Ўзини кўрсата олиш ҳам катта аҳамиятга эга. Бу ўқувчиларга ўқитувчи образли яратишга, ҳамкорлик қилишга ёрдам беради.

Дарс - ўқитувчининг ўқувчи билан муҳим мулоқот шакли бўлиб, тарбиявий таъсирнинг руёбга чиқиши.

Дарсда ўқувчи ўқитувчи таклиф этган ўқув материални ўзлаштиради ва иш шаклига жалб этилади. У гуё ўқувчини «мажбурлайди». Бу мулоқот вақт вақти билан болани қийин аҳволга солади, чунки бу унга ҳос эмас.

Бола ҳаётида иштирок этиб, педагог уни қийинчиликларни енгишда ёрдам беради.

Ўқитувчининг ҳолати ўқувчи учун ё қулайлик, ё ноқулайлик яратади. Шу орқали уларни мулоқотга чақиради.

- очик ҳолат;
- қўллар тана бўйича туширилган ёки тирсакда қайрилга;
- кафтлар вақти - вақти билан аудиторияга ўтирилади;
- силлик нафис ҳаракат;
- психологик ишоранинг тасвиридан устунлиги;
- ўқувчилар диққатини жалб этиш мақсадида столдан аудиторияга бир неча қадам ташлаш, диққатни сусайтириш мақсадида - бир неча қадам орқага.

Дарс давомида ўқитувчи алоқани «Биз», «Биз янги мавзуни ўрганамиз...», «масалага яна бир бор қайтишимиз зарур...», «Кучимизни синаш вақти келди...» ва б. тарзида ўтказилади. Бу операциядан фойдаланиш болаларни мулоқот учун «очилишига» ёрдам беради.

Жаҳлдор бақираётган ўқитувчига қараётган ўқувчининг ҳолатини тасаввур қилайлик. Улар бу шароитда 45 дақиқа бўлишлари керак. Психологик кучланишни ечиш имкони йўқ. Бу имконият фақат танаффусда бўлади, шунда ҳам навбатчи ўқитувчи кузатмаса. Танаффус вақтидаги тўпалон, ота-оналарни ҳайрон қолдиради. Бу дарс сифатини аниқловчи омил бўлиши мумкин. Танаффус тугаб, кейинги дарс бошланди. Ҳамма нарса яна такрорлансачи? Бола мактабдан касал бўлиб чиқиб, эртага у билан педагог эмас, психотерапевт ишлаши керак. Қулайликни намойиш қилиш ўқитувчи ва болалар ижодий фаоллигини ошириб, уларнинг психик соғлигини мустаҳкамлайди.

Ўқувчилар олдига мақсад қўйилиб, мазмуни ва таълим усуллари ишлаб чиқилгандагина, ўқитувчи ўқувчига таъсир эта олади.

Барча асосий элементлардан иборат дарсни кўриб чиқамиз.

1-элемент - ташкилий қисм бўлиб, ўқувчилар билан мулоқот бошланади, бунга саломлашиш, ўқувчиларни дарсга тайёргарлигини текшириш, жиҳоз, далолат, иш режасини эълон қилиш қиради. Мақсад - дарсда ишчанлик кайфиятини яратиш.

2-элемент - ёзма ўйишини текшириш, мақсадга кўра турли усулда ўтказилади.

3-элемент - оғзаки вазифани текшириш, одатда, турли усулда ўтказилади (индивидуал, фронтал, мураккаб).

Индивидуал сўров - ўқитувчининг бир бола билан, фронтал эса бутун синф билан алоқадир.

4-элемент - янги мавзуни киритиш бу ўқитувчи ахбороти асосида ёки мустақил тарзда ўтказилади.

5-элемент - уй вазифаси. Вазифа моҳияти тушунтирилади. Ўқитувчи доскага, ўқувчи эса дафтар ёки кундаликка ёзади.

6-элемент - янги мавзуни мустаҳкамлаш, баъзан бирламчи ёки ҳамроҳ мустаҳкамлаш, зеро бу янги мавзу тушунтирилганда ўтказилади.

7-элемент - дарс якуни. Дарс ўқитувчи кўрсатмаси бўйича якунланади.

Ижодий ишловчи ўқитувчи дарсларнинг турли шакл ва турларидан фойдаланади.

Кўйида биз дарсда ривожланиш услубининг таъсирини ҳавола этамиз.

Мавзу. Сўз туркумлари

Мақсад: Сўз туркумлари ҳақида умумий тасаввур берди «от», «сифат», «фёъл» тушунчалари билан таништириш, турли сўз туркумига оид сўзларни фарқлашга ўргатиш.

1. Уй ишини текшириш.

Ўқитувчи: Биз «алфавит» мавзусини ўргандик. Келинг, текшириб кўрайлик, сиз қандай ўзлаштирдигиз?

Столингизда нуқталар қуйилган карточкалар бор. Нуқта ёнида ҳарф. Агар сиз нуқталарни алифбо тартибида бирлаштирсангиз нима чизилишини билиб оласиз.

Нима чикди?

1-ўқувчи: Менда арча ҳосил бўлди.

2-ўқувчи: Менда ҳеч нарса чикмади.

3-ўқувчи: Мен биламан, нега арча ҳосил бўлмаганини, чунки алифбони ҳам яхши билмайман.

Ўқитувчи: Энди бирга ишлаб, битга ҳам хатоси бўлмаган болаларга ёрдам берамиз. Ўзингизга «беш» баҳо қўйинг. 1 ёки 2 хатога йўл қўйганлар «тўрт». Хатолар кўп бўлса, баҳо қўйилмайди. Хор бўлиб алфавитни ўқиймиз.

Ўқувчилар хошияларига қуйидаги баҳоларни қўйдилар:

«беш» - 13 ўқувчи; «тўрт» 3 ўқувчи.

1-ўқувчи бажара олмади. Сўнг тушунтирди. «менда 3 хато бор эди, ЛЕКИН текширув вақтида уларни тузатдим».

2. Луғат иши.

Ўқитувчи: Доскага луғавий сўзлар; а. . . . з, к. . . . нвки, Я Малак. Керакли ҳарфни қўйиб, алифбо тартибида ёзинг.

Мустақил иш.

Ўқувчилар вазифани бажарадилар.

Текшириш: Тамара ҳарфларни қўйиб, алифбо тартибида ўқийди.

Ўқитувчи: Кимда худди шундай?

Ким бошқа ўйлайди?

Хатоларни тузатинг ва ўзингизга баҳо қўйинг. Хато бўлмаса - «besh», битта хато бўлса «to'rt», кўпроқ бўлса, чизиқча.

Ким ўзига «беш» қўйди (10-та ўқувчи).

Нега?

Ўқувчи: Мен хатосиз чиройли ёзди. «Тўрт» баҳони 5 ўқувчи қўйди.

Ўқувчиларнинг изоҳи: Мен хатосиз ёздим, лекин чиройли ёза олмадим, мен битта хатога йўл қўйдим.

Иккита ўқувчи баҳо қўймади.

Сўнгра ўқитувчи сўзларни жуфт бўлиб ўқишни таклиф этади. Бу сўзларни нима бирлаштириб турибди?

Ўқувчиларнинг жавоби: Бу сўзлар қиш ҳақида, улар предметни ифодалайди.

Ўқитувчи; Ким қишни кутяпти ва нега яхши кўради?

Ўқувчилар: Мен, чунки қорбўрон ўйнайман; биз қордан қалъа ясаймиз. Менга қиш унча ёқмайди, чунки совукда кўчага чиққим келмайди.

Ўқитувчи: Мен қишни яхши кўраман. Шунинг учун сизларга гаплар туздим. Доскадаги гапларни секин овозда ўқинг.

Болалар коньки ва чанғиларни оладилар, Кейин қор ёғади. Яқинда қиш келади. Катта қор уюмлари пайдо бўлади.

Ўйлаб кўрингчи, бу гаплар ҳикоя ҳисобланадими?

Ўқувчиларнинг жавоби: Биз бу гапларни ҳикоя деб ҳисобламаймиз. Чунки гаплар тартиб бўйича тузилмаган.

Ўқитувчи: Унда менга ҳикоя тузишда ёрдам беринг, Столингизда гаплар ёзилган чизиқлар бор. Уларни шундай тартибда жойлаштирингки, натижада ҳикоя ҳосил бўлсин. Жўра ўқи. Қолганлар эшитиб, таққослайдилар. (Жўра ўйинди). Нима дейсиз?

Ўқувчи: Мен қўшилмайман. Олдин қор ёғиб қор уюмлари пайдо бўлади.

Ўқитувчи: Бошқасини ўқи. Энди ўзингизни баҳоланг. Агар гаплар тўғри жойлаштарилиб, хатосиз чиройли ёзилган бўлса, «беш» қўйинг. Агар битта хато бўлса «тўрт», кўпроқ бўлса чизиқча.

Натижа: «Беш» - 12, «тўрт» 5.

3. Янги мавзу:

Ўқитувчи: Биз бугун дарсада фикр юритдик, ёздик. Буларни бир сўз билан қандай аташ мумкин?

Ўқувчилар: Иш; бу нутқ; оғзаки ва ёзма нутқ; гаплар; сўзлар.

Ўқитувчи; Нутқимиз сўзлардан иборат, ҳар бир сўз - бу қайсидир сўз туркуми. Дарсимизнинг мавзуси «Сўз туркумлари».

Мен ҳикоядан қўйидаги сўзларни кўчирдим: ким, қалин, келади, болалар, ёғади, катта. Уларни шундай 3-та гуруҳга ажратингчи, ҳар бир гуруҳда бир туркум сўзлари бўлсин.

Текшираимиз. Нодира ўқи.

Жавоб: Қиш келади; қалин ёғади; болалар катта.

Ўқитувчи: Ким норози?

Жасур: Мен: қиш, болалар; катта, қалин; ёғади, келади.

Ўқитгачи: Сиз кимга қўшиласиз? (Бир қисм Нодира, бир қисм Жасур)

Албатта, сўзларни турлича жуфтликка ажратиш мумкин. Лекин бугунги дарсимизга Жасур тузган гуруҳ керак. Ҳар бир жуфтликка қандай савол бериш мумкин.

Сўнгра ўқитувчи ёрдамида ўқувчилар савол бериб, от ва феълни аниқлайдилар.

4. Мустақамлаш.

Ўқитувчи: Китобларни очинг, 256 - машқ. Шартини ўқинг. Ким тушунтириб беради?

Биричи гап изоҳ билан бажарилади.

2 ва 3 мустақил бажарилади.

Текширув: Бир ўқувчи ўқийди. натижа таққосланиб, баҳоланади.

5. Мустақил иш.

Доскага расм осилади. Унга асосланиб, от туркумига оид сўзлар ёзиш керак.

Текширув: Домла ўқийди, қолганлар текширадилар: айиқ, қуён, свет, қўзиқорин, тулки, дарахт, тўнка, қуёш ва б.

6. Дарс якуни.

Ўқитувчи: Сиз қайси сўз туркумлари билан танишдингиз? Ўқувчилар: От, сифат, феъл.

Ўқитувчи: Дарсда нима ёқди?

Ўқувчилар: Гуруҳга бўлганимиз, арча расмини чизганимиз, расм билан ишлаш; ҳикоя тузиш.

Ўқитувчи: Нима ёқмади?

Ўқувчилар: Хатоларга йўл қўйиш, «беш» дан паст баҳо олиш.

Дарсда қўйилди: «Беш» 12 та, «тўрт» 5 та. Бошқа баҳо йўқ. Хулоса: мулоқот даврида ўқитувчи мажбур этмасдан, ишонтира олди.

Ўқитувчи ишни тўғри ташкил этиб, синфда соғлом психологик иқлим ярата олди. Уй вазифасини текшириш вақтида ўқитувчи болаларнинг кўнглига қаради. Қийинчиликларнинг психологик сабабини аниқлаб, хатоларни бартараф қилиш йўллари топи.

Конспектда фаол фикр юритишга, мустақил ҳалэтишга чорловчи топшириқлар бор. Ўқитувчи фаолияти жараёнида Ўқувчиларга педагогик таъсир қилди: ҳаракатлантирди, рағбатлантирди, ўқувчини фаолият турига жалб этди, ўз-ўзини назорат этиш кўникмаларини шакллантирди ва б.

Тарбия - боланинг атроф - муҳит билан ўзаро алоқа тури экан, биз унинг биринчи босқичи - таъсирга - диққатни қаратдик. У оламнинг турли объектларига асосланиб, субъектив ҳарактерга эгадир. Педагогик фаолиятда субъектнинг - субъектга таъсири ўқувчининг теваарак - атрофга муносабатини шакллантиришда аҳамиятга эга. Мулоқотнинг эркинлиги ўқитувчидан шахсга моҳирона таъсир этишни талаб этади. Бошқача айтганда, болаларга йўналтирилган педагогик таъсир фақатгина тушунарли бўлмай, балки қизиқарли шаклда ҳам бўлиши керак. Фақат шундагина педагог тарбияланувчиларга ижобий таъсир эта олади. Бола мустақил танлаш ҳуқуқига эга бўлиб, бу ўз ҳаётларига субъективликни таъминлайди. Шунинг эса тутиш керакки, болада у ёки бу мулоқотнинг шаклланиши унинг келажакда инсонлар, предметлар, олам билан ўзаро таъсирида аҳамиятлидир.

Педагогик таъсир шундай педтехнология билан таъминлайдики, бунда боланинг Дунё билан мулоқотини шакллантириш мақсадида, илмий изоҳланган оптимал таъсир турини аниқлашдир.

ТАЪЛИМНИНГ АСОСИЙ ҚЎЗГАТУВЧИ МОТИВЛАРИ

1. Масъулиятли таълимда бола мотивациясини ошириш. Ўқитувчининг тушунтиришларига диққат қилмайдиган ўқувчилар бошқаларни чалғитади ва ўқитувчининг доимий безовталиги манбаи саналади. Дарс учун ажратилган вақтдан самарали фойдаланиш лозим, ўқитувчи хулқ-атвор билан боғлиқ муаммолари чалғимаслиги керак. Турли хил эътирозлар, огоҳлантириш ва чўчитишлар хулқ-атворни назорат қилишнинг зарурий, текширилган воситаси эканига қатъий ишонган педагоглар ўқувчиларнинг ғашига тегади.

Аслида ўқитувчи ва ўқувчилар топшириққа турлича назар билан қарайдилар. Ўқитувчилар қисқа муддат ичида ўқувчиларнинг бутун гуруҳини маълум кўникамага ўргатишни истайдилар. Дастур уларнинг қўл-оёғини боғлаб қўяди. Ўқувчилар эса кўпинча муваффақият қозонмоқчи бўлади. Бу каби истиқбол бўлмаса, топшириқдан «қочиб» қутулмоқчи бўлишади. Вазиятни идрок этиш ва баҳолашдаги тафовут ҳақида сўз юритиш мумкин. Рағбатлантиришлар худди чўчитиш каби ахволни яхшилаш олмайди. «Мослаштириш стратегияси» ўқитувчи ва ўқувчининг турли қарашларини «уйғунлаштириш», мувофиқлаштиришга чақирилган. Бошқача айтганда унинг мақсади - ўқитувчи ва ўқувчиларни бир-бирини тушунишга ўргатиш.

Болани ўринли, мос саволлар бериш билан, педагог унинг нуқтаи назарини тушуна бошлайди, нималарни бошқача ва қай тарзда бажаришни англаш олади. Шу тариқа болани фаолиятга ундаш мумкин. У ўқитувчига ахборот беради, шундан сўнг улар бирга ишлашлари мумкин. Ўқитувчи топшириқ қандай бажарилиши лозимлигини буюрибгина қолмай, балки болага саволлар қўяди, бу билан нима «мумкинлигини» аниқлайди, сўнг болани шуни бажаришга ундайди.

Таълим - механик тарзда ёд олиш дегани эмас, балки янги мазмунни фаол яратиш.

Ўқитиш - таълим жараёнига ундаш ва уни қўллаб-қувватлаш. Биз таълим жараёнида фаол қатнашувчи, ўз қарашлари учун масъулиятни ҳис этувчи катта бир синфмиз.

Инсон хулқи ҳақидаги ҳар қандай таълимот шахс тўғрисида тасаввурлардан бошланиш керак. Хулқ манбаи биологик ва психологик эҳтиёжларда яширин, деган фараз мавжуд. Учта асосий психологик эҳтиёж фарқланади, мулоқотга, билим (компетенцияга) ва мустақиллик (автономияга) эҳтиёж. Шахс учун бу эҳтиёжлар атроф-муҳитга тегишли реакцияни танлашнинг ички стимули саналади. Ташқи ҳолатга адекват реакция қилиш учун у ҳақида билимлар, уни бошқара олиш, содир бўлаётган ҳодисаларни назорат қила билиш талаб этилади. Ривожланиш учун энг яхши муҳит «сезгир», яъни қўллаб-қувватлайдиган ва шахс танловини таъминлайдиган муҳитдир. Бироқ ҳамма нарса ички мотивларга боғлиқ эмаслиги ҳам аниқ. Атроф олам маълум хулқни ташқи кутилган хулқ билан ўхшатади ва реал хулқни шакллантиради. Бу жараён боланинг атроф-муҳит талабларига ўзининг мувофиқлиги ё номувофиқлигини тушуниши ва улар учун масъулиятни

қабул қилиш билан боғлиқ. Мутлақо ёш болалар ва катталар: ота-оналар, ўқитувчилар ўртасидаги муносабатлар «ишончга» асосланади ва бу сифат атроф-муҳитга мослаштириш жараёнида асосий ўрин тутади.

Болалар мактабга ўз компетенциясини кенгайтириш билан боғлиқ онгли мақсад билан келади ва баъзан бу борада муайян ғояси ҳам бўлади. Улар ўз ривожланишида олдинга кўчиш, ўзи ва бошқаларга нимага қодир эканини кўрсатиб кўйишни исташади, бироқ формал дастурни ўрганиш бошланғич, тез орада болаларнинг ривожланиш суръатларида тафовутлар кўзга ташланиб қолади. Болаларнинг ўзлари ҳам, ўқитувчилар каби «ягона» талабларга доим жавоб бера олмаслигини тан олишга мажбур. Синфнинг бир қисми дастурни бажариш учун компотент эмаслиги ҳақида хулосага келиши мумкин. Бу ўқувчиларнинг бўлиниб қолишига сабаб бўлади. Муваффақиятсиз ўқувчи ўзига «иш ахтариб» қолади, ва ўқитувчининг назарида ёмон репутация: «тез чалғийди», «диққатни жамлай олмайди», «тиниб тинчимас» каби ном олади.

Дастур унинг жуда содда бўлган ўқувчилар билан ҳам ўхшаш вазият юзага келади. Ўқишга қизиқиш «чаққон» ва «оғир карвон» ўқувчида бирдек енгил йўқолиши мумкин. На униси ва на буниси ўз потенциасини тўлиқ намоён эта олмаслиги хавфли.

Боланинг мустақилликка эҳтиёжи таълим жараёнида қисман қондирилади. Ўқитувчининг «яхши» ва «кучсиз» ўқувчи билан ҳамкорлиги сифати турлича. Биринчи тоифа ўқувчиларга ишонган ва яхши натижалар кутган ўқитувчилар уларга кўпроқ эркинлик берадилар, бошқаларини қаттиқ назорат қиладилар, оқибатда эркинлигини чеклаб кўядилар, ташаббус ва масъулиятни зиммасига ололмаслигига сабаб бўладилар. «Кучсиз» ўқувчилар ўз ўқитувчилари, уларнинг касбий сезгирлиги, вақти, бардоши, кўпинча кайфиятига кўпроқ боғлиқ бўлади.

Таълим жараёнида шахсий ўзаро муносабатларнинг муҳимлиги, таълим бола ҳаётининг бошқа томонлари билан алоқадорликда келиши билан боғлиқ, бу алоқалар сифати натижани белгилайди.

Мактабда муносабатлар гўё «ўқиш сурати», ўзлаштириш билан боғлиқлиги ҳақида уйдирма мавжуд, аслида ўқишнинг ахволи кўпинча ўқитувчи ва бошқа ўқувчилар билан шахсий муносабатларга боғлиқ бўлади. Тадқиқотлар парадоксал вазиятни кўрсатди. Кўплаб ўқитувчилар синфда «яхши» муҳит, болалар билан «яхши» муносабатларни муҳим деб билишади. Деярли ҳар бир ўқитувчи эътиборини болада жамлаш зарур деб ўйлайди. На ўқув материал ва на ўқитиш методлари, диққат марказида айнан ўқувчи бўлмоғи лозим. Аслида педагоглар энг кўп вақт ва кучларини мавзунини ўтиш, назорат иши натижалари, интизомга сарфлайди. «Бир томондан, ҳақиқий мақсадлар ва юксак иш мезонлари ва бошқа томондан, ўқитувчилар ишидан доимий қониқмаслик; уларнинг кўпинча ўқувчи учун «етиб бўлмаслиги» ўртасидаги узилишини қандай тушуниш лозим. Гап мана шунда.

Деярли барча педагоглар таълимнинг синф модели жисмоний ва психологик чекланишларини рўқач қиладилар, бизнингча эса, мактаб,

муассаса сифатида ва ўқитувчилар ўқувчиларнинг фаолияти характерини, худди инсоний муносабатлар каби етарлича баҳолай олмаяптилар. Ҳар бир ўқувчи учун адекват (мос) таълим муҳитини қандай тушуниш лозим? Ўқувчиларнинг ўзи уни моделлаштириш ва такомиллаштиришга қай таклид фаол кўмаклаша олади?

МОСЛАШТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Ўқитувчи топшириқларини бажаришни истамаслик боланинг «онгли» қарори натижаси бўлиши мумкин. У фаолиятсизликка чўкади, «хаёл суради» ёки бошқаларнинг ғашига тегиши мумкин бўлган бирор нима билан шуғулланишга уринади.

Ишлаб чиқилган аралашув-ҳамкорлик ўқитувчи таълимни ўқувчи потенциалига мослаштириши, унинг идроки ва мотивацияси ҳолатини олдиндан кўра билиш мумкинлиги ҳақидаги фаразга асосланади, ҳамкорлик ўқитувчига кечаётган ҳодисаларга ўқувчи нуқтаи назаридан қараш ва ўз тавсияларини мослаштириш имконини беради. Бу ўқувчини ҳақиқий қўллаб - қувватлаш бўлади. Айни пайтда бундай ёндашув ўқувчи фаоллиги ва диққатини оширса, ўқитувчилар бунини ўзларининг хизмати, деб билишлари мумкин бўлади. Шу тариқа улар ўзларини янада компонент ҳис эта бошлайдилар, бу эса янада такомиллашувга кўмаклашади. Бу каби таълим мазмуни диалогдан иборат: биргаликдаги танлов, ғамхўрлик ва ишончнинг тасдиғи, ҳар кимнинг эркинлиги — бола ривожланиши учун, катталар учун ҳам айнан шу зарур. Албатга, бу методикада алоҳида топшириқ ва хулқни ташқаридан ўзгариши билан чекланмайди. Асосий мақсад ўқувчи фаоллиги, мустақиллиги, ўз кучига ишончини тарбиялаш, таълим жараёнида шахснинг асосий психологик эҳтиёжларини қондириш.

Методика олти-ўн икки ёшли ўқувчилар билан ишлашда синаб кўрилган. У ҳар бир ўқувчи мустақил ишлаган дарсда қўлланилган ва ўқитувчи ҳамда ишлашни «хоҳламаган» ўқувчи орасидаги қисқа муддатли мулоқот давомида ижобий натижаларни таъминлаган:

1. Ўқитувчи ўқувчига ўзининг мулоқот учун очиқлигини кўрсатади (ўзаро муносабатларнинг таркибий қисми).

2. Ўқитувчи ўқувчи билдирган билимлар «қисмини» тасдиқлайди (компонентликнинг таркибий қисми).

3. Ўқитувчи ўқувчини фаоллик ва ўзига ишончига даъват этади (мустақилликнинг таркибий қисми). Бу ўқитувчининг одатдаги авторитарлигидан, қайтиш демак.

Ўқувчи суҳбатда фаол қатнашади. Ўз таклифларини беради. Ўзгариш диалог услубида намоён бўлади:

- Ўқитувчи қатъий фикрлар ва икки ёқлама саволлардан четланади, йўналтирувчи ва истикболли саволлар беради, ўқувчи айтгани ва сўраганига фаол реакция кўрсатади (акс алоқа).

- Ўқитувчи шошмайди, болага акс реакция саволлар, таклифлар учун имкон беради, ҳаракатларни мувофиқлаштиришга уринади.

Диалог ўзаро мақбул мавзуларга қурилади:

- топшириқнинг бажарилиши кутилганлиги;
- зарур вақт ва саъй-ҳаракатлар сарфи ҳақида таклиф;
- ўқувчининг таклифлари, режалари (мустақил топшириқлари);
- натижани баҳолаш мезонлаш;
- натижа эришиш йўллари белгилаш:

Намунавий ўғитлар, ўқувчини рағбатловчи компонентлардан иборат бўлган қуйидаги тавсиялар рўйхатини таклифлар сифатида қўллаш мумкин:

- топшириқ ва ўргатувчи натижалар ҳақида ахборот мавжудлиги;
- топшириқни аниқлаштириш;
- ўқувчи томонидан зарурий тайёргарлик ва саъй-ҳаракатлар кутилиши;
- муаммони ҳал этиш усуллари оид билимлар мавжудлиги;
- ўқувчини топшириқни ва ечиш усулини шакллантиришга даъват этиш;
- ўқувчини натижани баҳолаш мезони, ечимининг танлаган йўли ва бажариш учун зарур вақтни белгилашга даъват этиш.

Топшириқни бажаргач, ўқувчи ўзини, натижасини мустақил баҳолайди.

Сухбат ўқувчининг топшириқнинг бажариладиганлигини зарур вақтни ҳис этишга оид саволдан бошланиб, кейин таклиф этилган мавзулар муҳокамаси давом эттирилади. Ўқитувчи дарҳол ўқувчи топшириқ билан боғлиқ материалдан нотўғри фойдаланаётганини аниқлаши мумкин. Бу ҳолда ўқитувчи аввалги мавзуларни такрорлаши ва топшириқни буткул ўзгартириши лозим.

Рўй бераётган ҳодисанинг асосий мазмуни шундаки, ўқувчи ўқитувчи саволлари орқали ниҳоят нимани ўрганаётганини англаб етади.

Бошқача айтганда, ўқувчи ва ўқитувчилар натижа эмас, балки жараёнга бериладилар. Натижа автоматик тарзда эришилади, агар жараён тўғри ташкил этилса.

БОШЛАНҒИЧ МАКТАБДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Бошланғич мактабда ўқув жараёнида (жумладан тараққийлашган ёки мустақил педагогика синфларида) ўқувчилар томонидан ташқи амалиётни маромида ўзлаштириш ҳосил бўлади, бу ўз навбатида мазкур ўқув тизимларининг бошланғич асоси ҳисобланади. Тараққийлашган ўқув тизими-назарий фикрлаш услуги бўлса, мустақил педагогика ўқув тизимида асосий услуб идрок этиш жараёни ҳисобланади.

Ҳар икки ўқув тизимларининг мезоний хусусиятларини таҳлил қилиб кўрамиз.

Тараққийлашган ўқув тизими муаллифлари Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов («Теория развивающего обучения». М., 1996) В.В.Давудовларнинг фикрича инсонда назарий фикрлаш қобилиятини шакллантириш учун ўқув жараёни шу фикрлаш билан бевосита боғлиқ бўлган назарий фикрлар орқали амалга ошириш мумкин.

Бу маънода бошланғич мактабда тараққийлашган ўқув тизими

Эльконининг ёшлар даврийлиги қоидаси асосида амалга оширилганидагина тўлиқ маънода тараққийлашган ҳисобланади. Бу кичик ёшдаги ўқувчилар фаолиятида ўқув жараёни бирламчи бўлади.

Ўқишни бу шаклда ташкил этиш учун болада тегишли қизиқиш уйғотиш лозим.

Тараққийлашган ўқув тизимини ўқувчида тегишли қизикқиш уйғотмасдан амалга ошириш мумкин эмас. Шунинг учун бош вазифалардан бири синфда тараққийлашган ўқув жараёнини амалга ошириш учун ҳар бир ўқувчида шу ўқув тизимида қизиқиш уйғотиш ҳисобланади.

Ўқув фаолиятидаги асосий вазифа ўқитувчи У.Машарипова фикрига ўқувчини ижод қилиш, иштиёқ, қизиқиш ва ишқибозликни тарбиялашдан иборат. Агар ўқувчи ўз олдига қўйилган вазифани бажаришдан мақсад нималигини билмаса, бу хислатларни намоён қила олмайди.

Тараққийлашган ўқув тизимида ўқувчи истаклари билан тавсия этилган мавзу мос келмаслиги катта қийинчиликлар туғдирди. Баъзида ўқитувчилар ўқувчида бошланғич истак асосларига мос равишда дастур мавзуларини амалга оширишда қийналадилар.

Бу муаммоларни таҳлил қилган ўқитувчиларимиз ўзларининг шахсий кузатувлари асосида ечимлар ташкил қилинмоқда.

Шу маънода ўқитувчи У.Машарипованинг тажрибасида тўхталиб ўтамиз.

Мавзу: «Морфологияга кириш ва ўрганиш»

Сўзнинг грамматик аҳамиятлари билан танишишдан аввал (сон, олмош, келишк ва бошқалар) болаларда сўз бу белги деган тушуна мавжуд сўзларнинг ўқилиши ва ёзилишидаги фарқни билиш вазифаси турибди.

Биринчи қадам сўзларнинг ўқилишини тушунишдир. Агар тил мулоқат ва тушуниш воситаси бўлса, у ҳолда у ўз вазифасини қайси шароитда амалга оширишни билиш лозим. Бундай хулосани ўқувчининг ўзи уч хил вазиятни бошидан кечириб чиқаради.

Ўйин «Келинг мурожат қиламиз ва тушунамиз»

Бу ўйинда бир ўқувчи гап тузади ва гапиради, колганлар эса уни тушунишга ҳаракат қиладилар.

Ўқитувчи Л.Гумелевнинг қуйидаги матнини айтмагунча ҳаммаси бир маромда кечади.

«Ижтимоий таксомик бирликлардан фарқли ўлароқ, этнослар пайдо бўлиш даврида бир бири билан худудий текисликлар воситасида бирлашадилар.

Бу ҳолда нотаниш мазмундаги сўзлар асосида гап уни луғавий аҳамиятини ўрганишга мажбур қилади. (бу ҳосил бўлган муаммони ечишга ундайди).

1. Нотаниш сўз нотаниш мазмунда ишлатилиши.

Луғатга мурожат қилинади. Сўнгра ўқитувчи қуйидаги нотаниш сўз билан гап тузади: "Батарея вилкага текканида бизникилар урдилар". Бу ҳолда ўқувчилар луғатга мурожат қилмайдилар, чунки барча сўзлар танишдир, лекин гап тушунарли эмас. Шунда ўқитувчи гапни ўзгартиради: "Батарея ишлаётганида, конвектор вилкаси ажратилади". Яна жумланнинг маъноси тушунарли эмас.

Бу сўзларнинг бир неча маъноси бўлгани учун содир бўлади. Бу ўз навбатида нотаниш сўзлардан тузилган нотаниш гапни ҳосил қилди. Мазкур дарсларда изланиш ва текшириш жараёни ҳосил бўлади.

Болалар дарсга "ақлли" китобларни олиб келиб ўқувчи билан тўғри ва мантиқий жавоблар излашади.

2. Таниш гапдаги нотаниш сўзлар

Қуйидаги гап ўқилади: "У литер олиб ҳар хафта Самарқандга бепул қатнай бошлади". "Литер" сўзининг маъносини гумон қилиш, сўнгра луғатдан топиш мумкин.

3. Таниш гапдаги таниш сўзлар

Бу ҳолда сўзнинг кўп маънолигига қарамасдан унинг гапдаги маъносини тушуниш мумкин. Ўқитувчи илгари ишлатилган "вилка" сўзини ишлатиб ҳаммага маълум топишмоқ гапни айтиб беради:

«Агар жаноб чап кўлида котлетани ушласа, вилка қайси кўлида бўлади». Бунда «вилка» сўзи қайси маънода ишлатилгани ҳаммага маълум.

Кейинги қадам сўзнинг грамматик аҳамиятини тушунтиришдан иборат.

«Сўз охиридаги қўшимчалар нега керак?».

Анъанавий мактаб ўқувчилари билан ўтказилган сўров-тест кўрсатишича кўпгина ўқувчилар «сўздаги қўшимчалар гап тузиш учун керак» - деб жавоб бердилар, тараққийлашган мактаб ўқувчилари эса қўшимчалар одамлар бир-бирларини тушунишлари учун керак деб жавоб бердилар.

Сўзлар орасидаги лексик алоқа ҳам шунча хизмат қилади. Шунда ўқувчилар лексик алоқадан фарқли бошқа алоқа ҳам борлигини тушна бошлайдилар. Акс ҳолда болалар айтишга хорижийлар олмош, келишиклари билмай осонликча тил ўрганишлари мумкин бўларди.

Синфда эксперимент бошланиб ўқувчилар хорижийлар сингари қўшимчасиз сўзлар воситасида гаплашадилар. Ўқитувчининг вазифаси қўшимчаларсиз маъно чиқмайдиган гап топишдан иборат.

Масалан, Мен уй вазифаси бажар, кейин сингил текшир. Ким кимни текширади? Бунда қўшимчаларни қўшиш лозим бўлар. Лекин ўқувчилар қўшимчасиз умуман тушуниб бўлмайдиган гап излашади.

Шунинг учун шундай хулоса қилинади, маъно ҳосил бўлиши учун аввал ҳаракатланувчи шахсни сўнг, бу ҳаракатни белгиловчи сўзларни жойлаштириш керак, жумладан, бу ҳолатда: «Мен дарс қилмоқ, сўнг сингил текширмоқ». Ўқитувчи инглиз тили айнан шундай таркиб топганини айтиш мумкин.

Шундай қилиб, ўқувчилар сўз ва жумла вазифаларини аниқлайдилар ва сўзларнинг бир-бирига боғлиқлигини тушуна бошлайдилар.

Кейинги босқичда имо-ишоралар ёрдамга келади.

«Ручканинг ёзишни хоҳламаслиги» гапини тушуниш учун қўл ёрдамида кўрсатиб ва «Мен ёзишни истамайман» маъносини ифодалаш, кейинги ҳолда эса «Ручка ёзишни хоҳламайди» гапи муҳокама қилганда, афсуски, хат орқали бу имо-ишорани ифодалаш мумкин эмаслиги маълум бўлди. Бунда ягона йўл сўзларни ўзгартириш бўлиб қолади. Ўқувчилар ўз-ўзидан янги услублар излашга киришадилар. Истак уйғотиш вазифаси бажарилди.

Баъзи ташаббускорлар янги услуб таклиф қилмоқдалар, яъни бошқа сўзлар танлаб, уларнинг ўринлари билан алмаштириш услуби. Шунда гапнинг маъноси очилиб боради.

Масалан, «Мен шу ручка ёзиш хоҳлаш» ёки «Бу ручка ёзиш хоҳламаслик» каби.

Ўқитувчи ва ўқувчи олдида янги вазифа вужудга келади, яъни сўзларнинг ўрни ўзгариши билан маъно вужудга келмайди. Аниқланишича бундай гапда сўзлар алмашуви асосий маънони келтириб чиқармайди. Шу учун ҳам хорижликларга узун гап тузиш таклифи берилади, шунда уларни тушуниш осонлашади.

Қисқа гапларда эса вазият анча мураккаблашади. Болалар томонидан тузилган гаплар орасида қуйидаги гап энг нуфузли бўлди: «Опам ёқади ит Дези». Ҳеч ким бу гапнинг маъносини топа олмади. Ким кимга ёқади. Шунда барча ўқувчилар бир овоздан грамматикани ўрганиш керак деган фикрга келадилар.

Бу мисол ўқувчиларда тараққийлашган услубда дарс беришда истак уйғотишнинг аҳамиятини кўрсатиб берди.

Тараққийлашган ўқувнинг яна бир муаммоси фанлар бўйича ҳаракатлар даври.

Ҳар қандай бошлаётган ўқитувчи тизимининг назарий жихатларини ўрганар экан, бу тизимнинг дарсларида бошланғич назарий умумлаштиришда алоҳида йўналишларни аҳамиятига эътибор беради.

Бунинг учун болаларга аниқ маълумотлар бериб, уларга ҳар бир йўналишда ҳаракат қилишларига шароит яратилади. Кўпинча бу йўналишларда аниқ буюм тушинилади, яъни уни қўлда ушлаб кўриш мумкин, бироқ бу ундай эмас.

Предмет ҳаракатлар муҳокама ва бахслар асосида болага тажриба орттиришга ёрдам беради. «Эврика-ривожланиш» мактаби дарслари мисолида тўхталиб ўтамиз.

Ўқитувчи ишидаги биринчи қийинчилик 2-синфда «Катталиклар (ўлчамлар)» мавзуси марказий бўлганда вужудга келади.

Дарслар услуби боланинг турли текисликлар, идишлар, тарозилар ва бошқалар билан ишлашни кўзда тутади.

Бу маънода 1-синфда математика ҳимояланган эди ва бу ўқитувчига турли хатолардан ёрдам берарди.

Бироқ, навбатдаги ўқув мавзуларда ўқитувчига предмет ҳаракатини

қандай ташкил қилиш анча қийин кечади.

Чунки амалда ўқувчи қўлига ҳеч нарса берилмайди. Шунинг учун кўпгина ўқитувчилар бу ҳолда предмет ҳаракати мавжуд эмас деб ҳисоблайдилар ва тегишли ишларни амалга оширмайдилар.

Рус тили ўқитувчилари математикаларга қараганда қийинроқ ахволда бўладилар, чунки биринчи дарслариданоқ ўқувчилар қўлига қоғоздан ясалган квадратлар ва доирачалар бериб, унли ва ундош товушларни фарқлашни ўрганадилар. Кейинчалик эса ўқитувчи сўз билан ишлашда қийналадилар.

Шу ер тараққийлашган ўқув тизими ўқитувчиларга мунозаралар ва болаларнинг тажрибаси ёрдамга келади. Мунозараларда ўқувчи кўпинча сўзларни ўқитувчи ва бошқа ўқувчиларга қараганда бошқачароқ тушунаётгани маълум бўлади. Ҳар бир бундай ҳолат алоҳида ўрганилшни ва таҳлил қилиниши лозим.

Масалан, ҳар бир ўқувчи мактабгача математика билан ўзига тўқнаш келади.

Кўпгина ўқувчилар квадрат ва тўртбурчак нималигини биламан деб ўйлайди.

Болаларнинг бир қисми квадратга умуман бошқача маъно берадилар, бошқалар эса бунга шубҳаланадилар. Уларнинг тушунчалари ҳар бир савол билан шубҳа остига олинади.

Бу энг аввал боланинг идроки билан эмас балки катталардан олинган тушунтиришлар асосида ёки ўзларининг қарашлари орқали содир бўлади.

2-синф ўқувчилари билан ўтказилган муҳокамада квадрат тушунчасини ўрганиш дарсини кўриб чиқамиз. Ўқувчиларга доскада турли шакллардан квадратни топиш таклиф қилинади.

Турли изланишлардан сўнг ўқувчиларнинг баъзилари доскада умуман квадрат шакли йўқ деган фикрга келадилар.

Кутилмаганда Лола 9x8 шаклини квадрат деб айтади. Мунозаралар бошланиб кетади. Болалар Лоладан тушунтириб беришни сўрайдилар. Ҳамма 8x8 ва 9x9 ни квадрат деганда Лола квадрат тўртбурчак эмас, чунки квадрат чўзинчоқ бўлади дейди. Шунда болалар Лолага у танланган шаклда (9x9) ҳам чўзилиш аломати борлигини айтадилар.

Шунда Лола бу фарқ озлигини айтади.

Шунда болалар квадратни қўллари билан тушунтира бошлайдилар.

Шундай қилиб, катталар тушунчасида квадрат тенг томонли бўлса, болалар тушунчасида квадрат чўзилмаган тўртбурчак деб тушунилади. Агар Лоланинг таклифи ва муҳокамалар бўлмаганида, кўпгина ўқувчилар квадрат тушунчаси билимларига эга бўлмасдилар ва келгусида фанни ўзлаштиришда анча қийинчиликлар туғилар эди. Тараққийлашган ўқув жараёни ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамкорлиги асосида амалга оширилади. Л.С.Вмготский фикрига айнан шу ҳамкорлик боланинг ривожланишининг асосий шarti ҳисобланади.

Барча ҳамкорлик кичик гуруҳ чаларда онгнинг ривожланиши билан боғлиқ.

Болаларнинг турли қарашлари ва тортишувлари асосида янги ҳаракат

услуглари вужудга келиши ҳамкорликнинг гуруҳ лардаги асосий мезони ҳисобланади. Бироқ ўқувчиларнинг ҳамкорлигинда уларнинг ягона тўғри фикрга келишувлари муҳим омилдир.

Ўқувчилар қарашларида баъзи фарқ бўлиши ва келгусида бир фикрга келишлари жамоа фаолиятини вужудга келтиради.

Г.А.Цукерман («Виды обобщения обучения» Томск 1993.) фикрига фақат тақсимланган жамоа шароитдагина моделлаш, назорат ва баҳолашни ўқувчилар ўргана бошлайдилар.

Бу эса табиийки, бир неча босқичларда амалга оширилади.

Шаклланиш босқичида асосий омил шахсий ҳаракатлар, уларнинг мазмуни ва кетма-кетлиги асосий ўрин тутди.

Бу босқич ўқитувчи болалар билан ўзаро ҳаракат меъёрларини ва ўқувчилар орасидаги муомалани таъкидлаб ўтади. Шундай қилиб, болалар аввал умумий ўйин қоидаларини белгилаб (аввал умумий-ўйин қоидаларини белгилаб) оладилар, сўнгра иштирокчиларга ўзлари фаолият ташкил этишларига руҳсат берилади.

Навбатдаги босқичларда эса гуруҳ лар ичида вужудга келган ўзаро муносабатлар ва ўқувчиларнинг ўз хусусиятлари ўқув жараёни сифатига ижобий таъсир кўрсатади. Шунинг учун кичик гуруҳ ҳар бир ўқувчи ўзаро мулоқат қилиш имкониятига эга бўлиши лозим.

Шундай қилиб, ўқувчиларда ўқув жараёни психологик механизмлари шаклланади. Ўқувчи ўзига ҳос «қуролга» эга бўлади. Бу эса келгусида ҳар қандай ўқув масаласини еча олишда ёрдам беради. Ҳозирча эса, ўқитувчи ёрдамида ҳал қилинмоқдалар.

Кичик гуруҳ жамоа ўқув субъектини ифодалайди. Бошланғич мактаб охирига бориб фақат назорат ва баҳо ўқувчиларнинг шахсий воситалари бўла оладилар. Чунки бусиз ўқувчи ўз билимлари чегарасини аниқлай олмайди ва оқибатда ўз олдига вазифа қўйиб ечимини излаш қийин бўлади.

Умуман, баҳолаш тараққийлашган тизимда ҳам, анъанавий мактабда ҳам муаммо ҳисобланади. Биз анъанавий мактаб ўқувчилари орасида бир неча бор сўровлар ўтказдик ва қуйидагиларни аниқладик.

Ўқитувчи бераётган баҳосига ўзига маъно беради, ўқитувчи ўзича маъно беради.

Кўпчилик ўқувчилар баҳо адолатли эмас деб ҳисоблайдилар.

Асосийси эса, ўқувчи баҳо олганидан сўнг нима қилиш ва хатоси нимада эканлигини билмайди ва келгусида ўз билимларини бойитиш учун нима қилишни билмайди.

Д.Б.Эльконин* В.В.Давүдовларнинг тараққийлашган ўқув тизими ўқувчига ўқишдан мустақил билим олишга ҳаракат қилишга имконият беради. Шу билан бирга ўқувчи баҳо олишдан ўзини баҳолашга ўсиб боради.

«Эврика-тараққиёт» мактаби ўқитувчилари ўзларининг бош вазифаларини баҳоларни имкон қадар алоҳида бўлақларга бўлиш деб ҳисоблайдилар. Ўқувчи фақат нима қилаётганини эмас, балки шу нарсани қандай ва яхшироқ қилишни билиши керак.

Педагогикада баҳолаш ва белгилаш қуйидаги асосда тушунилади. Барча

нарсани: тажрибани, ижодни баҳолаш мумкин. Баҳони қўйиш, яъни белгилаш фақат тажриба, ўқув учун қўшилади ва ўқувчилар ўқимокни билишлари лозим.

Бизнинг мактаб ўқитувчилари Т.Черних, Н.Полимасин, У.Машарипова, Д.Кобирова, М.Юсупова ўқув тизими асосчиси Г.А.Цукерман кашф қилган чизиқли баҳолаш тизимини жорий этишди.

Амалда баҳолаш оралиғи катта бўлиб, паст, ўрта ва юқори баҳоларни белгилаш қийинлашди. Бу баҳо ёпиқ ҳолда бўлиб қолди ва уни очиш эҳтиёжи туғилди. Ўқитувчилар баҳолашнинг бошқа услубларини излашди.

Натижада биринчи синф ўқувчиларига тушунарли бўлган услуб таклиф қилинди.

Ўқитувчининг баҳолашни янги тизимини жорий этиш бир неча босқичда амалга оширилади.

Биринчи босқич – хулқни баҳолаш. Бунда мактаб қоидаларини билими баҳоланади. Бунда ўқув таълим олиш учун қандай бўлиш кераклигини англаб олади.

Бу оддий қоидаларнинг баъзилари қуйидагилар:

-уқув кўнғирок орқали дарс бошланиши ва танаффус вақтини белгилайди.

-гуруҳ дағи синфдошлар билан ишлашни ўрганади, шу билан бирга бошқаларга ўқишларида халақит бермайди.

-дарсда фаол қатнашиб, саволлар беради ва ўзича жавоблар ўйлаб топади. Иккинчи босқич – ўқув фанларини ўзлаштириш. Бу босқич она тили дарсида «Сўзнинг товуш бўйича таҳлилий қисмида тадқиқот қилинади. Баҳо ўрнида моделлари ўрганилди. Бундай баҳолар бевосита ўтилаётган мавзуга мос бўлди.

Сўзнинг товуш таҳлилида қуйидагиларни билиш ўқитувчилар томонидан белгиланади:

-нарсани, ҳаракатни, белгиларни ифодаловчи сўзларни билиш;

-гапдағи сўзларни ажрата билиш, сўзларни ганлардан фарқлаш;

-сўзда товушларни ажарата билиш;

-унли ва ундошларни фарқлаш;

-турли ундошларни таърифлай олиш;

-сўзни товуш таҳлилини билиш.

Баҳолар кундалик блокнотларга қўшилар, болалар эса уларни иштиёқ билан бўярдилар. Вақт ўтиши билан дарс охирида хулқ учун баҳо қўйиш зарурати йўқолади.

Кунлардан бирида болалар кундалик дафтарларини олиб, муқовадағи баҳоларини тушунтира олдилар: «Бу дегани мен ўқувчи бўлдим» дегани.

Сўнг улар ўзларига ўзлари баҳо қўядиган бўладилар.

Ўқитувчилар тараққийлашган ўқув тизимида олиб борган тадқиқотлари қуйидағи хулосаларга олиб келди.

Биринчидан, бундай баҳо қўйиш болаларнинг баҳо олиш истагини қониқтиради ва ўқитувчининг ўқувчи меҳнатига муносабатини кўриш имкониятини беради.

Иккинчидан, баҳо ўқувчиларга тушунарли бўлди ва баҳо олиш учун меҳнат қилишини кўрсатади.

Ўқитувчи ва ўқувчининг баҳони «ўқиши» бир-бирига жуда яқин бўлиб қолди.

Шундай қилиб, биз «Эврика-тараққиёт мактаби ўқитувчиларининг изланишлари қайси йўналишда олиб борилгани, тараққийлашган ўқув тизимидаги аниқ муаммоларга тўхталиб ўтдик.

«Эврика-тараққиёт» мактабидаги тизимда ўқув услубларининг яна бир мисолни бошланғич мактабларда Л.Н.Толстой услубидаги эркин ўқув лойиҳаси ҳисобланади. Бу лойиҳа экспериментал мақомида бўлиб, Эльконин - Давидовларнинг тараққийлашган тизими сингари назарий асосларга эга эмас. Лекин бир гуруҳ ижодкор ўқитувчилар Толстойнинг Ясная полянадаги мактабида мавжуд бўлган эркин таълим тизимини қайта тиклашга ҳаракат қилдилар, бунда Толстойнинг болага қарашларини ва уларнинг дунёқарашини ҳисобга олган ҳолда, фанларни мантикий асосда ўқитишга эътибор қилинди.

Ҳеч ким Толстойчалик сўз ва матн устида шунчалик мукамал ишлаган эмас. Толстойнинг сўз билан ишлаш кўлами жуда улкан бўлиб, «Азбука (Алифбо), ўқиш китобидан» бадиий сўз маъносининг энг юқори чўққиларигача боради.

Монтессорлар-ижтимоий дидактив воситалар бўлиб, бола у орқали атроф - муҳитни англай бошлайди. Толстой тизимида матн ана шундай восита бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчиларимиз Толстойнинг фалсафий қарашларини инobatга олган ҳолда, замонавий таълим стандартлари асосида, ўқиш анъаналарига мос равишда дарслар мазмунини шакллантира бошладилар.

Шундай қилиб, она тили дарсларида оғзаки, ёзма сўзлашув ва ўқиш фанлари киритилди. Анъанавий бошланғич мактабда оғзаки сўзлашув билан алоҳида шуғулланмайдилар. Эркин ўқув тизими ўқитувчилари сўзлашишни ҳисобга олмадилар. Шунинг учун ҳам кўпгина болалар матнни айтиб беришда қийналадилар. Тараққийлашган ўқув тизимида болаларга матнни сўзлашгина эмас, балки уни тушунишга ўргатилади.

Матн тушунчаси нима, матннинг қандай турлари бўлади. Лекин ўқитувчилар фикрича бу муаммони тўлиқ ҳал қилмайди.

Бошланғич мактабда сўзлашувни (тилни) ривожлантириш-асосий тил амалиётини вужудга келтириш демакдир.

Толстойнинг Ясная поляна мактабида тилни ривожлантириш дарслари бўлмаган, чунки деҳқон болалари 8-9 ёшларида оғзаки сўзлашувлари маълум даражада ривожланган бўларди.

Ҳозирги болалар эса оғзаки тиллари фақат уйи шароитида ривожланган бўлади. Улар сўз ўйинлари ва етарли кенг сузлашув, тил тажрибасига эга эмаслар. Болалар афсона, хотиралардан йироқлар. Л.М.Долгова гуруҳ ида эркин ўқитув ўқитувчилари гапириб бериш орқали мактабгача ёшдаги болаларнинг тилларини ривожлантиришга ҳаракат қилдилар.

Дарс асосан уч йўналишда ўтказилади.

1. Кичик жанрлар (топишмоқлар, шеърлар) орқали сўз ўйинлари. Улар оғзаки ёдланади ва кўшимчалар киритилди. Шу билан бирга қофия, матн ҳусиятлари, кичик матнлар мазмуни муҳокама қилинади.

2. Матн ва шеърларни болалар томонида драматик йўналиниши:

3. Афсоналар, дostonлар ва бошқа фольклор, халқ, оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш;

Бу иш икки боскичдан иборат.

Биринчи боскичда катталар яхши матнларни болаларга айтиб беришади, болалар эса тушунганларини айтадилар.

Иккинчи боскич-болалар оилаларида, ўз хаётларида содир бўлган воқеалар тўғрисида гапириб берадилар.

Бундай дарсларнинг асосий услуги таҳлил қилишдир.

Л.С.Вўгодский *айтганидек, Таҳлил қилиш маданий ривожланишнинг асосий йўналишларидан биридир.

Мумкин бўлган таҳлил доираси шахсий имкониятлар доирасига мос келади. Таҳлил маълум даражада ўзгалар ҳаракати ахамиятини тушунишдир. [15].

Гапни, сўзлашувни ташкил қилиш энг аввало уни мазмунига боғлиқ. Бу, биринчидан катталар томонидан бундай дарсларнинг сезиш (китобсиз мустақил сўз манбаи сифатида);

Иккинчидан, ёрдамчи матнлар сифати, яъни мулоқат учун ўқитувчи томонидан тузилган матнлар.

Учинчидан, мулоқатдан чиқиш ва кириш эркинлиги (ҳеч ким мажбур қилмайди ва бола дарсда мулоқатга киришади).

Дарсинг «Мифологик» қисми ўйин сифатида гилам устида олиб борилади. Кимдир ўйинчоқ ўйнайди, кимдир узоқдан эшитиб ўтиради, лекин болалар эътибори жихатдан бу дарсинг кульминацияси бўлади.

Шундай қилиб, бошлангич мактабда янги фан «Мулоқат» ишлаб чиқилади.

Эркин педагогика ўқитувчилари фикрича оғзаки сўзлашув инсоннинг маданий хулқи шакли сифатида болалигидан белгиланиб келгуси такомиллаштирувга муҳтождир ва у кейинчалик мулоқатнинг ёзма шаклига ўтиб боради.

«Эврика-тараққиёт» мактабда Л.Н.Толстой дарсликларини тиклаш айнан шу услубда амалга оширилади. Толстойнинг ҳар бир дарслигида матнлар ўқув матнлари бўлиб, таълим бериш тизимига мос келади.

Бу матнлар бўлиниши, қисқартирилиши унинг ўқув моҳиятини очиб беради.

Афсуски, бугунги Алифболар ва Ўқиш китобларидаги китобларда парчаланган ҳолда берилиб, ортиқчадек кўринади.

Муаллиф фикрича, булар таълим поғоналари вазифасини бажаради.

Толстой дарсликлари бола ва маданият орасидаги воситачидир. Улар мажбур қилмасдан ўқитишга хизмат қилади. Бунда боланинг ҳар бир қадами самарали ҳаракат сифатида намоён бўлади.

Бу ҳолларни бугун мактабдаги дарслар мисолида кўриб чиқамиз.

Толстой дарслик яратаётганда ўқувчининг мустақил ўқишга бўлган талабини инобатга олган. Товуш ҳарфда ифодаланиши болага тушунарли бўлади. Дарсликда ҳарф 6 та турли шаклда ифодаланади. Хат ва китобда ўқувчини ҳарфларни танишга ўргатиб ўқитувчилар содда сўзларни таклиф қиладилар. Бу механик ўқиш учун материалдир, бунда 2, 3 ва 5 ҳарфли

сўзлар тушуниши муҳим эмас, балки у ўқитёганини ҳис қилиши муҳимдир.

Ўқитувчилар тартибсиз ҳарфлардан мазмунли сўзлар тузадилар. Бу ҳарфлар ортида маъно борлигини ифодалайди. Бу эса болада ўқишга қизиқиш уйғотади.

Рус ўқиш китоблари Толстойнинг 1872- 1875 йилларда нашр этилган 4 та асаридан иборат. Толстой бу китобдаги ҳикоя, масаллар бошқа асарлардан кўра 10 баробар қийинроқ бўлганини айтади.

Толстой ўқишни механик ва мунтазам қисмга бўлган. Механик ўқиш ҳарфлардан тезкор, юзаки сўзлар тузиш. Мунтазам ўқишга эса адабий тилни билишни такозо қилади.

Мунтазам ўқиш учун Толстой қуйидаги услубни таклиф қилди. Болалар аввал ўзлари тузган сўзларни доскада ёзиб, сўнг уларни ўқирдилар. Кейинчалик у Худаков ва Афанасёв эртақларини ўқий бошлашди. Бунда ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида тушунмаган жойлари ва ўзларини билиб оладилар, сўнг иложи борича ўз сўзлари билан айтиб берадилар.

Толстой уларнинг қанчалик тўлиқ сўзлаб беришларига қараб баҳоларди.

Кейинги босқичда Толстой болаларга Карамзинг ва Пушкин асарларини ўқитар эди. Шунда муаммо бўлди. Болалар нима ўқиганликларини тушунмадилар, чунки бу тил шакл жиҳатдан тушунарсиз эди.

Бу вазиятни таҳлил қилиб, Толстой болалар учун эртақдан мураккаброқ асар орасидаги катта фарқ бўлгани учун бола уни ўзлаштира олмайди.

Шунда «Алифбо» дан ташқари «Ўқиш китоб» лари пайдо бўлди.

Бундаги махсус ўқув матнлари қуйидаги асосий хусусиятларига эга:

- биринчи қаторда воқеалар ва қаҳрамонлар орасидаги мантиқий алоқа, яъни амалдаги воқелик чиқади.

- муаллиф матнларни ўқувчига тушунарли қилиб тузади, (қисқа ва содда жумлаларда).

- мавзу асосини матннинг бошида беради ва мазкур матн жанрини ифодалайди.

- матнда фольклорга, эртақ, ривоят ва масалларга мурожаат қилади.

Бу ўқув хусусиятлар болаларга асар тилини осонроқ ўзлаштиришга ёрдам беради.

Бу матнлар билан ўтказиладиган амалиётлар ўқувчиларни осон тушуниши ва сўзлаб бера олишини кўрсатди.

Толстой арифметика дарслигини тўрт амални бажаришга ўргатиш тузди.

Бунда ўқувчи тўрт амал ёрдамида ишлашни ҳам ўрганади.

Толстой арифметикаси асосий фарқи бу дарсликни ўқувчи ўзи мустақил ўргана олади. Дарсликнинг ўқувчи ва арифметика фани ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади. Буни Толстой бундай ифодалайди:

-у ўқувчига арифметик фактларга муносабат билдиришни ўргатди.

ундаги маълумотлар ўқувчини фикр юритишга ва ўйлашга ундайди.

Ҳар ким ўзига мос муҳитни танлаб умумлаштириши мумкин. Бундай ҳолатда ўқувчи ўзини йўқотиб қўймаслиги учун ўқитувчи дарсларни навбати билан ўта бошлайди. Ҳар қандай маълумот олдин берилган маълумот асосида берилади.

Шу усул билан ўқитувчи болани янги мавзудан кўрқишини ўтилган дарс асосида сўндириб, унда қизиқиш ўрната бошлайди.

Масалан, математика тартиб сонлари қўйиш билан бошланади. Болалар мактабгача сон ва уни шакли билан таниш бўлганлар. Лекин болалар сонладан фойдаланишни билишмайди. Шунинг учун уларга сонлар моҳиятини тушунтириш лозим. Ҳисоб чўтлар ўнлик сонлар билан ишлашни ўргатади. Бундан фойдаланиб ўқувчига сонларни тўғри ёзишни ўргатиш мумкин.

Толстой китоби асосида ўқитувчиларимиз турли ўйинлар ўтказиш, унинг тажрибасида арифметика фанини ўтишда фойдаланадилар.

Муаллиф бола қизиқишлари ва амалий билим ва натижаларини мувофиқлаштиради. Шу маънода Толстой педагогикаси «эркинدير».

Толстой бўйича бола маданий билимларини ўзидан ўтказа бориб олади.

Бирюковга ёзган мактубида Толстой билим беришни 3 услуби тўғрисида тўхаталиб ўтади.

1-услуб. Сўз, турли тиллардаги сўзлар.

2-услуб. Пластик санъат, расм, липка ва кўз билан ўз билганларини бошқаларга етказиш.

3-услуб. Мусиқа. Ашула ўз хисларини кўрсатиш санъати.

Бу ерда гап айрим фанлар тўғрисида эмас, билимларни узатиш тўғрисида боради. Толстой фикрига билимлар фақат сўз орқали эмас, балки пластика ва товуш орқали узатилиши мумкин.

Бу маънода биз қизиқарли тадқиқотларни амалга оширди.

Ўқув йили охирида у болалардан баҳор тўғрисида ҳаракат имо-ишора билан сўзлаб беришни сўради. Болалардан баҳорда нималар содир бўлишини сўради ва ўзи ниначини кўрганини айтиб берди. Дарс шу билан бошланиб ажойиб ҳаракатлар билан якунлади. Болаларнинг кузатувчанлиги ва хаёллари кишини ҳаракатга соларди. Улар ҳаракат билан сўздан кўра ифодалироқ сўзлардилар.

Бу натижа албатта бир дарс давомида эришилмади.

Кейинчалик улар ўз хисларини шеърларда ифодаладилар.

Тўлқин, тўлқин, тўлқинлар
Шамол каби тебранар
Бундан сув шоҳи ғазабланар
Денгизда жанг бошланар
Хоҳламаймиз биз уруш!
Доим тинч бўлсин турмуш!
Лайло М. 3-синф
Денгиз тубида сув шоҳи ўтирар
Тўлқинларга илиб тожини
Атрофида саккизоёқлар
Рақс тушар бетиним
Лек энди рақс тушишмас
Чунки сув шоҳи истамас
Дейди: “Ёш тўлқин олдида

Ўтиринглар жимгина”.

Юлдуз И. 3-синф

Барг тебранар, тебранар, тебранар

Уларни шамол ерга қувар

Барглар тўкилди, тўкилди, тўкилди

Манна сўнгиси хурсиниб тўкилди.

Куз тўғрисида ҳам ажойиб шеърлар ҳам тўқишди.

Болалар ўз мусиқачилигини ва хаёлларини ривожлантирадilar. Латьшева дастурига мувофиқ «эркин ҳаракат» ўзига адабиёт, рус тили, тарих ва табиатшунослик, расм ва мусиқани ўз ичига олди. Болалар тана ҳаракати, ҳистуйғулари ва фикрлари болаларда иштиёқ туғдириб, рақс ва шеърларда ифодалади. Шундай қилиб, бошланғич мактабларда боланинг маданий хулқиға эга бўлишлари эркин педагогикани ифодалайди.

Улар ўзларини шу тариқа шакллантиради. Ҳар бир фан болага ишонарли тарзда тақдим этилиши керак. Маданий хулқ асосий шакллари оғзаки ва ёзма нутқ, ўқиш ва арифметикадир.

Толстой услубининг асоси болаларда истак ва тушунишни ривожлантиришдан иборат.

Шундай қилиб, бошланғич таълим мактабида ўқиш жараёни тўғрисидаги назарий ва амалий маълумотлар асосида яқка таълим йўналиши ўқувчилар учун фикрлаш ва тушунишни қобилиятини ривожлантиришнинг ахамиятини англаш мумкин.

Ўз – ўздан тушунарлики, ҳар бир бола мактабгача математика билан ўзича тўқнаш келади. Кўпчилик болалар квадрат ёки тўғри тўртбурчак нималигини аниқ биламан, деб ишонади. Болаларнинг бир қисми квадрат нималигини бутунлай бошқача тушунади, баъзиларнинг тушунчаси бирор савол бериши билан ишонарсиз бўлиб қолганга ўхшайди.

Бунинг сабаби боланинг ақлий қобилияти эмас, балки бола тасаввурига бирор тушунча қандай йўл билан ўрнаниб қолганида бўлади: катталарнинг бирор гапи орқалими, тушунтириши натижасидами, ёки ўзи шу нарса билан тўқнашгани орқалими. Қуйида ривожлантирувчи таълим тизимининг 2-синф ўқувчилари квадрат тушунчасини чуқурроқ билиб олиш учун олиб борган баҳслари келтирилади.

Ўқувчиларга доскага чизилган ва каттакларга бўлинган геометрик шакллар орасидан квадратни кўрсатиш сўралади. Турли шаклларни кўриб чиққан баъзи ўқувчилар бу ерда квадрат йўқ деган хулосага келиб қолган. Кутилмаганда, Нигора 8x9 кабакли фигурани квадрат деб ҳисоблашини айтди.

Баҳс қизиб кетди. Ҳамма болалар Каннидан ўз фикрини тушинтиришини сўрадilar, чунки ҳозиргина улар квадрат деб 8x8 ёки 9x9 каттакли шаклни ҳисоблашга келишган эдилар. Нигора бўлса 8x9 шакл ҳам квадрат бўлади, чунки у тўғри тўртбурчак бўла олмайди, тўғри тўртбурчак чўзинчоқ бўлади, бу шакл эса, чўзинзоқ эмас, деб тушунтирди.

Шунда болалар Кабега бу шаклнинг ҳам бироз чўзиқлигини, фақат унча сезилмаслигини исботлашга тушдилар (улар Катя айтган чўзиқлик ҳақидаги

фикрни аниқ тушундилар). Ўқитувчининг «агар тўғри тўртбурчак чўзиқ бўлса, квадрат қандай?» деган саволига болалар «квадрат йиғиқ» деб жавоб бердилар.

Демак, катталар учун квадратнинг асосий ҳоссаси томонларининг тенглиги бўлса, болалар учун бу ҳосса унинг тўдалангани ёки йиғиқлигидан иборат бўляпти.

Агар Каннининг кутилмаган таклифи баҳс-мунозарага сабаб бўлмаганда эди, баъзи ўқувчилар учун квадратнинг асосий ҳоссаси қаронзилигича, тушунарсиз қуруқ билим бўлиб қолиши мумкин эди, табиийки, бундай ҳолда назарияни тўғри умумлаштириб бўлмас ва боланинг аниқлаштирилмаган ва синаб кўрилмаган тушунчаси келажакда геометрик материални ўрганишда хатоликларга олиб келиши мумкин эди.

Мактабимизда ривожлантирувчи таълим жараёни ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги фаолияти сифатида қурилади. Айнан ана шу биргаликдаги фаолият сифатида қурилади. Айнан анна шу биргаликдаги фаолият, Л.С.Виготскийнинг фикрича, бола ривожланишининг асосий омили бўлиб қолади. Биргаликдаги фаолият тўлишигача кичик гуруҳдаги ўзаро муносабатлар ва унинг иштирокчиларининг психик ривожланиш жараёни билан боғлиқ бўлади.

Бирор бир ўқув вазифасини ҳал қилиш йўлини қидиришда турли хил фикрларнинг пайдо бўлиши гуруҳдаги ҳамкорликнинг асосий шартларидан бири бўлади. Лекин бу ҳамкорликнинг асосий шартларидан бири ўқувчиларда нимани ва қандай қилиш кераклиги ҳақида бир хил нуқтаи назарнинг юзага келишидан иборатдир.

Дастлабки фикрлар орасидаги фарқнинг бўлиши ва охири да гуруҳ аъзоларининг келишувга келиши гуруҳда жамовий тақсимланган фаолият юзага келишига сабаб бўлади. Г.А.Цукерманнинг фикрича фақат шундай фаолият натижасидагина бола моделлаш, назорат қилиш ва боҳалаш каби асосий ўқув вазифаларни ўзлаштириб олади.

Жамоавий – тақсимланган фаолиятнинг шаклланиши бир неча босқичларда амалга ошади.

Ўзаро ҳамкорлик усулининг шаклланиши босқичида асосий ҳал қилувчи ўринга ҳар хил ўқувчига ҳаракат турини тақсимлаш, унинг мазмунини, охириги натижа олиб келишидаги кетма – кетлиги билан аҳамиятини аниқлаш асосий ўринни эгаллайди.

Бу босқичда бизнинг ўқитувчимиз болалар билан биргаликда кичик гуруҳда ва бутун жамоада ўзаро ҳамкорликнинг меъёрларини шакллантиради. Шундай қилиб аввал гуруҳда ўзаро биргаликда фаолиятнинг умумий қоидалари ишлаб чиқилади ва кейингина ўқувчиларга шу фаолиятни ташкил қилиш имконияти берилади.

Кейинги босқичларда гуруҳ ичида шаклланган муносабатлар ва гуруҳ аъзоларининг шахсий хусусиятлари таълим жараёни сифатига таъсир қила бошлайди. Шунинг учун кичик гуруҳ таркиби ўзгарувчан бўлиши ва ҳар бир ўқувчи бошқа ҳамма ўқувчи билан ишлашни ўрганиши керак.

Шундай қилиб «Эврика - ривожланиш» мактабининг ривожлантирувчи таълим системасида таълим олишни бошлаган ҳар бир ўқувчиси учун бу

системани ўзлаштиришнинг биринчи босқичида жамоавий – тақсимот фаолияти шароитида ўқув фаолиятининг психологик механизмлари шакллана бошлайди.

Ўқувчилар ўз олдларига исталган ўқув масаласини қўйиш ва бу масалани ҳал қилиш йўли ва воситаларини топишни ўрганадилар. Лекин ҳозирча ўқув масаласининг қўйилиши ва ҳал қилиниши фақат ўзаро ва ўқитувчи билан ҳамкорликда амалга оширилади.

Кичик гуруҳ – ўқитишнинг жамоа субъекти бўлиб хизмат қилади. Бошланғич мактаб якунида ўқувчининг шахсий воситаси икки ҳаракат – назорат ва баҳолашдан иборат бўлади, чунки уларсиз ўқувчи ўзининг билим ва билимсизлик чегарасини аниқлай олмайди, натижада ўз олдаги ўқув масалаласини қўйин ва уни ечиш имкониятини йўқотади.

Умуман баҳолаш масаласи анъанавий мактаб учун ҳам, ривожлантирувчи таълим мактаби учун ҳам муаммо бўлиб ҳисобланади. Анъанавий мактаб ўқувчилари орасида бир неча мартта ўтказилган сўровнома натижалари қуйидагиларни кўрсатди.

Ўқитувчи баҳо қўйишда ўзича фикр юритади. Ўқувчи эса бу баҳони ўзича тушунади. Кўпчилик ўқувчилар баҳолар кўпроқ ноҳақ ёки нотўғри қўйилди, деб ҳисоблайди. Асосийси, ўқувчи ўзи олган баҳони нима қилиш кераклигини, унинг камчилиги нимада ва буни қандай йўқотиш кераклигини билмайди.

Д.Б.Эльконин – В.В.Давндовнинг ривожлантирувчи таълим тизими ўқувчига ўқиш – таълим олишдан ўзини ўқитиш – мустақил ўрганишга ўқиш имкониятини беради. Бу эса ўқувчининг баҳоланишдан ўз – ўзини баҳолашга ўқишини кўзда тутаяди. Шунинг учун «Эврика - ривожланиш» мактаби ўқитувчилари ўқувчига баҳонинг мазмуни, мезонини тушунтириб бериш мақсадини қўйдилар. Ўқувчи фақат ўзининг нима қилганинигина эмас, буни яхшироқ қилиш учун яна нималар қилиши кераклигини тушуниши зарур, деб ҳисобладилар.

Педагогикада баҳолаш ва баҳо қўйиш тушунчалари фарқланади. Агар ўқитувчининг исталган фаолияти ва сифатига баҳо бериш мумкин бўлса, фақат малака ҳосил қилинган ҳаракатигагина баҳо қўйиш мумкин, деб ҳисобланади, яъни баҳо ҳамма ўқувчилар билиши, қила олиши керак бўлган ҳаракат учун қўйилади.

Мактаб ўқитувчилари аввал ривожлантирувчи таълим тизими муаллифлари гуруҳи аъзоси психолог томонидан таклиф қилинган «баҳо чизғичи»ни киритдилар.

Лекин ўқувчиларнинг бу чизғичнинг паст, ўрта, юқори кўрсаткичларини қўллашга қийналдилар. Бу баҳо «йиғиқ» кўринди ва уни «очиқ» бериш истаги туғилди.

Ўқитувчилар баҳо қўйишнинг бошқа усуллари излай бошладилар. Натижада ўқувчиларга шундай баҳолар таклиф қилиндики, уларнинг маъноси ва қиймати ҳатто 1-синф ўқувчисига ҳам тушунарли эди.

Янги баҳо қўйишни жорий этиш бир неча босқичда ўтказилди.

Биринчи босқич – ўзини тутиши баҳолари. Улар мактабда ўзини тутиш қоидаларини ўзлаштирганининг кўрсаткичи сифатида киритилди.

Бундай баҳолар ўқувчида мактабда ўқишнинг шарт – шароитларини тушунтирди ва ривожлантирувчи таълим синфида ўқиш учун нима қилиш кераклигини билдирди.

Шундай оддий қоидаларнинг бир нечтаси:

- ўқувчи кўнғирокнинг маъносини тушунади, дарс – танаффусни фарқлайди;

- ўртоқлари билан гуруҳда бошқаларга ҳалақит бермай ишлай олади;

- дарсда фаол ишлайди, саволлар беради, муаммо бўйича ўз фаразини ўйлаб топади; ва ҳаказо.

Баҳо қўйишнинг кейинги босқичи – предметнинг мазмунини билишга қўйиладиган баҳолардир.

Бу босқич рус тили дарсларида «Сўзнинг товуш таҳлили» мавзусидан амалга оширилди. Баҳо сифатида сўз, гап ва товуш моделлари қўлланди. Бундай баҳолар аниқ ва ўрганилаётган материал билан узвий боғлиқ бўлди.

Сўзнинг товуш таҳлилида ўқитувчи эътибор берадиган кўникмалар қўйидагилар:

- предмет, ҳаракат, белгини билдирувчи сўзларни ажрата олади;

- гапдаги сўзларни ажрата олади ва сўзни гапдан фарқлайди.

- сўздаги товушларни ажрата олади;

- ундошларни унлилардан фарқлайди;

- турли ундошларнинг фарқини билади;

- сўзнинг товуш таҳлилинини қила олади.

Баҳолар ўқувчилар кундалик блокнотларига қўйилиб, ўқувчилар томонидан қизиқиб бўяб борилади. Бироз муддат ўтгач ўқувчиларга ўзини тутиши учун баҳо қўйиш эҳтиёжи йўқолди.

Бир кун келиб ўқувчилар кундаликка қўйилган баҳони кўриб: «Мен энди ўқувчи бўлдим» деб тушунтира олдилар. Шундан сўнг улар ўзларига баҳо қўйишга ўтдилар.

Ривожлантирувчи таълим педагогларининг татқиқот ишлари қўйидаги хулосаларни чиқаришга имкон берди.

1 – дан баҳолаш бўйича бундай иш юритилиши болаларнинг ўз меҳнати учун баҳо олиш ва ўқитувчининг бунга муносабатини кўриш эҳтиёжини қондириш имконини берди.

2 – дан баҳо ўқувчилар учун тушунарлироқ бўлиб қолди, бирор баҳо олмаганларида шу соҳада Яна озроқ меҳнат қилишлари кераклигини тушундилар. Баҳонинг ўқувчи ва ўқитувчи томонидан «ўқилиши» яъни тушунилиши бир – бирига яқинлашди.

Шундай қилиб, биз бошланғич мактабда ривожлантирувчи таълим тизими амалга оширишдаги муаммоларнинг баъзиларигагина тўхталдикки, улар «Эврика - ривожланиши» мактаби ўқитувчиларининг тадқиқот ишлари қайси йўналишда олиб борилганини кўрсатади.

«Эврика - ривожланиши» кўп тизимли мактабининг ўқувчилар танлаш мумкин бўлган бошқа тизимига Л.Н.Толстойнинг педагогик қарашларига асосланган эркин ўқитиш лойиҳаси мисол бўлади.

Бу лойиҳа ҳали синовда бўлгани учун у Д.Б.Эльнонин – В.В.Давидовнинг

ривожланувчи таълим тизими каби кенг назарий асосга эга эмас.

Лекин бир гуруҳ педагоглари нега йилдирки, Л.Н.Толстойнинг ясная поленада фаолият кўрсатган мактабини ҳозирги шароитда амалга оширишга ўринмоқдаларки, бунда Толстойнинг болага дунёси катталар дунёсидан фарқ қилувчи мўъжаз мутаносиб вужуд деб қараши сақланиб қолади. Улар Толстойнинг ўқув матнларини тузишини қараб мантиқига замонавий бола учун бўладиган фан предметларини эркин тизимини самарали бўлишини кўрсатишга ҳаракат қилдилар.

Буюк сўз устаси бўлган Толстой сўз ва матнни ўз педагогик системасининг асосига қўяди. Бунгача ҳеч ким у каби сўз ва матн билан педагогик материал сифатида ишламаган. Толстойнинг сўз ва матн билан ишлаш чегаралари катта: 1. «Ўқиш китоби»даги «инструментал хатлар»дан охириги «Ўқиш китоби»даги повест ва қиссаларгача.

Мавжуд ҳамма эркин таълим системалари бола билан маданият орасига ўз воситачиларини қўядилар. Вальдфор педагогикасида бу тана тимсоллари, эса, монтессорида махсус дидактик предметлар, Толстойда эса бу матн бўлиб қолди.

Толстойнинг фалсафий қарашларига қўшилиб, Россия педагогикасида эркин ўқитиш анъаналарини давом эттираётган мактабимизнинг бир гуруҳ ўқитувчилари замонавий таълим стандарларига амал қилган ҳолда Толстойнинг матн билан ишлаш педагогик тизимини давом эттирдилар.

Эркин таълим экспериментал синфида рус тили ва адабиёти, дарслари ўрнига оғзаки нутқ, ёзма нутқ ва ўқиш дарслари киритилди.

Анъанавий бошланғич мактабда оғзаки нутқни ривожлантириш билим алоҳида шуғулланилмайди, чунки боланинг оғзаки нутқига эга деб ҳисобланади.

Ўқилганини гапириб бериш мотивланган нутқни билдирмайди, деб ҳисоблайди мактабимиз ўқитувчилари. Кўпгина ўқувчилар ўқиганларини гапириб беришда қийналадилар.

Ривожлантирувчи таълим тизимида нутқни фикрлаш орқали ривожлантиришади: болаларни матн нима, унинг қандай турлари билиминини тушунишига ўргатадилар. Лекин бу билан ҳали нутқни ривожлантириш масаласи тўлиқ ҳал бўлмайди. Чунки эркин таълим мактабида нутқ деганда бирор вазият билан боғланган тугалланган мулоҳаза тушунилади ва бундай мулоҳаза шахсий фикр ва жанрга боғлиқликдан чўчимай билдирилади.

Бошланғич мактабда нутқни ривожланиш деганда асосли нутқ амалиёти кўзда тутиладики, бунда ўз нутқини кузатиш имкони ҳам берилади.

Толстойнинг Яснаяполяна мактабида алоҳида нутқ ўстириш дарслари бўлмаган, чунки дехқон болалари 8-9 ёшларидан оғзаки нутқни ҳаётий воқеаларни 1 та мулоҳазага йиғилган матн: мақол ва матал тарзида умумлаштириш даражасида эгаллаган бўлар эдилар.

Бу Толстой учун жуда муҳим бўлиб, у Ясная поляна мактаби дастурини яратилди бу кўникмаларни ҳисобга олган эди.

Боғча ёшидаги болалар оғзаки нутқ малакасини одатда катталар билан кундалик турмушда мулоқот қилганларида ва ўз ўртоқлари билан

ўйнаганларида эга бўладилар. Уларнинг ҳаётларидан ҳар доим ҳам сўз ўйинларига тўқнаш келмайдилар; сўз ўйинлари бу – сўз билан – фонетик, лексик ва этимологик жиҳатлари орқали ҳайратда қолдириш демакдир. Камдан кам ҳолатларда болалар оилавий хотиралар, эсдаликлар, тарихий ҳодисалар каби алоҳида бир сўз қатламига дуч келадилар. Бу қатлам сўз бойлиги сифатида ҳам маънавий бойлик сифатида ҳам бебаҳодир.

«Ҳикоя қилиш» дарслари орқали эркин педагогика гуруҳи ўқитувчилари (ўқитувчини раҳбарлигида) мактабгача бўлган даврда бола нутқи ривожланадиган асосий соҳаларни сақлаш ва кучайтиришга ҳаракат қилдилар.

Дарсда иш уч асосий йўналишда олиб борилади:

1. Кичик сўз жанрлари (топишмоқ, «адашган» шеърлар, тез айтиш, санақлар, замонавий шоирларнинг қувноқ шеърлари) бўйича сўз ўйинлари. Бундай сўз намуналари ёрдамида олинади, давом эттирилади. Бир вақтнинг ўзида қофия, ритм, вази каби шеърини матн хусусиятлари очилади ва кичик матнларнинг мавзуси, мавзунинг сақланиши ва тугалланганлиги кабиларга эътибор қаратилади.

2. Шеър ва прибаутка? ларни саҳналаштириш. (матнга тана – оҳанг – тимсол шаклида киришиш).

3. Афсоналар фазосини ташкил қилиш – ўқитувчи томонидан турли халқлар эртакларини ўқиш, афсоналарни (антик ва славян халқлари), кадрдон ўлкалари билан боғлиқ этнографик ва тарихий ҳикояларнинг айтиб берилиши. (баъзи тарихий жойларга саёҳат қилиш ва у ерда болалар томонидан ҳикояларни қайта айтишни ташкил қилиш билан) боғлиқдир.

Бу иш ҳам икки босқичда амалга оширилади. Аввал – ўқитувчи бутун матнларни гапириб беради ва ўқитувчилар унга тақлид қилиб қайта гапиралидар.

Сўнг – болаларнинг шахсий афсона ва ҳикоялари қатламига кириш, турли оилавий воқеалар, «қўрқинчли» воқеалар, қўрқинли ёки қизиқарли тушлар ва ҳаказо. Бундай дарсларда асосий иш тури – тақлид бўлади.

Л.С.Виготский айтгандек: «Тақлид қилиш маданий ривожланишининг асосий йўлидир. Тақлид қилиш имконияти боланинг ички имкониятларига мос келади. Тақлид қилиш жараёни бошқалар ҳаракатини тушунишга асосланади».

Сўзни педагогик муҳитда нутқни ташкил этиш биринчи навбатда нутқ мотивацияси билан боғлиқ.

Мулоқот мотивлари бундай дарсларда кўпгина омилларга боғлиқ: бу 1-дан катталар томонидан бундай дарсларни алоҳида ҳодиса деб қабул қилиниши (чунки бундай дарсларда болалар китоб кўмагисиз мустақил сўзлайдилар), 2-дан мулоқот учун ўқитувчи танлайдиган воситачи матнлар сифати, 3-дан мулоқотга киришиши эркинлиги (яъни бунда болани ҳеч Ким гапиришга мажбур қилмайди, у мулоқотга берилиб кетиб дарс чегаралари ҳақида унутиб қўйиши ҳам мумкин).

Дарснинг «афсона»вий қисми синфнинг ўйинга ажратилган қисмида гилам устида ўтказилади. Кимнингдир кўлида ўйинчоқ, кимдир узоқроқдан эшитаяпти, лекин болаларнинг диққати – эътиборларининг тўпланганидан дарснинг энг кульминацион нуқтасига келингани сезилади.

Шундай қилиб, бошланғич мактабда янги ўқув предмети – «Ҳикоя қилиш» ни ишлаб чиқаётган ўқитувчилар фикрича, ўқувчиларда мактабгача дарвда шакллана бошлаган оғзаки нутқ бошланғич мактабда ёзма нутққа ўтиш манбаси сифатида ва мустақил малака сифатида ривожлантирилиши керак.

«Эврика - ривожланиши» бошланғич мактабининг эркин педагогика синфида бу ерда ўқиётган ҳар бир ўқувчи учун ўқитишни ташкил қилиш Л.Н. Толстойнинг қайта тикланган дарсликлари билан боғлиқ бўлади.

Толстойнинг ҳар бир дарслиги – бу ўқув матни, яъни шундай мазмунан мураккаблашиб борадиган юир бутунликдан иборат.

Бундай матн муаллиф фикрича, бўлақларга бўлинмаслиги ва қисқартилмаслиги керак, бўлмаса у ўзидаги таълимий имкониятларни йўқотади.

Афсуски, ҳозирги вақтда «Алифбе» ва «Ўқиш китоби» дан олинган парчалар дарсликлар матнидан юлиниб, алоҳида ва тарқоқ ҳолда чоп этилаяпти ва бунинг натижасида улар асл мақсад ва мазмунини йўқотаяпти. Муаллифнинг фикри бўйича бу матнларнинг бирортаси ҳам тўғалланган асар ҳисобланмайди, улар фақат биргаликда бадиийликка олиб борувчи пиллапоярларни ташкил этади.

Толстойнинг дарсликлари ўқувчини маданиятга ошно қилувчи восита. Уларнинг мақсади бола кўнглини кўтариб таълим бериш. Бу эса фақатгина ўқувчининг таълим олиш йўлида қўйган ҳар бир қадами бирор натижага олиб келгандагина мумкин бўлади.

Бу ўқув матнларининг умумий хусусиятларини бошланғич мактаб эркин педагогика синфларида ўқишни ташкил этиш учун ҳар бир ўқитувчи томонидан қўлланадиган аниқ мисоллар билан шарҳлаймиз.

«Азбука»ни Толстой боланинг мустақил ўқишга эҳтиёжидан келиб чиқиб тузган. Шу товуш ҳарф кўринишида берилади, яъни бола ўзига таниш ва билишни ҳоҳлагани билан тўқнашади (ҳарфни белги сифатида ўқитувчи расм, ўйин, тана) ёрдамида тасвирлаб бера олади. Шуниси қизиқки, «Азбука»нинг ўзида ҳар бир ҳарафнинг 1 та эмас, 6 та турли кўриниши келтирилади. (Турли шрифти, катта – кичиги, ёзма - босмаси).

Ёзувда ва китобда ҳарфни таниб олган ўқувчига ўқитувчилар ўқувчи ўқий оладиган ҳарфли материални таклиф қиладилар. Булар фақат механик ўқишга мўлжалланган 2 бўғинлидан 5 бўғинли ва айтилиши қийин бўлган ҳарфий бирикмалардир (нутқ аппаратини машқ қилиш учун).

Механик ўқиш босқичидан ўқувчининг нимани ўқиши эмас (у мазмунга эътибор бермайди), балки унинг ўқиётгани муҳим бўлади.

Катта (учун бундай ўқиш беҳуда, лекин ўқишни ўрганаётган бола учун самаралидир. Шу ҳам «Азбука»нинг 1-қисмига Толстой томонидан бирорта гап ёки матн киритилмаган, бу босқичда бўғинларни тузиб ўқиш автоматизм даражасига етказилади.

Ҳарфларнинг ихтиёрий бирикмалари орасига ўқитувчи маъно билдирадиган сўзларни қўшади. Бу билим товушнинг ҳарфий бирикмаларда маъно бўлиши мумкинлиги кўрсатилади. Ҳарфий бирикмалар орасида бирдан маъноли сўзларнинг чиқиб қолиши болани ўқишга қизиқтиради.

«Русча ўқиш китоблари» Л.Н.Толстойнинг болалар учун ёзган ва 1872-1875 йилларда чоп этилган асарларидан тузилган 4 та китобдан иборат. У кўпгина матнларни қайта нашр қилишда ўзгартирган, чунки ижодидаги бу ишга жиддий эътибор бериб: «китобларига кирган ҳикоя, масаллар улардан 20 баравар кўпроқ ҳажмдаги асарларидан саралаб олинган», уларнинг ҳар бири 10 марта қайта ишланган ва мен уларга бошқа «асарларимдан кўра кўпроқ меҳнат сарфлаганман» деган эди.

Илгари айтилгандек Толстой ўқишни механик ва аста – секин ўқишга бўлади. Унинг таъбирича: «механик ўқиш – бу ҳарфлардан сўзларни эркин тузиш бўлса, аста – секин ўқиш – бу адабий тилни ўрганишни мақсадини кўяди».

Аста – секин ўқишни Толстой кўйидагича ташкил қилишни таклиф қилади. Болалар аввал доскага ўзлари тузган сўз бирикмаларни ёзадилар, сўнг ўқийдилар, секин аста улар энг содда эртакларини ўқишга ўтадилар. Бундай ўқишда болалар аввал ўқитувчи ёрдамида тушунарсиз сўз ва гапларнинг маъносини аниқлаб оладилар, кейин мазмунини тўлиқ ва матнга яқин қилиб гапириб беришга ҳаракат қиладилар. Ўқувчиларнинг ҳикояси қанчалик тўлиқ ва матнга ёқимлигига қараб уларнинг ҳикоя тилини қанчалик тушунганликларини билиб олиш мумкин.

Кейинги босқичда Толстой болаларга Карамзин, Пушкин каби муаллифлар асарларини таклиф қилади. Мана шу ерда муаммо келиб чиқади: болалар ўзлари ўқиган матнни тушунмайдилар, чунки уларнинг шакли болаларга нотаниш. Болалар бундай аҳволда чўчиб кетади, аниқ сўзлаб беролмайди, эслаб қололмайди ва сўзларни нотўғри ишлатади.

Бу китоблардаги махсус ўқув мантлари ҳозирда ҳам эркин педагогика синфлари ўқитувчилари томонидан дарсда қўлланиб келяпти, чунки бу матнлар кўйидаги хусусиятларга эга:

- 1-ўринга фактик маълумотлар, мантикий боғланишлар қўйилган;
- матнлар ўқиш ва ўзлаштириш учун қўлай тузилган: қисқа абзацларга бўлиш, воқеаларни шундан сўнг, кейин каби сўзлар билан боғлаш;
- сарлавҳада матн мазмунининг тўлиқ акс этиши, ҳар бир матн жанрининг аниқлаб берилган.
- кўпроқ халқ оғзаки ижоди намуналари – эртак, масал, ҳикоялардан фойдаланилгани;

Бу санаб ўтилган хусусиятлар ўқитувчиларнинг ўзлари ўқиётган асар тилини осон тушунишларига ёрдам беради.

Бундай матнлар билан ишлаш тажрибаси шуни кўрсатдики, 6-7 ёшли болаларнинг ҳар бир матнни тушунишлари ҳақиқатан ҳам осонлашган: 2-синф ўқувчилари матнни ўқигандан сўнг уни эркин гапириб бера оладилар, бир неча марта ўқигандан сўнг эса, унинг мазмунини мустақил ёзма баён қила оладилар.

«Арифметика» дарслигини тузишдан Толстойнинг мақсади аввало болаларга элементар арифметик билимларни – 4 арифметик амални ўргатишни мақсад қилиб олган. Лекин бу элементтар билимларни ўрганиш жараёнида бола математик материал билан ишлашни ҳам ўрганади. (қўшиш ва айириш амаллари катта сонлар устида ўргатилади, чунки катта сонлар билан ишлашда

албатта натижани топиш учун амални бажариш жараёнини билиш керак бўлади).

Толстой «Арифметика»сининг бошқа шундай дарсликлардан фарқи шундаки, буни ўқувчи катталар ёрдамисиз ўргана олади. Дарслик бола ва арифметика Фани ўртасида воситачи бўлади, чунки Толстойнинг сўзи билан айтганда:

- бу дарслик фанни абстрактлаштирилган, умумлаштирилган билимлар соҳаси сифатида юзага чиқаради ва болага арифметик фактлар билан шахсан муносабатда бўлиш имконини беради;

- ўқув материали ўзининг жиддийлиги ва чуқурлиги билан бола ақлини ишга солади, ундан фикрлашни, тасаввур қилишни талаб қилади.

Ҳар ким ўзига тажриба тўплаш ва уни умумлаштириш учун соҳани танлай олади. Эркин педагогика ўқитувчилари математика дарсларида ўқувчини аста – секинлик билан умумлаштиришга яъни тушунча, термин, қоидаларни тушунишга олиб келадилар, улар орқали яна янги, бошқа тушунчаларни ўрганишга олиб келади. Ҳар бир кейинги мавзу албатта олдинги материални ўзлаштирилганлигини текшириб боради.

Болага осон бўлиши учун Толстой арифметикани ўрганишни боланинг билладиган ва билмайдиган соҳалари чегарасида олиб боради. (бу усулни бунинг ўқитувчиларимиз замонавий мактаб шароитида қўллаш имкониятларини қидирмоқдалар). Бунинг натижасида болада Янги, тушунарсиз билимлар олдида психологик қўрқувни йўқотади.

Масалан, арифметика номерлашдан бошланади. Мактабга келгунча бола сонлар ва уларнинг ёзилиши сифатида болага таниш, у рақамларни ҳам танийди. Лекин болалар ҳали сонлар устида амал бажариш, сон ёзуви билан ишлашни билмайди. Шунинг учун Толстойнинг ғоясини давом эттира бориб болага ҳар бир соннинг нимани билдириши, ҳар бир белгининг маъносини очиб бериш керак.

Арифметикада қўлланадиган чўплар ўнли санок системаси тузилиши ва мазмунини ўрганиш астоти деб қараш мумкин. Бу асбоб билан тўғри ишлай олган ўқувчи сонларни ҳосил қилиш ва ёзишни ўргана олади. Дарслик билим мустақил ишлаётган ўқувчи сон ва унинг ёзилиши (турли санок системаларда – араб, Рим, славян) орасидаги фарқни энг содда даражада тушуниб олади.

Бунинг татқиқотчи – ўқувтувчиларимиз учун Толстойнинг дарслиги турли ўйинлар ташкил қилиш учун, дарсда ишни ташкил қилиш учун манбабўлади, ўқувчиларнинг арифметик материални эркин ўрганиш қонуниятларини тушуниш, текшириш имконини ҳам беради.

Шундай қилиб, Толстойнинг ҳамма дарсликларида эспирик (содда) умумлаштиришлар мавжуд (ривожлантирувчи таълим системаси дарсликларидаги каби назарий умумлаштиришлар йўқ).

Дарслик муаллифи боланинг амалий натижага қизиқиши билан натижанинг келиб чиқиш жараёнига қизиқиши орасида мутаносибликни сақлайди.

Шу маънода Лев Толстой педагогикаси «эркин, у катталик ҳиссадан, назариянинг амалиётдан, изланиш усулининг натижасидан». Толстой бўйича

бола таълим олаётиб маданият кўникмаларига эга бўлиб боради.

Л.Толстой эркин мактаб ҳақидаги хатида «билимларни беришнинг 3 усули» ҳақида шундай дейди: «Биринчи усули - сўз»лар, лекин сўзлар турли тиллардан. . . Иккинчи усули – пластик санъат, расм чизиш, яссий кўз учун бера олиш билими. Учинчи усул – мусиқа, кўшиқ куйлаш – ўз ҳиссиётларининг бера олиш фани».

Бу ерда мактаб фанлари (мусиқа, расм каби) эмас, билимларни бериш усули ҳақида гапкетаётганини эслатиб ўтамиз. Толстойнинг фикрича сон, сўз, табиат (ўзлик) ҳақидаги билимларни фақат сўз орқали эмас, бошқа усуллар товуш ва ҳаракат орқали ҳам бериш мумкин.

Бу соҳада 64 мактаби ўқитувчиси «Эркин ҳаракат» предмети ўқитувчиси қизиқ тажриба ишларини олиб бораяпти.

2 – синфнинг ўқув иши охиридаги дарсларининг бирида у болаларга баҳорни ҳаракат орқали тасвирлаб беришларини таклиф қилди. Лекин ёмғирли совуқ баҳорни эмас, уйғанаётган, гуллаётган баҳорни тасвирлашни сўради.

Ўқитувчи болалардан баҳорнинг келиши қандай содир бўлишини эслашларини сўради ва ўзи бир марта дарё бўйида кўзлари катта нозик ниначининг қандай қилиб дунёга келаётганини кўрганини айтди ва унинг қандай қилиб қанотларини ростлагани, титраб, офтобда бирдан елтираб кетгани, тошдек қотиб туриб бирдан учиб кўргани, кўшиб, Яна куч тўплаб учиб кетганини тасвирлаб берди.

Шундай бошланган дарс ўқувчиларнинг табиат ҳақидаги қисқа этюдлари билан давом этди. Улар куртакларнинг катталлашиб, ёрилаётгани, баргларнинг ёзилишини, гулларнинг қуёшга қараб очилишини, ғумбакнинг капалакка айланиши, кушларнинг тухумдан очиб чиқиши каби табиатнинг уйғонишини кўрсатадиган ҳамма воқеаларни тасвирлашга ҳаракат қилдилар. Дарсдан бўлган ўқитувчилар қисқа тасвирлардан тортиб бутун бошли ҳикояларнинг гувоҳи бўлдилар.

Ўқишларни нафақат ўқувчиларнинг ҳаракатлари, балки уларнинг кузатувчанлиги, топқирлиги ва бир – бирларининг ҳаракатларини ҳавас, қизиқиш билан томоша қилганлари ҳам лол қолдирди. «Мен ҳам буни кўрганман», «мен яна бошқа нарсаларни ҳам кўргандим» - ўқувчиларнинг сўзлари хатто уларнинг ҳаракатлари каби таъсирчан бўлолмасди. Болалар ҳаракат, имо – ишора билан сўздан кўра кўпроқнарсани кўрсата олдилар.

Албатта бу ҳаракат эркинлиги дарров ўз - ўзидан пайдо бўлмади. Ҳар дарсда болалар билан ўз ҳис – туйғуларини керакли ҳаракат орқали тасвирлаб беришга ўргатиб борди.

Болаларнинг ўзлигини ҳаракат, мусиқа, расм, оҳанг орқали ифодалаш имконияти уларда шу ҳақда шеърини сатр ҳаракатни ҳолатни акс эттиради.

Дарсда Чайковский, Шопен, Моцарт ва Бетховен мусиқалари янграйди, Пушкин, Лермонтов, Бунин ва Фет шеърлари ўқилади. Болалар дунёни ўз ҳис – туйғулари, ҳаракат, фантазия ва мусиқа орқали ўргандилар.

Аввал Эркин педагогика ўқитувчиларнинг умумий ғояси бўлган ҳамма фикрлар «Эркин ҳаракат» муаллифлик дастурида ўз аксини топди. Бу дастур рус тили ва адабиёти, тарих ва табиатшунослик, расм ва мусиқа дарсларини ўз

ичига олади. Тана, туйғу ва фикр ҳаракати бирлиги болага шундай илҳом берадики, у боланинг эркин рақси, шеърлари орқали намоён бўлади.

Демак, Эркин педагогика бошланғич синфларида таълимнинг ташкил этилиши – боланинг турли маданий соҳаларга киришиши, яъни ўзининг аслини топиши, ҳатти - ҳаракатини бошқариш билан ажралиб туради. Маданий ҳатти - ҳаракат асосий шакли оғзаки ва ёзма нутқ, ўқиш ва арифметикадир.

Ҳар бир ўқув фани шундай тузиладики, кўникма ва малаканинг мазмуни ва техникаси бола учун асосли ва ишонарли бўлади.

Умуман Л.Н.Толстойнинг эркин педагогика тизимида ўқишни ташкил этиш биринчи навбатда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ўқишга бўлган қизиқиш ва интилишини ривожлантиришга қаратилади.

Шундай қилиб эркин педагогика мактабининг «эврика - ривожланиш» синфида ўқитишни ташкил этиш бўйича назарий ва педагогик материалга кўра шуни айтиш мумкинки, мактабнинг педагогик коллективи томонидан ишлаб чиқилган индивидуал таълим йўли ўқувчилар учун асосий ўқитиш усулини танлаш билан ва ўқувчиларда фикрлаш ва тушуниш функцияларини ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш билан боғлиқ.

ТАРБИЯ МАҚСАДИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ТЎҒРИСИДА

Тарбия – бу инсонни ижтимоий тажрибалар билан, унинг барча шаклларида - билим, ҳис-ҳаяжон, эстетика, одоб-ахлоқ қоидалари билан таништириш ва индивиднинг ички ўзига ҳос жиҳатларини, имкониятлари ва лаёқатларини ривожлантириш бўйича фаолият ҳисобланади. Мана шу тарбиянинг асосий манбаи - шахслар бўлиб қолади - бу жамият ва индивиднинг ўзидир. Тарбияланаётган шахс мақсадлари ва қадриятлари тизимида индивидуал ва ижтимоийлик нисбатлари муаммоси, тарбия назариясида марказий муаммо ҳисобланади. Жамият ва шахс бир-бири билан қандай муносабатда бўлади. Шахс жамиятдан ташқарида юзага келмайдиган жонзот ҳисобланади. Жамият эса шахслардан ташкил топади. У шахслар ўзаро муносабатлари жараёни натижаси ва жараёнидан иборат. Шахсиз жамият йўқ ва демак, жамият уларга боғлиқ бўлади. Баъзида, шахсни микросоцици, жамиятни эса макросоцици деб, атайдилар. Бу билан материя ҳаракатланиши ижтимоий шакли, икки асосий таркибий қисми тўғрисида гап бораётганлигини таъкидлайдилар. Шахс ва жамиятнинг яқин бир-бирига боғлиқлиги турли томонлардан қаралиши мумкин. Бироқ, шахс ва жамият бир нарсани ва бир хилда ўхшаш бўлиши, нимаси билан фарқ қилади? Унинг фарқи ҳажмига алоқадор бўладими: кичик шахс - катта жамият ёки яна бошқа муҳим фарқи борми? - деган саволларга жавоб бериш учун ўзаро боғлиқлик, мана шу доирадан чиқиши муҳим. Мана шу ижтимоий субъектлар функцияларининг ўзига ҳослиги нималардан иборат.

Шахс жамият эмас. У жамиятда пайдо бўлиб, ўзини амалга ошириш жараёнида маданиятини ўзгартиради, баъзан маданияти ривожланишида шунчалик илгарилаб кетадиган ўн йиллар, баъзида ҳатто асрлар давомида жамият хотирасида қолади.

Ўзида жамият маданияти- унинг инъомларини мужассам этганлиги сабабли, шахс ижтимоий тажрибани, уни янги талқин қилишда, маънавий ва моддий қимматликларни яратишда, қайта англашда мустақил автоном бўлиб қолади.

Бундай шахс унинг замондошлари учун маълум бўлган ёки бегона тажрибани олиб киради, фақат вақт ўтиши билан аста-секин жамиятга кириб боради. Бундай шахс ўзини жамиятга қарши қўйиши, унга қарши чиқиши ва у билан курашишга киришиши мумкин. Жамият бу шахс ёки шахслар тўплами эмас.

Жамият – бу қадриятлар ўз мактабини яратадиган, ўзининг сиқилишиб қолишига ҳар қандай субъектни хизмат қилишга мажбур этишга интилувчи, ўзининг мавжудлигини сақлаб қолиш учун шахсни ютиб юборишга қодир, ўзини ҳаракатлантирувчи ижтимоий бирликдир. Шу билан бир вақтда, жамият инсонлар тўплаган маданиятни сақлаб қолиш ва одамга етказиш усули демакдир. У одамлар тўплами умумийлиги ва уларнинг муносабатлари натижаси ифодаси ҳисобланади.

Шахс ва жамият ижтимоий ҳаётининг икки асосий субъекти сифатида иштирок этадилар. Ҳатто энг қулай ижтимоий шароитларда ҳам (ҳатто энг ноқулай ижтимоий шароитларда ҳам), улар бирлашмайдилар ва улар ўртасидаги фарқ камаймайди. маълум шароитларда улар бир-бирларига қарама-қарши туришлари мумкин.

Тарбия- жамиятдаги ҳодиса сифатида- ўсиб келаётган авлоднинг жамият ҳаётида, турмуши, ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти, ижоди ва маънавийлигида иштирок этиши мураккаб қарама-қарши ижтимоий – тарихий жараён ҳисобланади. Уларнинг одам бўлишлари, ривожланишлари, шахсийликлари ва индивидуалликликлари, жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари муҳим элементлари, шахсий бахтларини яратувчилари бўлиб иштирок этадилар. У ижтимоий тараққиёт ва авлодлар кетма-кетлигини таъминлайди.

Тарбия- ижтимоий ҳодиса сифатида унинг моҳиятини ифода этувчи қуйидаги асосий бнлгилари билан ифодаланади.

1. тарбия ўсиб келаётган авлодни ижтимоий ҳаёт ва ишлаб чиқариш шароитларига жалб этиш, улар билан эскираётган ва ҳаётдан чиқаётганларини алмаштириш амалий эҳтиёжидан келиб чиққан. Натижада, болалар катта бўладилар, ўз ҳаётлари ва меҳнат қобилиятини йўқотаётган катта авлод ҳаётини таъминлайдилар.

2.Тарбия – доимий, зарур ва умумий категория. У инсоният жамияти юзага келиши билан бирга пайдо бўлади ва жамиятнинг ўзи яшар экан, у ҳам мавжуд. У жамиятнинг мавжудлиги ва доимийлиги, унинг ишлаб чиқариш кучларни тайёрлаш ва инсонни ривожлантиришни таъминлаш муҳим воситаси ҳисобланганлиги учун у зарурдир. Унда қонуний ўзаро боғлиқликлари ва бу ҳодисанинг бошқа ижтимоий ҳодисалар билан ўзаро боғлиқликлари акс эттирилади. Тарбия- ўқитишнинг бир қисми сифатида таълимни ҳам ўз ичига олади.

1. Тарбия- ижтимоий –тарихий ривожланиш ҳар бир босқичида, ўзининг вазифаси, мазмуни ва шакллари бўйича аниқ тарихий хусусиятга эга бўлади. У жамият ҳаёти хусусияти ва ташкил этилиши билан боғлиқ ҳамдашунинг учун ўз даврининг ижтимоий қарама-қаршиликларини акс

этиради. Синфли жамиятда турли синфлар, қатламлар ва гуруҳларда болаларни тарбиялаш асосий тенденциялари баъзан қарама-қарши бўлади.

2. Ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш – уларнинг ижтимоий тажриба асосий элементларини ўзлаштиришлари ҳисобига, уларни катта авлод ижтимоий муносабатларга, муносабатлар тизимига ва ижтимоий зарур фаолиятига жалб этишлари жараёни ва натижаси асосида амаога оширилади. Катталар ва болалар ўзаро ижтимоий муносабатлари ва ўзаро алоқалари, таъсирлари ҳар доим уларни болалар ёки катталар англаб етишларидан қатъий назар, тарбиявий ёки тарбияловчи ҳисобланади. Энг умумий шаклларида бу ўзаро муносабатлар, болалар ҳаёти, соғлиги ва озуқаланишларини таъминлашга, жамиятда уларнинг ўрнини ва уларнинг рўҳий ҳолатини аниқлашга қаратилган. Катталар болалар билан ўзларининг тарбиявий муносабатларини англаб етишлари ва болаларда у ёки бу сифатларини шакллантириш мақсадларини ўз олдиларига қўяр эканлар, уларнинг муносабатлари янада педагогик, англаб етилган мақсадга йўналтирилган тус олади.

Катталарнинг ижтимоий ҳодиса сифатида тарбия хусусиятларини англаб етишлари асосида, жамиятда болалар ва жамият манфаатлари йўлида тарбиялаш қонунларидан тушунилган ва мақсадга мувофиқ фойдаоанишга интилиш юзага келади. Катта авлодлар тарбиялаш муносабатларини тажрибаларини умумлаштиришга, уларда намоён бўладиган тенденциялар, алоқалар, қонунларни ўрганишга, улардан шахсни шакллантириш мақсадларида фойдаланишга онгли равишда мурожаат этадилар. Мана шу асосда педагогика-тарбия қонунлари тўғрисидаги ва болалар ҳаёти ва фаолиятини онгли равишда ҳамда мақсадга мувофиқ бошқариш мақсадларида, улардан фойдаоаниш тўғрисидаги фаниюзага келади.

Шундай қилиб, тарбия-ижтимоий ҳодиса-жамият ва индивиднинг ҳаётини таъминлашусули сифатида зарурдир; У маълум тарзда шаклланган ижтимоий муносабатлар ва жамият ҳаёт тарзи натижасидаги аниқ тарихий шароитларда амалга оширилади; уни амалга ошириш асосий мезонлари шахснинг хусусиятлари ва сифатлари ҳаёт талабларига мос келиш даражаси ҳисобланади. Тарбия ижтимоий ҳодиса сифатид бутун ижтимоий ҳаётнинг табиий бир қисми ҳисобланади. Шунинг учун унинг қарама-қаршиликлари, ижтимоий ҳаётнинг энг умумий қарама-қаршиликларининг ифодаси ҳисобланади. тарбия акс этирадиган бундай қарама-қаршиликлар қаторига қотиб ва эскириб қолганишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқариш кунлари ривожланишини ортга суриш натижасида юзага келувчи қарама-қаршиликлар киради. Бу қарама-қаршиликлар ижтимоий тарбияда, ўсиб келаётган авлодни тайёрлашга консерватив ёндашишлар мустаҳкам ўрнашиб олиши кўринишида намоён бўлади. Бизнинг жамиятимизда ижтимоий ҳаётни ва ишлаб чиқариш кунларини фақат давлат мулкчилиги асосида ташкил этилиши ишлаб чиқариш ўсишини ортга суришга олиб келди. Давлат мулкчилиги ва режалаштирилиши устунлиги ижодий шахс фаоллиги ва ташаббускорлигига кўпинча тўсқинлик қилади. Халқ таълими тизимида бу ўзҳининг мазмуни, шакли ва методлари қандайдир расмийлаш ҳамда бир хиллиги билан ифодаланади. Тарбиядаги

бошқа бир қарама-қаршилик ҳаёт талаблари ва шахсинг ижтимоий ҳаётга ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёргарлиги даражаси ўртасида юзага келади. Ҳаёт талабларини англаб етиш, мана шу талаблар асосида таобия мазмунини ва ташкил этилишини кўра билиш илмий-техник тараққиёт кескин ривожланишидан ортда қолади. Ушбу қарама-қаршиликнинг чуқурлашиб борган сари ўсиб келаётган авлодни замонавий тайёрлашга халақит қилувчи «қалпоқ» ва консерватив ҳолатларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда йўқотиш зарур бўлади. Уни ҳал этиш таълим ва тарбия мазмунини мунтазам ва мос равишда ҳал этишни, таълим ва тарбия методларини ташкил этишни ҳаёт талабларига жавоб бера оладиган қилишни талаб этади. Мана шу ижтимоий ҳаёт янги шароитлари ва унга болаларни тайёрлаш эскириб қолган усуллари ўртасидаги қарама-қаршилик ҳисобланади. Тарбиядаги учинчи қарама-қаршилик-инсондаги мавжуд табиат кучлари, инсон табиати ривожланиши, унинг чекланмаган имкониятлари ва жамият ижтимоий ҳаётидаги бу ривожланиш чеклови сабаб бўлувчи, дастурташтирувчи шароитлар ўртасида юзага келади.

Эркинликни чекловчи, авторитет жамият истеъдодларни сундиради, одамларни бузади, илтифотли мансабдорларга ва бефарқ расмиятчиларга, машинага кўшимча, ишлаб чиқариш жараёни бир ортикча қисмига, ижтимоий ҳаётда тўсиққа айлантиради. Демократик жамият моддий-техник баъзасини ривожлантира бориб, турли ижтимоий муносабатларни такомиллаштириб, ҳар бир инсон шахсининг ижтимоий ҳаёт талабларига мос ва унда мавжуд табиий куч, истеъдод ва қобилиятларга нисбатан ривожланиш ҳақиқий шароитларини яратади.

Тарбиянинг тўртинчи қарама-қаршилиги- боланинг фаол-фаолиятли табиати, унинг ижтимоий ҳаётда, турли муносабатларда, муомолаларда иштирок этишга интилиши ва ҳаёт жараёнида амалий, ҳақиқий иштирок этиш учун тажриба, билимлари, маоака ва кўникмалари етишмаслиги ва унинг табиий ҳамда ижтимоий етук эмаслиги ўртасида кузатилади. Ушбу қарама-қаршилик болалар учун идрок этишга, тарбия жараёнида фаол иштирок этишга ҳақиқий ҳаракатлантирувчи куч, тағбат ҳисобланади. У болани фақат тарбиявий ўзаро муносабатлар объекти сифатида эмас, бошқа субъекти сифатида ҳам ижтимоий ҳаётда иштирок этишга таълим – тарбиявий тайёрлашга сабаб бўлади.

ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ИЖТИМОЙЛАШТИРИШ ЎРНИ ТЎҒРИСИДА

Тарбия тизимининг ривожланиши унинг жараённинг ривожланишида акс эттирилади- ижтимоийлаштириш, ўзини тарбиялаш ва касбий таъсир кўрсатиш. Бу жараёнлар учта асосий субъектлар шахси билан шакллантирувчи- жамият, индивиднинг ўзи ва педагогнинг био объект билан ўзаро муносабатлари давомида амалга оширилади.

Жамият тўғрисида тўхталиб ўтамиз. «Ижтимоийлаштириш» тушунчаси тарбия назариясида жуда кенг фойдаоанилади. Тадқиқотчилар унинг қадриятли кўрсатмалари ва тарбиялаш тамойилларига қараб тушунтирадилар. Ҳатто, маълум анъаналар юзага келган, катта илмий материал тўпланган. Социалогик

ва психологик адабиётларда ижтимоийлаштириш жуда фаол таҳлил қилинади. Шу билан бирга ижтимоий ҳаётда жамият ва шахс ролини талқин қилиш албатта, қарама-қарши бўлган ижтимоийлаштириш концепциясини шаклланишига олиб келади. Қаттиқ ижтимоийлаштириш деб, аталувчи концепция тарафдорлари, функционал мактаб вакиллари бу жараёни шахсни ижтимоий тизимга тўла жалб этиш сифатида белгилайди.

Социология – ижтимоийлаштиришни таҳлил қилишда, «мослашиш», «қулайлик», «тенглик» мувозанати тушунчаларига таянади.

Уларнинг тадқиқотларидаги асосий вазифа – индивидларни ижтимоий муҳитга мослаштириш ҳисобланади.

Бу концепцияга «янги инсонпарварлаштириш» тарафдорлари қаршилар. Улар ижтимоийлаштиришда ўз қобилиятлари ва лаёқатларини яратувчи шахсни ҳамда шахснинг ўзини амалга ошириши ва ўзини намоён этишига тўсқинлик қилаётган элементларни танқидий енгилни кўрадилар.

Бироқ, биринчи ҳолатда, маълум тарзда ишлаб чиқилган муҳитга таъсир кўрсатиш тўғрисида гап юритилаётган бўлса, иккинчи ҳолатда, «ижтимоийлаштириш ва шахс» тушунчаларини тўла адаштириш содир бўлмоқда. Таълим тизимидаги ижтимоийлаштириш деярли чиқариб ташлашга, унинг ўзини тарбиялаш билан алмаштиришга, тарбиячи касбийлиги эса шаклланаётган шахснинг мустақиллигини таъминлаш вазифасини юклатишга ҳаракат қилинмоқда. Биринчи нуқтаи-назар ижтимоий ҳаёт тараққий этган асослариникията ишлаб чиқиш муаммосига эътиборни кучайтиради, иккинчиси эса маданий ижодкорлик шахси ижодий қобилиятларига эркинлик беришга.

Маълумки, бу икки қарама-қарши нуқтаи-назарлардан бирортаси ҳам амалий ҳолларда тарбия амалиётини такомиллаштиришга олиб келмайди. Тўғри, шахс ички дунёсини ижтимоий манфаатлар билан тўла боғлаб қўйишга йўл қўйиш мумкин эмас. Лекин бари-бир жамият инсонга таъсир кўрсатади ва таъсир кўрсатишни ҳисобга олмай бўлмайди. Ижтимоийлаштириш- муҳит, жамиятнинг шахсга таъсири демакдир. Шу билан бирга таъсир кўрсатиш, бу ҳам етарли бўлмаса ҳам шахснинг ташкил топишида жуда зарур ҳисобланади.

Жамият – «умуман, алоҳида куч- ўзига ҳос инсоний муносабатлар ва ўзаро алоқалардир. Бу нарсалар бўлмаса, одам ҳам барибир муҳитга жуда мослаша оладиган ҳайвонлигича қолади».

Муомолалар давомида юзага келадиган инсонлар муносабатлари- мана шу жамият демакдир.

Биз ижтимоийлаштириш тўғрисида гапирар эканмиз, одам ҳам, гуруҳ ҳам, биомуҳит, космос ҳам инсон кўзига кўриниб ва унинг қалбида акс этиб, мақсадга мувофиқ бўлмаса ҳам, махсус эмас фақат тасодифий (кўриниши бўйича, моҳияти бўйича эса муқаррар ва қонуний) инсонга таъсир кўрсатиб шахсни шакллантиради. Ҳақиқатда кўзга кўринмас таъсир кўрсатиш, назорат қилиб бўлмайдиган жараён. Муҳитнинг у ёки бу элементлари қачон, қандай кетма-кетликда, қандай нисбатларда шахс билан муносабатларга киришишини билиб бўлмайди. Ҳатто уларнинг ҳар бирини аниқлаш ҳам мумкин эмас. Бироқ муҳит шахс учун шаклланиб бўлган дунёқарашигаёд бўлган фаолият шароитлари ва тамойилларинимажбур қилишда, қувончни ҳис этиш қийин

бўлади. Агарда дунёқараши шаклланмаган бўлса, унда ҳам одамдан ноқулай муҳит таъсиридан қониқишни талаб қилиб бўлмайди. Одам ўзи ўз ҳаётини ташкил этади, у нима қилиши кераклигини ўзи танлайди: дунёга қараб хурсанд бўлади, агаода унда ўз ҳаётини кўрса. Бироқ тақдир шахсан танлаш имкониятини чегаралайди. У бошқалар томонидан амалга оширилган, аввалги авлод танлаган мавжуд вазиятни одам олдиға қўяди, у билан баҳслашиб бўлмайди. Уни мерос каби, шахсий турмушнинг бир қисми ёки асосий сифатида қабул қилиши керак ва мана шу тажрибаға ҳурмат билан муносабатда бўлиши керак. Муҳит ўзида инсонға монанд ахборотларни етказди, шахс юзаға келиши тўғрисида маълумотлар беради, шу билан бирға бу ахборотларни инсонға мажбурламайди. Хоҳловчилар уни ўзлаштириши мумкин. Шунда унинг ҳаёти тақдирға қарши бўлиб қолмайди, тақдири ривожланишиға тўсиқ бўлмайди. Унинг дунёға муносабати- қувончли ёки амалий шаклда бўлмасин-мазмунни бўйича анча чуқур бўлади.

Шунинг учун жамият гўёки табиий равишда болага ўзининг яхши томонини намоён этишға, унга «қулиб боқишға» ҳаракат қилади. мана шу ҳаётға кириб келаётган инсонға, ўзиға ҳос муносиб муносабат фақат беғараз эмас, балки жамиятнинг ғамхўрлиги ҳамдир. У энг тўғри асрлар давомида шаклланган тамойиллаштириш йўлидир. Фақатгина мана шу нарса шахснинг табассум қилишиға олиб келиши мумкин. Индивидни муҳитға жалб этиб, инсонни кенг жамоа ва ҳодисалар билан муносабатларда бўлиши имкониятини тақдим этишда, уларнинг жавоблари шахс учун баҳолаш шахсий мезонти ишлаб чиқишда асосий меъёр бўлиб қолади-мана шунға ижтимоийлаштириш дейлади. У касбий тарбиявий фаолиятдан ҳам иборат эмас, балки нисбатан мустақил жараён ҳисобланади, шахсға роль ўйинини «қийинлаштириш» алоҳида вазифасини бажаради. Мана шусиз, у англаб етилмаган бўлиб, жамиятда яққаланиб қолади. Шахс маданиятни яратувчиси, муҳитнинг томири-ижодий шахсни яратишға зарур шарт. Ва ижтимоийлаштириш жараёнини мустақиллигини тан олиш, бу жараёни инсонпарварлаштириш йўналишини такомиллаштиришдаги ҳар қандай ўринишлардан воз кечишини англамайди. Инсонпарвар бўлмаган, янги шахснинг фаоллиги сабабсиз бостирилиши, индивиднинг лаёқати, интилишлари ҳисобға олинмай ижтимоий вазифаларни мажбурлаш содир бўладиган инсонға муҳитнинг таъсир кўрсатиши билан ижтимоийлаштиришға йўл қўйиб бўлмайди. Ижтимоийлаштириш- бу шаклланаётган шахснинг ва унинг келажак мумкин бўлган шаклини белгиловчи бирликнинг ўзаро алоқалари жараёнидир. «Инсонпарварлаштириш» тушунчаси кўпинча маънавийлаштириш доирасиға тааллуқли деб тушунилади.

Ҳозирги кунда бу кенг қўлланиладиган тушунча, умумий йўналиш аҳамиятиға эга. Инсонпарварлаштириш асосий вазифа сифатида қаралмоқда, уни ҳал этмай туриб ижтимоий тараққиёт тўғрисида гапириш мумкин эмас. Инсонпарварлик – бу инсон қандай бўлиши, унинг моҳияти қандайлиги тўғрисида ўйлаш ва ғамхўрликдир. Бу ўзини англашдир, ва шу билан бир вақтда, мавжудликни ҳимоя қилишдир. Шахснинг қимматини тасдиқлаш, шахсни фақатгина восита сифатида қарашға ҳар қандай уринишларни доимийсизлиги ифодасидир. Шундан сўнг инсонпарварлик шахсни ижтимоий

шахс сифатида қарашни кўзда тутлади. Ижтимоий ҳаётда субъектни барқарорлигини таъминлаш механизмини шакллантириш- бу ғоя ҳисобланади. Ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, каттами ё кичикми, ҳамда шахс ва жамият озми кўпми шаклланган ўз ғоясини пайдо қилади. Ғоя объектив бўлмаган дунё кўринишини эмас, балки ғоя етказувчи сақланиб қолиши таъминланадиган доирада дунёга қараш тизимини ишлаб чиқишга йўналтирилган. Албатта, ғоя чуқур ривожлантирилган бўлса, агар субъектнинг бошқа субъектлар билан алоқаси ҳисобга олинган бўлса, унда бундай объектив онг ижтимоий ривожланиши умумий тенденциясига ҳам қарама-қаршилиқ қилади, ҳатто деярли мос келиши мумкин. Лекин у билан ҳеч қачон батамом бирдай бўла олмайди, чунки жамият ва унинг алоҳида субъекти ўхшаш, бундай бўла олмайди.

Ғоясиз – марказга интилган йўналиш субъектнинг мана шу билимлар тизимсиз- ижтимоий фикр умуман мавжуд бўлмайди, улар марказга интилган кучларни энтропия кучларини, субъектнинг бузилишини енгиш воситалари ҳисобланади. ғоялар доирасида асосий ижтимоий кадриятлар тўғрисидаги билим юзага келади, ишлаб чиқилади. Бу билимлар маънавий маданият шаклланиши учун асос бўлиб қолади, унинг ёрдамида ғоя доирасида мавжуд кадриятлар учун ҳос бўлган эгоистик акцент йўқотилади, инсонпарварлаштириш тўғрисида тасаввурлар шакллантирилади.

ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ПЕДАГОГИК ТИЗИМ

Ижтимоийлаштириш таъсири ва ўзини тарбиялаш одатда яна бир жараёнга – шахсни тарбиялаш деб аталган, яъни педагогнинг касбий фаолияти билан боғлиқдир. Ушбу фаолиятнинг моҳияти – ижтимоийлаштириш ва ва ўзини тарбиялаш жараёнларини бошқаришдан иборат. Ҳақиқатан ҳам, сиёсий ва педагогик жараёнларда ўхшашликлар кўп. Уларнинг иккиси ҳам кўплаб сонли омилларга жуда боғлиқ. Сиёсатни "имкониятлар санъати" каби тушунчаси педагогикага ҳам мос келади. Кўпинча бундай имконият ҳажми билиб туриб ошириб юборилади, баъзан, аксинча, камайтиради. Баъзан инсоният ҳамжамияти маънавий ҳаёти юксак обрули одамлари гўё "тарбия тўғрисидаги масалани бекор қилдилар" масалан Л. Н. Толстой шундай ёзади: "тарбия, биз ўқитиш, тарбиялашни хоҳламас эканмиз, мураккаб ва қийинлигича қолади. Агарда бошқаларни биз фақат ўзимиз орқали тарбиялашимиз мумкинлигини тушуниб олсак, унда тарбия масаласи йўқолади ва ҳаёт тўғрисидаги масала қолади: ўзим қандай яшашим керак! (Толстой Л.Н., асарлар тўплами, 22 том, Ё. 1984 й. 19т. 346 бет).

Бундай тарбия тўғрисидаги масала шунга қарамай қолади. Ҳатто "ўзимиз қандай яшашимиз керак!"- деган саволни ҳис этишга эътиборни жалб этиш ҳам, биз бошқа саволлардан холи бўлмаймиз: " одамлар орасида қандай яшаш керак!", "ўз ҳаёт талабларини унга ҳаёт талаблари билан мос келиши қобилиятига қандай қилиб эга бўлиш мумкин?" охириги саволни ҳал этганда, одам (биринчи навбатда бола, лекин баъзида катталар ҳам) ички ва ташқи таъсири тизимлаштириш, уларга мос равишда жавоб қайтариб, шахс

шаклланишини тушуниб ва боғлашга ёрдам берувчи педагог, ўқитувчи томонидан тушуниладилар.

Ўқитувчига замонавий талаблар, асосан уч олий вазифаларни қамраб олади:

1.Фан бўйича.

2. Педагогик.

3.Олдиндан берилган самара билан мос равишда ўқиш жараёнини лойиҳалаштира билиш малакаларига эга бўлиш шартидан иборат.

Ушбу вазиятда ўқитувчи ҳақида гап боради. Агарда тарбиячи ўқитиш бўйича уй вазифаларини бажара олмайди деб, ҳисобласак, унга камроқ талаблар қўйиш керак. Лекин шу ерда бир гапни айтиб ўтиш керак. Боланинг ақлий ривожланиши асоси бўлиб хизмат қилувчи, унинг жисмоний ривожланиши шартлари билан таниш бўлмаган аёл, аниқ ва тўғри ҳаракат қила олмайди- деб, ёзади Геткин. – ўқитиш техник методларини билмаган аёл, боланинг ўн марта ўз онаси бўлса ҳам (ҳатто шундай мумкин бўлмаган ҳолатда ҳам) ҳақиқий инсонни тарбиялай олмайди, бола тарбиясини унега ишониб бўлмайди.

Шундай қилиб, Ёлара Ёеткин нуқтаи назаридан она қанчалик меҳрибон, боласини севадиган ва сеvimли одам бўлмасин "ўқитиш техник методларини" билмас экан, бола тарбияси жараёнидан четлаштирилиши керак. Бу нуқтаи назарда, касбий тайёргарликни талаб этувчи жуда муҳим иш сифатида тарбия масаласига қаралмоқда. Тарбиячи бу ерда яққол ўқитиш вазифасини ҳам бажаради.

Касбий тарбиячи зарурми?

Албатта, чунки мураккаб тизим- тарбиялаш тизими фаолияти тўғрисида гап бормоқда, у тизим турли субъектлари ҳаракатларига раҳбарлик қилиши ва бошқариши керак.

Тарбиячи инсон ҳаётда бахтли болалик ролини тушуниб индивидни шакллантириш жараёнини маданиятга, ижтимоий ҳаёт қарама-қаршиликларига ва билимга йўналтирилиши керак. Натижада, бола ва ҳаёт иттифоқига янада кенг ва чуқур бўлишга ёрдам бериб, бу иттифоқнинг бузилмаслиги мақсадини кўзлаш керак. Инсон ривожланиши жараёнини максимал эволюцион, минимал инқирозли қилиш- педагогнинг санъати мана шундан иборат.

Демак, гап санъат ҳақида борар экан, касбий куруқ асоси моделига кўзга кўринмас "қўшимчалари", интуация диққати қаратилганлик, сезгирлик схемасини яширувчи кучга ташланади. Биз расмийлаштирилмайдиган қисмларимиз педагогни энг мукамал тайёрлаш ҳеч нарсага арзимади. Балки шунинг учун ҳам "зарар етказиб қўйма"бирлиги педагог тамойилига амал қилиши керак бўлган педагогни ўрнини боса олмаса керак. Шаклланаётган шахс олдида маълум мажбуриятларга эга бўлиб касбий тарбиячи жамият олдида ҳам шундай масъулиятга эга бўлади. жамият асосан, ўзининг янги инсонни ўсиши жараёнини таъминлайди, шунинг учун у янги аъзоси ижтимоий, муносабатларига қодир, юзага келган муносабатлар тузилишида яшай олишга ва кераклича ривожлана олишга тайёр бўлишига ишонишига ҳақлидир.

Турли миллий маданиятлар доирасида педагогика анъанавий равишда фақат

жамият олдида ва аксинча, фақат шахс олдида анча масъулиятлироқ сифатида тушунилиши мумкин. Ҳақиқатда эса, касбий, яъни педагогик таъсир кўрсатишнинг такомиллаштирилиши фақатгина иккала манфаатдор тарафлар талаб ва эҳтиёжларига йўналтиришда амалга ошириш мумкин. Муносабатлар мақсадлари қанчалик таъсирчан бўлмасин, педагог улар билан ўз ишида тарбияланувчи қизиқишлари ҳуқуқи эркинлигини поймол қилишини оқлаб бўлмайди. Педагогик таъсир кўрсатиш мақсади- жамият манфаатларини максимал ҳисобга олиб, шахснинг максимал мумкин бўлган ривожланишини таъминлашдан иборат. Жамият томонидан, агарда ҳозирги даврда ижодий индивидуалликка эҳтиёж сезилса, унда педагогнинг вазифаси осонлашади, чунки ушбу ҳолатда ижтимоийлаштириш ва педагогик таъсир кўрсатиш жараёни бир йўналишда боради. Жамият шахс қобилиятларини чекламайдиган, унинг ўсишига тўсиқ бўладиган бундай вазиятни қуриш зарур бўлади. Бундай вазият мувофиқли педагогик жараённинг мажбурий шарти ҳисобланади. Шахснинг ривожланиши энг эрта босқичларида жамият эҳтиёжларига унинг муносабати шакллана бошлади. Бу муносабат тарбияланувчининг биринчи педагоглари- ота-оналарининг ортқча эътиборликликлари сабабли эгоистик кўриниш олиши мумкин.

Кўпчилик ота-оналар ўз болаларининг барча талабларини бажаришга ҳаракат қиладилар ва тўла қонли ҳаётга тайёрлаш – асосий йўли мана шундан иборат деб ҳисоблайдилар. Бундай тарбиячилар жамият олдидаги ўз масъулиятлари тўғрисидаги тасаввурларини йўқотадилар. Баъзан бу ҳолат ҳаттоки англаб етишган бўлса ҳам, болага меҳр қўйган тарбиячиларни хавотирга солмайди, улар фақат ўз вазифаларини фақат бир ёқлама тушунадилар- овқат яна овқат бериш ва яна бериш. Бироқ тарбиячининг жамиятга нисбатан масъулиятсизлиги охири-оқибат тарбияланувчининг ҳалокатига олиб келади, чунки ўзини амалга оширишга кам мослашган исътемоличини яратади, шундай қилиб у тўла ҳаётга тайёр бўлмайди.

Шундай қилиб, касбий тарбиячи шахс олдида ҳам ва жамият олдида ҳам жавобгар ҳисобланади. Бу мажбуриятларини бузганда, тарбиячи ижтимоий ҳаёт бузилиши ва шахснинг инқирозига сабаб бўлади.

Инсон психикаси асоси деб, ҳақли равишда ҳисобланувчи одамнинг мустақил ва оқилона ҳаракатларни амалга оширишга қобилияти ижтимоий муҳитда жуда кўп сонли омиллар билан шакллантирилади. Шунинг учун у ҳеч қачон фақат касбий тарбиявий таъсир кўрсатиш натижаси сифатида қаралиши мумкин эмас. Педагогнинг касбийизми ўзи устида мустақил ишлашида тарбияланувчининг эҳтиёжларини эътиборсиз қолдирмай, боланинг юзаки мос бўлмаган таъсирлардан ҳимоя қилиб ва зеҳнини эътиборли ривожлантира бориб, тарбияланувчилар билан муносабатларда меъёрини топишни белгилашда ифодаланади.

Пистолици инсонийлик моҳияти ички йўналганлик ва фақат ҳаракат қилиш эмас, балки ҳаракат қилмаслик эркинлиги бўлмаганда нормал амалга оширилиши мумкин эмас деб айтади. Фалсафий нуқтаи-назардан бу тушунарли: ҳаракат ўз қарама-қаршилигидаги ҳолатда ўз ўлчамини топади. Социологияда эса маданият тушунчаси орқали ижтимоий ҳаракат ўлчамини акс

этиради. Шахс муносабати ва таҳлил бир-бири билан боғлиқ бўлган босқичлар орқали ривожланади. Бола атрофидагилардан узоқлашишга эҳтиёж ҳис этадиган давр ўз тарбияланувчисини чиндан яхши кўрадиган тарбиячилар томонидан баъзан тушуниб етилмайди. Бундай ҳолатда гап кўпчилик ҳеч ҳам тарбияни такомиллашишига ёрдам бермайди. Баъзида эса меҳрибон педагог ўз тарбияланувчилари билан муносабатларга доимий тайёргарлиги билан одатда фақат жисмоний эмас, балки англаб етилмаган интеллектуал, эмоционал тинчликка эҳтиёжи қониқтирилмаганлиги сабабли юзага келувчи уларда норозилик ҳиссини келтириб чиқаради. Ўқитувчини ҳам, ўқувчини ҳам ўз ишидан кўнгли қолишидан сақлаш учун тарбияни бутун ҳаёти давомида фақат касбий вазифасига қаратилмаслиги керак. Тарбияланувчига педагог билан муносабатлардан тинчлик, дам олиш зарур бўлса ўқитувчи шахсининг нормаси ривожланиши учун унга ҳам худди шу керак. Педагогик меҳнат мазмунини аниқлашда биз педагог- бу муносабат жараёнида шаклланаётган шахс ва жамият, ижтимоийлашиши ва ўзини тарбиялаш жараёни ўртасида низоларга йўл қўймаслик мақсадини қўювчи одамдир, деган фикрдан келиб чиқдик. Педагогик фаолият ривожлана борган сари мана шу мақсадга эришиш кўплаб воситалари ишлаб чиқилган. Аста-секинлик билан улар жамланади, ягона касбий фаолият ичида иккита фаолият турини ташкил қилади:

1. бир томондан ривожлантирувчи ва;

2. мувофиқлаштирувчи, тартибга келтирувчи, бир тизимга солувчи.

Чунки ривожлантирувчи фаолият касбий-тарбиявий фаолият юқорида айтилган мақсадини бажаришга бевосита йўналтирилмаган. Бу тарбия муаммосини ўрганувчи кўплаб тадқиқотчилар тарбиялаш сўзининг "асл мазмунида" ўқитишга киритилмасликларига олиб келади. Бироқ, бундан бошқа нуқтаи-назар ҳам мавжуд. Бу нуқтаи назар ўқитишни, ривожлантирувчи фаолиятни тарбиялаш фаолияти бир қисми ва ҳатто ривожлантирувчи фаолиятнинг атрибути сифатида қарайди. Бола туғилгандан бошлаб қисман потенциал, қисман актуаллаштирилган шахс ҳисобланади. Туғилган болага нисбатан жамият маълум хусусиятдаги талаб ишлаб чиқади. Лекин, жамият бола билан ўзаро муносабатларга киришади, жамиятда ушбу индивидга у катта бўлганида қўйиладиган талаблар, эҳтиёжлар мураккаб занжирини шахс ва жамият муносабатлари " диспетчери" педагог эсдан чиқармаслиги керак. Тўғри ўзаро муносабатларга шахсни тайёрлар экан, педагог уни ривожлантирмаслиги мумкин эмас ва тўплаётган билимларини тизимлаштиришга ёрдам бермаслиги мумкин эмас. Фақат ривожлантириш- ўқитиш ёки уйғунлаштириш, инсонпарварликка мос, ижтимоий қоидаларга йўналтирилган касбий тарбия ортда қолиши ва бутун касбий фаолият мувафаққиятсизликка учраши мумкин.

Тарбияни ўқитишдан алоҳида қараб, биз бу жараённи фақат канақанги бўлмасин, мустақилликдан эмас, балки мавжуд субъектдан ҳам маҳрум этамиз. Қайси педагог тарбияланувчини ривожлантирмай, билимларини бойитмай, яъни уни ўқитмай дарс бериши, қоида, меъёр, сифат ҳақида тасаввур бериши мумкин.

Замонавий дунёда ўзини таълимсиз жамиятда тенг ҳуқуқли даъвогар деб ҳис этиши қийин. Шу билан бир вақтда илмлилик – бу англаб етиладиган

"яширин (патент)" билимларига асосланган шахнинг ҳолати. Бироқ, ўқитишсиз жамиятда шахс ўзаро муносабатларини самарали йўлга қўйиш мумкин эмас, деган фикрни тўғри деб ҳисоблаб, биз уни аниқлаб олишимиз керак: " касбий педагогнинг фаолияти табиий бир қисми, элементи сифатида ўқитиш қандай бўлиши керак?" ривожланиши таълим, билимлар етказиш жараёни сифатида ўқитиш жамият билан алоқалар ўрнатиш жараёнига, ижтимоий қоидаларни ўзлаштириш ва ижтимоий- маънавий ишончларини шакллантириш жараёнига нисбатан қарама-қарши бўлмаслиги керак.

Ўқитиш – бу тарбиянинг муҳим бир қисми. Бундан икки минг йил аввалроқ, Платон тарбияловчи таълими тўғрисида фикр юритган. Ўқитишнинг чегарадан чиқиб кетган "тарбиявийлиги" кўпинча унинг ахборотлар етказиш имкониятларини пасайишига, ортиқча насихатгўйлик ғоявийликка олиб келади. Таълим тарбиядан ажралишдир, лекин тарбия доирасида ривожлантириш, билимлар, тасаввурлар, кўникмалар бериш вазифасини бажариши керак. Мана шу йўналишда муаммолар кўп.

ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ИННОВАЦИЯЛАР

Мактабда инновациялар масаласини муҳокама этганда, тарбия тизимларида инновациялар ташкил топиши тўғрисидаги масалаларни гапириб ўтмай бўлмайди. Лекин бунинг учун аввал, тарбиявий тизимнинг ички тушунчасини киритамиз. Шундан кейин тарбиявий тизимни фалсафий ва технологик жиҳатларда кўриб чиқишда, инновациялар юзага келишини ўрганамиз.

Шундай қилиб, педагогикада "тарбия" категориясининг бир вақтда, бир неча тушунчалари мавжуд тарбияни ўрганаётган авлодга тарбияни энг муҳим ижтимоий тажрибаларни етказиш бўйича махсус ташкил этилган жараён сифатида тушуниш, энг кенг тарқалган тушунчалардан ҳисобланади(17: 87). Шундан келиб чиқиб, ҳар қандай тарбия жараёнининг асоси, ҳақиқатда, ўқитиш ҳисобланади, деган хулосага келиш тўғри бўлади. Ушбу ҳолатда тарбия жараёни дидактик воситалар билан кўрина бошлайди. Тарбия тизимининг тушунчаси ўзи эса- ўзининг автономлиги ва кўриб чиқиш ўзлига ҳослигини йўқотади0020ва дидактика ичига "тортиб киритилган" бўлиб қолади.

Тарбия жараёни ўзининг ўзига ҳослигини "сақлаб қолиш" учун "тарбия?, тарбия... тарбия!" биргаликдаги монография муаллифлари В.А.Караковский, Новикова, Селиванова каби машҳур эстониялик педагог ва психолог Ё.Ё.Ёаймете таклиф этган унинг бошқа тушунчасидан фойдаланадилар. Агарда тарбия жараёнини " Ёаймете бўйича" қарайдиган бўлсак, унда тарбия тизими дидактикадан иборат бўлмайди, балки бир томондан психолого-педагогик, бошқа томондан эса- ижтимоий-педагогик тизимдан иборат бўлади.

Бу ўз навбатида тарбия тизими ўқувчиларга фақат дидактик сифатида эмас, (ўқитувчилар, дарслар, дарсликлар, уй вазифалари орқали), балки ижтимоий омил сифатида ҳам болаларнинг атроф-муҳитга жалб этилганлигини орқали ҳам таъсир кўрсатади; Ота-оналар, ўқитувчилар ва болалар ўртасида юзага келадиган муносабатлар орқали; албатта, ҳар бир

таълим муассасаларида ташкил топадиган маълум психологик муҳит орқали таъсир кўрсатади.

«Дидактик тизим» тушунчаси педагогикада анча қадимдан шаклланган. Мактабнинг дидактик тизими таълим мақсадлари, ўқиш мазмуни, уни ташкил этишнинг метод ва шакллари орқали ифодаланади. Албатта, тарбиявий мақсадлар ўрганилаётган материал мазмуни, уни етказиш шакли ва методлари, ҳамда шу кабиларни белгилаш орқали ўқитиш жараёнида ҳам амалга оширилади. Лекин тарбиянинг иккинчи тушунчаси мантиқида дидактик тизим –ўзитарбиявий тизимининг – дидактик тизимида иштирок этади, яъни унинг тизими ҳисобланади.

Таълим муассасининг тарбиявий вазифаси биринчи навбатда, ўқувчиларда, ўзини шу дунёда англаб етиш, бошқалар орасида ўз ўрнини топиш билан дунёга, маданиятга, атроф-муҳитга қадриятларни шакллантиришдан иборат. Лекин мана шу вазифани фақат ўқитиш жараёнида амалга ошириб бўлмайди: у индивидуал манфаатларини қондириш билан боғлиқ дам олиш доирасидаги ўйин, меҳнат, ижодий фаолияти билан ҳам боғлиқ. Шундай қилиб, хусусан тарбия тизими инновацияларини ўрганиш имконияти пайдо бўлади. Уни яратиш ва ривожлантириш жараёнида, ҳар гал қатор аниқ масалаларни ҳал этиш керак бўлади: юқорида номлари келтирилган муаллифлар уларнинг бештасини алоҳида урғу билан кўрсатадилар:

1. Болаларда дунёнинг яхлит ва илмий асосланган кўринишини шакллантириш.
2. Фуқаролик ўзини англашни, ватани тақдири учун жавобгарликни шакллантириш.
3. Болаларни умуминсоний қадриятларга жалб этиш, улар орасида мана шу қадриятларга мос бўлган хулқни шакллантириш.
4. Ўсиб келаётган кедлажак авлодда, шахс хусусиятлари сифатида перспективликни, " ижодкорликни" шакллантириш.
5. Ўз-ўзини англашни шакллантириш, ўзини амалга оширишда болага ёрдам кўрсатиш.

Албатта, бу масалалар рўйхатини давом эттириш мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам, мана шу вазифаларнинг ўзи юқорида санаб ўтилган тарбиялаш вазифаларининг " алоҳидалигини" кўрсатади.

Юқорида баён этилган дидактик қарашлар турли жиҳатларида инновациялар юзага келиши ва шаклланиши имкониятларини чуқур муҳокама қилиш каби, ушбу масала тарбия тизимини фалсафий ва технологик жиҳатларда, кўриб чиқишда тарбиявий инновацияларни қўллаб ўрганамиз.

Тарбия тизимини кўриб чиқиш фалсафий жиҳати-тарбиянинг мазмун-мақсадларини асослашни, уни конкретлаштириш ва тарбиянинг керакли мазмуни билан алоқасини асослаб беришни кўзда тутати. Биз аввал айтганимиздек, бугунги кун қарашлари остида, тарбия тизимида икки- турлича бўлган концептуал (кўп жиҳатдан қарама-қарши) ёндашишлар мавжуд.

Биринчи ёндашиш тарбия – бу ўзига ҳос мазмунга эга бўлган (фалсафий-педагогик, ғоявий, психолого-педагогик, маънавий ва бошқа) бола шахсига ижтимоий белгиланган ва мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатишга асосланади.

Бундай тарбия маълум шаклларда (фронтал, гуруҳли, индивидуал) ва маълум методлар билан амалга оширилади.

"Тарбия таъсир кўрсатиш сифатида" мана шу парадигмасида педагог барча чоралар билан самарали тарбиявий таъсир кўрсатишга эришиши керак. У (педагог) ўзи ихтиёрсиз, болалар ва ота-оналар тенг қимматли иштирокисиз-мана шу тизимда асосий субъект бўлиб қолади, чунки болалар ва "олиб борувчилар" ролида иштирок этадилар. Ва, албатта, тарбияда тенг ҳуқуқли шерик ҳисобланмайдилар. Бу ерда бола "тарбия предмети" сифатида, иштирок этади ва боланинг фаоллиги сифатида субъективлик тўғрисидаги мурожаат ҳар гал "кераклигини фаол ўзлаштириш" ёки адаптив фаоллик деб аталувчи хусусиятга эга бўлади.

Бу ёндашиш биз илгари келтириб чиқарган ижтимоийлаштириш категорияси билан тўғридан-тўғри боғлиқ, бунда биз тарихий ишлаб чиқилган ижтимоий қоидаларни, кадриятлар, муносабатлар, маънавий ва моддий маданият билан муносабат усуллари, инсон томонидан ўзлаштирилиши жараёнини тушунамиз. Умумий қабул қилинган тип асосида айтадиган бўлсак-болани тарбиялаш (мана шу тушунтирилишда) -уни катталар дунёсига олиб кириш, уни умумий қонунлар бўйича "бирга каби" яшашга ўргатиш демакдир.

Шундай қилиб, ижтимоийлаштириш инсоннинг "адаптик фаоллик" қобилиятига эга бўлишни кўзда тутуди ва мақсадга мувофиқ жараёнлар (ўқитиш ва тарбиялаш), мактабгача, мактаб, махсус касб-ҳунар муассасаларида ҳамда тасодифий омиллар (оила, оммавий ахборот воситалари, санъат билан мулоқат қилиш) таъсири остида амалга оширилади.

Бу таъсир кўрсатиш тарбия тизими (ёки ижтимоийлаштириш) инсонпарварликка зид каби баҳоланиши мумкин эмас, чунки у албатта, авторетит воситалар билан амалга оширилиши шарт эмас. унда ўқитувчи ва болалар ўртасида, инсонпарварлик муносабатлари мавжуд бўлиши, гуманитар кадриятлар тарғиб қилиниши, гуруҳли ва индивидуал ижодкорлик элементлари татбиқ қилиниши мумкин.

Бундан ташқари, таъсир кўрсатиш ушбу тарбия тизими ўзи тарбия жараёнига демократик кадриятлар ва қоидалар киритиши керак (атроф-ҳаётдаги ўзгаришлар ортидан): ҳаётни ташкил этиш демократик усуллари ўзлаштириш (болалар ҳамжамиятидан бошлаб), бошқаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзлаштиришга амал қилиш.

Лекин, тарбия билан боғлиқ бу ёндашиш, амалда ўсиб келаётган ххх эмаслиги билан боғлиқ бўлиб чиқмоқда, чунки боланинг хулқи ва ҳаёти бу ҳолатда тўлалигича ташқи кучлар билан белгиланади. Ва унда юу танловни амалга ошириш имконияти қолмайди. Етказиш керак бўлган қандайдир тарбиявий мазмун, мана шу тарбиявий стандартдан келиб чиқувчи ижтимоий-педагогик –назарий- бу нарсаларнинг барчаси боланинг ички "хоҳлайман" истагига, балки ташқи "керак" талабига йўналтирилган методларни талаб этади. Шунинг учун ушбу тарбиявий тизим қандайдир жазо ва мажбурлашларсиз, мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Тарбиядан бошқа ёндашиш инсонпарварлик тарбиявий тизимини яратиш билан боғлиқ. Бу ёндашиш биринчи навбатда, биз илгариги бўлимда батафсил

кўриб чиққан индивидуаллаштириш жараёни билан мос келади (лекин уни бола ижтимоийлаштириш масалаларини иложи борича яхши ўзлаштириб олиши мақсади билан боғлиқ ёндашиш билан адаштириш керак эмас). Яна бир бор эслатиб ўтамиз, индивидуаллаштириш - бизнинг тушунишимизча,-бу болада мавжуд ёки ўзининг индивидуал тажрибасида эгаллаган ягона, алоҳида ва ўзига ҳослигини таъминлаб туриш ва ривожлантириш бўйича катталарнинг ҳамда боланинг ўзининг фаолиятлари .

Индивидуаллаштириш – биринчидан- бирламчи асосий эҳтиёжларини индивидуал йўналтирилган ёрдам кўрсатишни кўзда тутуди- бусиз , табиий "ўзлигини" ҳис этиш мумкин эмас: иккинчидан, айнан мана шу индивид учун ҳос бўлган табиа берган (мерос бўлиб ўтган), жисмоний, интеллектуал, эмоционал қобилиятлар имкониятларни максимал, эркин амалга ошириш учун шароитлар яратишни кўзда тутуди. Ва, ниҳоят, учинчи индивидуаллаштиришнинг белгиси, асосий хислати- автоном маънавий ўзини қуришда,ўзини ижодий гавдалантиришда, "мослашувчан бўлмаган фаоллик", ҳаётий ўз йўлини танлашдаги қобилиятини ривожлантиришда инсонга ёрдам кўрсатиш.

Шахсни индивидуаллаштириш унинг «ўзлигини» ривожлантириш, шундай қилиб,кенг маънода инсонпарварлик тарбиявий тизимини ташкил этади.Тарбияда бундай ёндашишнинг мақсади, болаларга, уларнинг «субъектив мавжудликларини» ташкил этишда ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Бунинг учун ушбу тарбиявий тизимда, инсонга ўзини англаш ва ўзини амалга оширишда ёрдам берувчи махсус воситалар ишлаб чиқилади. Инсонпарварлик тарбиявий тизимининг субъекти энди фақат педагог эмас, балки болаларнинг ўзлари ҳам ҳисобланади (бола асосан, тарбия объекти ҳисобланган таъсир кўрсатиш тарбиявий тизимидан, унинг асосий фарқи ҳам мана шундан иборат).ушбу парадигмада педагоглар ҳам, болалар ҳам мактаб олдида турган мақсадларини биргаликда аниқлаштирадилар, уларни амалий вазифалар даражасига кўтарадилар ва ҳамкорликдаги фаолиятда амалга оширадилар. Мактаб инсонпарварлик тарбиявий тизими самаралилигини муҳим шарти, болалар ва катталарни умумий жамоага бирлаштириш ҳисобланади (лекин ўз вазифалари бўйича турлича бўлса ҳам-болалар, педагоглар, ота-оналар). Болалар ва катталарнинг ўзаро муносабатлари, маълум муносабатларни юзага келтиради, улар биринчи навбатда тизимнинг тарбиявий имкониятларини белгилайди.

Муносабатлар педагоглар алоҳида ғамхурлиги бўлиб қолади. Ҳар қандай инсонпарварлик тарбиявий тизими аниқ тизим ҳисобланади. Унинг ташкил топиши, фаолияти ва ривожланишида муҳит, шу билан бирга фақат ташқи таъсир кўрсатувчи омил сифатида эмас, балки ушбу тизимнинг ўзининг таркибий қисмида катта роль ўйнайди.

Тарбиявий тизимлар икки турини таққослаш, таҳлил қилиш якунида таъсир кўрсатиш таълим тизими ва инсонпарварлик тарбия тизими, ўзининг предмети мазмунида ҳам фарқ қилишини алоҳида айтиб ўтамиз.

Биринчиси, биринчи навбатда, дунёнинг ижтимоий кўринишини ўрганайди. Иккинчи тизим, ўзини-ўзи ўрганиш усулини ўрганайди. Маълум ижтимоий қоидаларни,кадриятларни, муносабатларни етказиб таъсир кўрсатиш тарбия

тизими, болаларда ўзини англашга қобилиятни ривожлантириш масаласини ўз олдига қўймайди – бу унинг предмети ҳисобланмайди.

Инсонпарварлик тарбиявий тизими- бу бошқа гап. Инсон танлаб олиш субъекти сифатида иштирок этар экан, у бу танловни ўзига нисбатан амалга ошириши кўзда тутилади, демак ўзини англаш жараёнисиз, бу тизимни амалга ошириш мумкин эмас. Шунинг учун турли инсонпарварлик тарбиявий тизимлар, ҳозирги кунда, айнан мана шу йўналишда ривожланмоқда. Инновация (англаган ҳолда, умуман янгиликни киритиш сифатида) ишчи (амалий) тушунчасини эслаб, аниқ мисолда тарбия тизимини фалсафий жиҳатдан қарашда, инновация қандай шакллантиришини кўрсатамиз.

Такдим этилган ёндашишларнинг ҳар бирида, инновация ёндашишлардан бирини аниқлаштириш ҳисобланса ҳам, ҳар гал қандайдир янги ғоя билан боғлиқ бўлади. Масалан, тарбия инсонпарварлик парадигмасини муҳокама қилиб О.С. Газман- тарбия мақсадини биринчи навбатда ўзини ривожлантириш ва педагогик ёрдам кўрсатиш ғояси билан боғлайди. Кўпчилик ҳозирги замон муаллифлари инсонпарварлик парадигмасини ўрганишларида, шахс ривожланишига амал қилиб ўзини ривожлантиришга (ёки ўзининг «ўзлигини» ривожлантиришга), турли томонлардан ёндашадилар. Баъзи муаллифлар ушбу сўзнинг кенг маъносидан келиб чиқадилар: ўзини умумийликка етказиш, барча одамлар учун ҳосликлар, ҳаммасига мос келиш, яъни у ёки бу социал идеологик талабларни контекстидан четга чиқадилар, умуминсонийликни, ўзини ривожлантиришдаги аҳамиятини таъкидлайдилар.

Муаллифлар иккинчи гуруҳи эса, ўз диққатини бошқача қаратадилар: инсон ўзининг индивидуаллигини, алоҳидалигини, ўзининг «ўзлигини» ривожлантиради (бу кўпинча умуминсонийликни намоён этиш индивидуал ифодаланган усуллари ўз ичига олади).

О.С. Газман «эркинлик педагогикаси: ХХІ инсонпарварлик тараққиётидаги йўл» номли асарида «ўзини ривожлантириш» терминида, юқорида айтилган икки мазмунни бирлаштириш ва ўзини ривожлантиришни фақат ягона субъектда такдим этилиши мумкин бўлган янги сифатни ташкил этиш учун инсоннинг ўзида санъатни (маданиятлигини) ва табиийки, тўплаш, бирлаштириш жараёни сифатида тасаввур этишни таклиф этади. Фақат ижтимоий ва биологик эмас, балки эркин (экзистенциал) мавжудот сифатида ўсиб бораётган инсон тўғрисидаги тасаввур маданийлиги ва табиийлиги тамойилларини эркинлиги тамойили билан тўлдирилишини талаб этади.

Шундай қилиб педагогик ёрдам иши эркинлик, ижодкорлик, катталар ва бола ўртасида ҳақиқий демократия ва инсонпарварликда юзага келадиган тарбия, бошқа маданиятга киради. Тарбия мақсадини педагогик ёрдам сифатида, мана шу умуман янгича тушуниш мазмуни бўйича тарбия тизимини фалсафий жиҳатдан қаралганда, инновация ҳисобланади. У мана шу мақсадга мос янги тарбия технологиясини ишлаб чиқишга олиб келади.

Тарбия технологияси деганда биз, тарбиянинг маълум мақсадларига эришишга қаратилган махсус педагогик услублар тизимини тушунамиз. Ҳар қандай тарбия методикаси, тарбия технологияларидан ташкил топади. Масалан, жамоани режалаштириш, ўсмирлар билан алоқа ўрнатиш, педагогик

диагностика технологияси ва бошқалар.

Агар – технология- бу тарбия методикасининг яқунланган қисми бўлса (унинг бирлиги), услуб эса ўз навбатида бу умумий ёки шахсий педагогик маданиятда қайд этилган тарбия технологиясига нисбатан яқунланган элементдир. Агарда услуб бирор бир тарбия масаласи билан барқарор боғлиқ бўлса, у оддий тарбиявий технология бўлиб қолади.

Масалан, синфни микрогуруҳларга бўлиш (қизиқиши бўйича, қуръа ташлаш бўйича, етакчилари бўйича): ҳамкорликдаги фаолиятда ўйин ролларини яратиш усуллари; гуруҳни муҳофафада сўзга чиқиш тартиби ва бошқалар- буларнинг барчаси тарбиячилари аниқ услубларига мисоллар. Лекин улардан ҳеч бири, қандайдир аниқ тарбиявий масала билан тўғридан-тўғри боғлиқ эмас, шунинг учун мана шу услубларни турли хил технологияларга киритиш мумкин.

Микрогуруҳларга ажратиш услубини жамоа бўлиб мақсадни белгилашда ҳам ҳамкорликда режалаштириш ва умумий ишларни бажариш технологиясида ҳам қўллаш мумкин ва гуруҳли таҳлилни ташкил қилиш усули сифатида ҳам ва мулоқот рейтингда машқлар ўтказиш услуби сифатида ҳам қўллаш мумкин. Шунга мос равишда ишлаб чиқиладиган педагогик ёрдам технологиялари ҳам илгари маълум бўлган услублар йўналишидан иборат бўлиши мумкин, лекин маълум тартибда тузилган уларнинг кетма-кетликлари янги тарбия вазифаларига жавоб бера бошлаши мумкин. Педагогик ёрдам технологияси – бу ўсиб бораётган одамнинг бошқалардан ўзининг фарқини англаб етишга ёрдам берувчи ўзининг бўшлиғи ва ўз кучини- жисмоний, интеллектуал, маънавий, ижодий воситалардан фойдаланиши тизимидир.

Бу таълим олишда мустақил ва мувафаққиятли илгари бориши, шахсий ҳаёт йўли ва ҳаёт мазмунини танлаш учун зарурдир.

Ушбу технологияни амалга ошириш ўқувчининг саволидан бошланади: «мен ким бўламан!», « қандай бўлишим керак?». Педагог билан биргаликда мана шу саволларни муҳофафа қилиш, яна бошқа бир мустақил саволни ҳам келтириб чиқаради: «Қандай яшаш керак?» махсус ташкил этилган маслаҳатлар орқали айнан мана шу ўқувчига ҳос бўлган индивидуал ҳаёт тарзи, аста-секин тузилади, интеллектуал, эмоционал, жисмоний юкламалар қулай режими танланади.

Ўқувчи педагог ёрдамида мувафаққият ва бахтсизликларга бардош беришнинг ўзи учун мос усуллари топади, меҳнат фаолияти мос турини аниқлайди, бўш вақтини узлуксиз иш шакллари, одамлар билан муносабатлар хусусиятларини белгилайди.

«Педагогик ёрдам» тушунчасининг семантик маъноси биринчи навбатда фақатгина бирор нарсага эга бўлган, лекин етарли даражада бўлмаган одамгагина ёрдам кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш мумкинлигидан иборат. Шунинг учун боланинг ўзида бирор нарсани билиш истаги пайдо бўлса ва бу йўлда унинг олдида қийинчиликлар пайдо бўлса – педагогик ёрдам ҳаракатга келади.

Шундай қилиб педагогик ёрдам технологияси, биринчи навбатда, вазиятга жавоб қайтаришдан иборат бўлади. Ўз навбатида бу технология турли

услуглардан иборат. Улардан бири- баҳолаш –алгоритмик услуб ҳисобланади.

Бола фаолиятини тузатиш ва баҳолаш муносабати: «яхши, ёмон», «тўғри- нотўғри», «мумкин- мумкин эмас» кабилар маълум ёши босқичида белгилар хулқи доирасини белгилайди. Бу услуб ўқитувчи обриси ҳали жуда кучли бўлмаган кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун анча самарали бўлади.

Педагогик ёрдам технологиясини амалга ошириш учун, яъни бир услуб ижтимоий кўникмалар курсини мақсадга мувофиқ киритиш ҳисобланади. Ушбу курс этик маданият, ижтимоий муносабатлар, шаҳарлараро муносабатлар, қарор қабул қилиш, ўзини англаш каби фанлардан иборат бўлиши мумкин. Ушбу икки фан- академик эмас балки лаборатория- амалий машғулотлар ёки ўзини намоён этиш ва ўзаро алоқалар ҳамда ҳамкорлик тажрибаси учун жамоани ижодкорлик бўйича машғулотлар кўринишида қурилиши жуда муҳим.

Педагогик ёрдамни амалга оширишдан кейинги услуб- болалар жамоасини яратиш ва ўзини бошқаришда педагогнинг ёрдами ҳисобланади.

Шу ерда биз маълум бўлган эски оппозицияга қайтамиз: жамоа ва шахс. Лекин ушбу ҳолатда биз болалар жамоасини ташкил этишни ўз мақсадимиз сифатида эмас, балки ҳар бир ўқувчининг ижтимоий, ижодий ўзини амалга ошириши шарти сифатида қараймиз.

Ўзини бошқариш бўйруқ бўйича юзага келмайди, балки болалар ва ўсмирлар қизиқишлари ҳамда мактаб фуқароси ҳуқуқлари ҳам ўз манфаатларини ўзаро ҳимоя қилишлари эҳтиёжларидан келиб чиқади. Ушбу ўзини бошқариш (айнан мана шу ерда педагогнинг ёрдами керак) мактаб доирасида болалар қизиқишларини бирлаштирувчи бўлганида ва мактабнинг ўзи фуқаролик жамияти сифатида қурилганда пайдо бўлади.

Агарда дискотека ўтказиш, саёҳатга бориш ёки қандайдир танловлар ўтказиш учун ўсмирлар бирлаштиришни хоҳласалар, мана шу вазиятда ўзини бошқариш локал тажрибаси пайдо бўлади. Катталар эса бу вазиятда ёрдамчи бўлиб қолишлари мумкин. Ўзини бошқаришда қоидалар ишлаб чиқариш мажбурий элемент ҳисобланади. Болаларнинг ўзлари яратадиган қоидалар, қонунлар, ҳуқуқ қоидаларининг муҳим аҳамиятга эгаллиги педагогикада анча аввал пайқалган.

Болаларнинг ўзлари яратган қуларни бирлаштиради. Мактаб ҳаёти муаммоларини янада демократик ҳал этишга имкон беради. Лекин асосийси, бундай қоидалар эркинлик ва масъулиятлилиқ доирасини белгилаб беради. Ушбу ҳолатни интизомлилиқни ривожлантириш кучли воситаси сифатида тушуниб, кўпчилиқ мактаблар ўзларининг қонунларини, ўртоклик Низомларини, виждон кодексларини яратмоқдалар. Лекин ушбу услубда ҳам маълум хавфли томонлари мавжуд. Педагог, баъзи болалар бошқалар устидан назоратчи бўлиб қолмасликларини кузатиб бориш зарур. Бундай ҳолатда болалар жамоасида адоват ҳам юзага келиши ва болалар қонунни бажарувчилар ва уларга қарши кузатувчиларга ажралиб қолишлари мумкин. Шундай қилиб, юқорида тасвирланган услублар (уларнинг рўйхати албатта, давом эттирилиши мумкин) тўплами янги мақсад- педагог ёрдам учун технологияни белгилаб беради. Ва мана шу мазмунда инновацион технологиядан иборат бўлади.

Умуман олганда, ҳар қандай тарбия тизими янгиланиши, инновациялар

ҳисобига амалга оширилади. Бу эса икки- революцион ва эволюцион йўл билан содир бўлиши мумкин.

Инқилобий йўл одатда мактаб ҳаётида, жамият ҳаётидаги фавқулодда вазиятлар билан келиб чиқади. Иккинчи йўл- тарбия тизимининг самарали педагогик бошқариш билан мумкин бўлади, чунки янгиланиш механизмлари тизимнинг ўзида мавжуддир.

Тизимнинг ҳолати ва фаолияти тўғрисида яхши етказилиб туриладиган объектив ахборотлар, педагоглар ва ўқувчилар жамоасининг доимий, ижодий изланишига йўналган ишлари таълим тизими янгиланишини режали ва бошқариладиган қилади. Инновацион мактаб ташкил топиши дидактик жиҳатини таҳлил қилиш қуйидаги хулосаларга келишга имкон беради:

1. Инновацион мактаб ташкил топиши жараёнини дидактик кўриб чиқиш турлича учта жиҳатлар орқали амалга оширилади:

2. Фалсафий-методологик (ўқитиш мақсадлари);

3. Назарий (ўқитиш мазмуни, ўқитиш жараёни тузилиши ва қонуниятлари);

4. Технология (ўқитиш жараёни қоидалар тамойили).

5. Дидактик қарашнинг фалсафий-методологик жиҳати қуйидагидан иборат. У ёки бу ижтимоий буюртманинг мазмунидан қатъий назар, мақсадларни аниқлаштириш жараёни ҳар доим маълум педагогик стратегияни танлаш билан берилиши керак. Ижтимоий буюртмадан ўқитиш жараёнини ташкил этиш аниқ мақсадларига ўтиш жараёнида ҳақиқатда иштирок этувчилар барчалари шундай танловни амалга оширишга мажбурлар: олим-дидактиклар, мактаб маъмурияти, биринчи навбатда эса, янги таълим моделларини ишлаб чиқувчи инновацион мактаблар ўқитувчилари.

Турли педагогик стратегиялардан танлаб олиш тўртта йўналиши мавжуд:

6. бугун таълим соҳаси яхлит энг юксак вазибалари;

7. ўқитиш ва ривожлантириш жараёнлари нисбати;

8. таълим мазмуни концепцияси маълум турига йўналганлиги;

9. инсон маданияти тузилиши тўғрисида тасаввур.

Ушбу маълум педагогик стратегияни танлаш илмий объектив вазибалар билан умуман ҳал этилиши мумкин эмас. У ҳар бир аниқ инновацион гуруҳнинг умумий дунёқараши билан, методологик, фалсафий, антропологик қарашлари билан боғлиқ.

3. Дидактик қараш фалсафий – методологик жиҳатида мактабнинг инновационлиги ғоянинг ўзи умуман янгилангандан ташқари, мактабда мақсадни шакллантириш жараёни мавжудлиги қайд этилганлигидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Мақсадни шакллантириш инновацион мактабнинг мавжудлигига сабаб бўлади, ва ўз навбатида ўқитишнинг ўзи у сабабли бўлади.

4. Инновацион мактабнинг ташкил топиши дидактик қараш (ўқитиш мазмуни, ўқитиш жараёни тузилиши ва қонуниятлари) назорат жиҳатлари қуйидагилардан иборат. Замонавий таълим вазиятлари шароитларида, деярли ҳар бир мактабда вариант қисмини аниқлаш ҳисобига бошлаш, кейин эса, инвариант асосини аниқлаштириб шахсий педагогик стратегиясини ишлаб чиқиш имкониятига эга. Яъни замонавий асосий ўқув режаси фақатгина турли

инновациялар юзага келишига ёрдам берувчи омил сифатида эмас, балки ҳақиқий рағбатлантириш сифатида ҳам амал қила бошлайди.

5. Ўқитиш назарияси (ўқитиш жараёни тузилиши ва қонуниятлари), ўқитиш мазмунидан фарқли равишда инновациялар юзага келиши учун имконият ҳисобланмайди. Лекин инновацион мактаб ташкил топишини дидактик қарашда технологик жиҳатида юзага келадиган инновациялар учун чекловчи ролида иштирок этиши мумкин.

Инновацион мактаб ташкил топишини дидактик қарашдаги технологик жиҳати қуйидагилардан иборат.

Ўқитиш мазмуни ва технологиясида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ўқитиш мазмунидаги ўзгариш (мисол учун ўқувчи фикрларини ташкил этувчи схемалар киритиш), дарҳол мана шу мазмунни етказиб беришга қодир янги педагогик технологияни ишлаб чиқишни талаб қилади. Ва аксинча, маълум технологиялар ўқитиш мазмуни ҳажмининг ўзига ҳос чегараловчиларини илгари суради, масалан, давомийлиги ва қамраб олиш кенглиги. Аниқ педагогик технологиялар кўринишида берилган ҳар қандай инновациялар дидактик қараш технологик жиҳатида, бир томондан ўқитиш назарияси ва мавжуд мақсадлар билан чекланган, иккинчи томондан эса ушбу инновацион технология «мос» келадиган ёндашиш хусусияти билан (техноизланиш) чекланган. Инновацион мактаб ташкил топишини дидактик қараш турли жиҳатларига ўхшаш тарбиявий тизим ташкил топишини фалсафий ва технологик жиҳатларида қараладиган инновацияларни ўрганиш ҳам мавжуд.

Оммавий синфдан ташқари иш формалари педагогик коллектив орқали ҳар бир болага таъсир кўрсатишга имкон беради. Улар болаларда бошқаларни тушуниш, коллективда бир – бирига таъсир кўрсатиш, тенглошлари ва катталар билан ҳамкорлик қилиш малакаларининг ривожланишига ёрдам беради.

Синфдан ташқари ишнинг анна шу оммавий - шаклларини иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин. Бу гуруҳлар болалар фаолиятининг характери билан фарқ қилади.

Биринчи гуруҳ – фронтал шакллар. Болаларнинг фаолияти «ёнимда», «ёнида» принципи бўйича ташкил этилади, яъни улар бир бирлари билан ўзаро таъсирда бўлмайдилар, ҳар юир бола айнан бир ҳил ишни мустақил равишда бажарадилар. Педагог ҳар бир болага бир йўла таъсир кўрсатади. Чекланган болалар билангина тесқари алоқа ўрнатади. Синфнинг ҳаммаси билан ўтказиладиган тарбиявий машғулотларнинг кўпчилиги «ёнида» принципи бўйича ташкил этилган.

Болаларнинг синфдан ташқари фаолиятини ташкил этиш шаклларининг иккинчи гуруҳи «бирга», «биргаликда» принципи билан характерланади. Умумий мақсадга эришиш учун ҳар бир иштирокчи ўз ролини бажаради ва умумий натижага ўз ҳиссасини қўшади. Ҳамманинг ҳатти – ҳаракатлари муваффақияти ҳар бир иштирокчининг ҳаракатига боғлиқ. Ишни бундай ташкил этилиши жараёнида болалар бир бирлари билан яқин ҳамкорликда иш кўришга мажбур бўладилар. Бундай фаолият коллектив фаолият номини олган, тарбиявий иш эса – коллектив тарбиявий ишлаб деб номланади. Педагог ҳар бир болага алоҳида таъсир кўрсатмайди, балки болалар ўртасидаги ўзаро

алоқага таъсир этади, бу эса педагог билан ўқувчилар ўртасидаги тескари алоқанинг яхшиланишига ёрдам беради. Болаларнинг жуфт – жуфт, кичик гуруҳларда, синфдаги фаолияти «биргаликда» принципи бўйича ташкил этилиши мумкин.

Ҳар бир йўналишнинг ўз афзалликлари ва камчиликлари бор.

Биринчи гуруҳ педагог учун ташкил этишда оддийлиги билан фарқ қилади, лекин коллектив ўзаро таъсир малакаларини камроқ шакллантиради. Иккинчи гуруҳ болаларда ҳамкорлик, бир-бирига ёрдам бериш, масъулиятни ўз зиммасига олиш малакаларини ривожлантириш учун тенги йук. Бироқ кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига кўра (улар бошқа кишида тенг ҳуқуқли инсонни курулмайдилар, келишиб олишни, бирга бўлишни билмайдилар) коллектив шаклларни ташкил этиш педагогдан кўп вақт ва муайян ташкилотчилик малакаларини талаб этади. Унинг педагог учун мураккаблиги ҳам мана шунда.

Иккала йўналиш ўзаро боғланган ва бир-бирини тўлдиради, шу сабабли қуйида биз ҳар бир ёндашув имкониятларини аниқ бир форма (шакл) мисолида қараб чиқамиз.

Коллектив ижодий иш технологияси демократик мактаб шароитида айниқса актуалдир, чунки у гуманистик негизга - ўқувчиларнинг кичик гуруҳлардаги ўзаро ҳамкорлиги асосига қурилган. У тўртга асосий босқични ўз ичига олади.

Биринчи босқичда болалар олдида умумий мақсад қўйилади. Бу мақсадга эришиш учун улар гуруҳларга (3 дан 7-9 кишигача) бўлинади. Ҳар бир гуруҳ ўз вариантини, бу мақсадга эришиш лойиҳасини таклиф этади. Бу босқичда фаолиятнинг умумий мақсади асосида болаларнинг бирлашуви рўй беради ва ҳар бир болада бу фаолиятни асослаш учун шароитлар яратилади.

Иккинчи босқичда таклиф қилинган барча вариантларни муҳокама қилиш давомида биттаси танланади ёки йиғма вариант яратилади. Шундан сўнг ҳар бир гуруҳ вакилларида иш кенгаши сайланади. Бу коллектив бошқарув органи бўлиб, ишнинг барча иштирокчилари ўртасида вазифаларни, бажарадиган ишларни тақсимлайди. Болалар бошқаларнинг нуқтаи назарини тушуниш, келишиб олишга ўрганадилар.

Учинчи босқичда иш кенгаши тайёргарлик ишларини амалга оширади, гуруҳлар ўртасида топшириқларни тақсимлайди, зарур ёрдам кўрсатиш мақсадида уларнинг ишини текшириб боради. Ҳар бир гуруҳ умумий лойиҳани амалга оширишга ўз ҳиссасини қўшади. Бунда бошқаларнинг муваффақияти бир гуруҳнинг ишига боғлиқ бўлади. Шунинг учун гуруҳларнинг иши улар ўртасидаги рақобатга эмас, балки ҳамкорлик асосига қурилади. Бу босқичда болалар коллектив бўлиб фаолият юритиш тажрибасини эгаллайдилар, бир - бирини тушуниш, бир - бирига ғамхўрлик қилиш, ёрдам кўрсатишга ўрганадилар, турли хил амалий кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар, ўз қобилиятларини ривожлантирадилар ёки кашф этадилар.

Тўртинчи босқичда ўтказилган иш муваффақият ва камчиликлар нуқтаи назаридан муҳокама қилинади. Ҳар бир гуруҳ ўзининг хатти -

ҳаракатини таҳлил қилади, келгуси ишга доир таклифлар айтади. Мазкур босқич болаларда ўзининг ва бошқаларнинг ишларини таҳлил қилиш, уларга ўзгаришлар киритиш, малакалари шаклланишига ёрдам беради. Болаларда шунингдек объектив равишда ўзига - ўзи баҳо бериш хисси ривожланади, чунки бундай муҳокамаларда ҳеч қачон болаларнинг шахсий фазилатларига дахлдор гаплар айтилмайди.

Коллектив ижодий ишлар болаларга ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатади, уларнинг шахсий тажрибасини бойитади, муомала доирасини кенгайтиради. КИИ технологиясини мунтазам равишда қўллашда ҳар бир бола турли гуруҳларда иштирок этиш ва турли ролларни (ташкилотчи ва ижрочи ролини) бажариш имкониятига эга бўлади.

Коллектив ижодий ишлар билан «Коллектив ижодий ишлар энциклопедияси» китобида тўлароқ танишиш мумкин.

КИИ технологияси билан синфдан ташқари тарбиявий ишларни ташкил этиш технологияси ўртасида баъзи бир ўхшашликлар бор: унда ҳам, бунда ҳам моделлаштириш, ишларни амалий равишда бажариш ва таҳлил қилиш мавжуд. Шу сабабли, агар педагог ўзини тарбиявий ишларни мазкур алгоритм асосида ташкил этишга ўргатса, унинг болаларни КИИ жалб этиши осон бўлади.

Умумсинф тарбиявий машғулотни тайёрлаш. Фараз қилайлик, алгоритмик мувофиқ болалар коллективини ўрганиш босқичи тугалланган ва педагог машғулотнинг мана шу шаклини танлаган. Биринчи навбатда машғулотнинг мазмуни белгиланади, унга мувофиқ мазкур синф актуал бўлган машғулот мавзуси танланади ва машғулот ғояси ифодаланади.

Педагог ўзидан фикран шундай деб сўраши керак:

«Мазкур мавзуни очиб бориш орқали болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш натижасида нимага эга бўлишни истайман? «Умумсинф тарбиявий машғулотнинг мазмуни ривожлантириш, тўғрилаш, шакллантириш вазифаларини акс эттириши керак. Таълим бериш вазифаси умумий вазифалардан бири сифатида намоён бўлиши мумкин. Бошқа сўз билан айтганда « .. ҳақидаги маълумотларни баён қилиш» тарбиявий машғулотнинг мақсади бўлиши мумкин эмас (вазифалардан бири бўлиши мумкин). Педагог синфдан ташқари машғулотнинг мақсади ҳамда вазифаларини қанчалик аниқ ифодаласа, унинг исталган натижалар ҳақидаги тасаввури ҳам аниқ бўлади. Фақат шундан кейингина машғулотнинг мазмунини, методларни, воситаларни танлашга киришиш мумкин. Машғулотнинг мавзуси, мазмунига алоҳида аҳамият бериб, унинг мақсадини ифодалашга нормал ёндашадиган ёки уни умуман эътибордан четда қолдирадиган педагоглар нопрофессонал иш кўрадилар. Бундай ҳолда тарбиявий ишнинг мақсадга йўналтирилганлиги ва системалилиги йуқолади.

Машғулот моделини тайёрлаш натижалари умум синф тарбиявий машғулоти конспектида акс эттирилади. У қуйидаги тузилишда бўлади:

1. Машғулотнинг номи.
2. Мақсади, вазифалари.
3. Жиҳозланиши.

4. Ўтказиш шакли

5. Бориши.

Машғулотнинг номида синфдан ташқари машғулотнинг мавзуси акс этирилади. У фақат акс этириб қолмай, шакл бўйича лўнда қилиб ифодаланган, жозибали бўлиши лозим.

Вазифалар жуда аниқ бўлиб, мазкур мазмунни акс этириши керак. Улар универсал характерда бўлмаслиги лозим. Масалан «Жонажон шахрига мухаббат ўйғотиш» вазифаси ўрнига «шаҳар тарихига қизиқишни ошириш», «болаларда шаҳар юбилейига тайёргарлик ишларига ўз ҳиссасини қўшиш истагини ўйғотиш», «болаларда ўтмишда шаҳарнинг машҳур кишиларига нисбатан ҳурмат ҳисси шаклланишига ёрдам бериш» каби вазифаларни қўйиш яхши бўлади.

Синфдан ташқари машғулотнинг жиҳозланишига турли воситалар: қўлланмалар, ўйинчоқлар, видеофильмлар, дианозитивлар, адабиётлар ва бошқалар киради. Адабий манбанинг номинигина эмас, балки унинг муаллифи, нашр этилган жойи ва йили кўрсатилиши керак.

Синф машғулотлари экскурсия, викторина, конкурс, спектакл ва ҳоказо шаклда ўтказилиши мумкин. Бундай ҳолда машғулот режасида уни ўтказиш шакли «Математик викторина», «Фантазиячилар конкурси», «Ҳайвонот боғига экскурсия» номи билан бирлаштирилади. Агар синф машғулоти ўзида биронта ўтказиш шакллари бирлаштира, унга болаларни жойлаштириш усули кўрсатилади: айлана, командалар ва ҳоказо.

Машғулотнинг боришида унинг мазмуни, тарбия методлари тавсиф этилади ва педагогнинг машғулотни биринчи шахс номидан батафсил, изчиллик билан баён қилинишдан иборат бўлиши мумкин ёки (педагогнинг шахсига қараб) асосий мазмуни карточкаларда ифодаланган тезисли пландан ташкил топиши мумкин.

Машғулотнинг боришини моделлаштиришда унинг давомийлиги ва структурасини ҳисобга олиш зарур. Синф тарбиявий машғулоти олти ёшлилар учун 15-20 минутдан ўн - ўн бир ёшлилар учун 1-2 соатгача давом этиши мумкин.

Мазмуни ва методлари бўйича хилма-хил бўлган синф машғулотларини самарали ўтказиш мақсадида унинг асосий тўрт босқичдан иборат бўлишига амал қилиш маъқул.

1. Ташкилий момент (0,5 - 3 мин).

Педагогик мақсад: болаларни ўқув фаолиятидан фаолиятнинг бошқа турига кўчириш, ана шу фаолият турига қизиқиш, ижобий ҳис-туйғулар ўйғотиш.

Типик хатолар: дарснинг бошланишини айнан такрорлаш, унинг вақт жиҳатидан узоқ давом этиши.

Тавсиялар: ташкилий моментда кутилмаган ҳолатни юзага келтириш, яъни топишмоқлар, муаммоли масалалар, ўйин моменти, товуш ёзувлари ва ҳоказолардан фойдаланиш; болаларни уюштириш шакллари ўзгартириш; болаларни бошқа бинога (биология, физика, мусиқа синфларига, кутубхонага, мактаб музейига) ўтказиш ёки уларни синфда гиламча, айлана шаклда жойлаштириш болаларнинг дарсдан ташқари фаолияти самарали

кўчишига ёрдам беради. Бу бўлажак машғулотга қизиқиш, ижобий ҳис - туйғулар уйғотади.

2. Кириш қисми (бутун машғулот вақтининг 1/5 қисмидан 1/3 қисмигача).

Педагогик мақсад: болаларни фаоллаштириш, уларни тарбиявий таъсири мойил қилиш. Педагог ўзининг педагогик прогнози ҳақиқатда болаларнинг имкониятлари, шахсий сифатлари, мазкур мавзу юзасидан хабардорлик даражаси, эмоционал кайфияти, фаоллик, қизиқиш даражаси билан қанчалик мос тушишини аниқлайди. Бу босқичда педагогдан болаларни қизиқтиришгина эмас, балки машғулотнинг бориши давомида унга қандай тузатишлар киритиши кераклиги ва тузаташлар қандай ҳарактерда бўлишини аниқлаш талаб этилади. Масалан, педагог ўзи маълум қиладиган нарсаларнинг янгилигига умид боғлаб, ҳикояни планлаштирган эди, аммо кириш суҳбати болаларнинг бу муаммони билишини кўрсатди. Бундай ҳолда педагог ҳикояни суҳбат ёки ўйин вазияти билан алмаштириши зарур. Шундай қилиб, кириш қисмининг мақсади боланинг шахсий тажрибасидан машғулот мавзусига «кўприк ташлаш»дан иборат.

Типик хато - педагогнинг кутилмаганда болаларнинг таъсирланишидан (болалар педагог кутаётган нарсани айтмаслиги ёки қилмаслиги мумкин) кўрққани туфайли бу босқични инкор этиши.

Педагог машғулотнинг кириш қисмини болаларнинг фаоллигига эмас, балки шахсий фаоллик асосига киради, тескари алоқани менсимай, болаларга пассив тингловчилар ролини беради. У болаларнинг эмоционал кайфиятини эътиборга олмайди.

Тавсиялар кириш қисми машғулотнинг мазмунига қараб кириш суҳбатидан (билиш) характеридаги, эстетик ва ахлоқий машғулотлар ёки ақлни «чархлаб олиш» топшириқларидан (викторина, конкурси ва ҳ.к) иборат бўлиши мумкин.

Биринчи ҳолатда саволлар, иккинчисидан - топшириқлар болалар учун қизиқарли бўлиб қолмай, педагогга ўқувчиларнинг тайёрланган материални идрок қилишга тайёрлиги ҳақида ахборот бериши керак. Кириш қисмида педагог болаларнинг бўлғуси машғулот ҳақидаги дастлабки тасаввурларини шакллантиради, уларнинг фаолиятини ташкил этади, яъни баҳолаш системаси билан таништиради, машғулот планини маълум қилади, уларни командаларга бўлади. Баҳолашнинг анъанавий тизимида педагог аниқ мезонларни бориши, зарур қоидаларни тушунтириши керак.

Болалар командаларга бўлинганда уларнинг хатти - ҳаракатларини рақобат асосига эмас, балки ҳамкорлик асосига қуриш лозим. Бунинг учун қуйидаги усул самаралидир: командаларга тўғри жавоблар учун очколар ўрнига қирқиб ажратилган расмнинг бўлакчалари тарқатилади. Машғулотнинг якуний қисмида бу бўлаклардан умумий расм йиғилади ҳамда баллар миқдори эмас, балки умумий натижа муҳимлиги аён бўлиб қолади.

Машғулотнинг кириш қисмида болаларни фаоллаштиришнинг турли - туман методлари ҳамда воситаларидан: муаммоли суҳбат, ребус, крассворд,

топқирлик ва чаққонликка доир топшириқлар ва ҳоказолардан фойдаланиш мумкин.

3. Машғулотнинг асосий қисми вақт жиҳатидан энг давомли бўлиши керак (машғулотнинг 2/4, 1/3 дан сал кўпроқ қисми).

Педагогик мақсад: машғулотнинг асосий ғоясини амалга ошириш.

Типик хатолар: болаларнинг қисман ёки бутунлай пассивлигида педагогнинг фаоллиги. Методларнинг бир хиллиги - фақат ҳикоя ёки суҳбат. Кўргазмалиликнинг йўқлиги фойдаланиладиган тарбия воситаларининг жуда ҳам камлиги. Онгни шакллантириш методларининг хулқ - атори шакллантириш методларидан устунлиги. Дарснинг ўқув муҳити яратилиши. Ибратлилик, ўрганиш насихатгуйлик қилиш.

Методик тавсиялар: агар болалар максимал равишда фаол бўлсалар, машғулотнинг ривожлантирувчи, тўғриловчи, шакллантирувчи, тарбияловчи, таълим берувчи вазифаларини амалга оширишда тарбиявий самара юқори бўлади. Синфдан ташқари машғулотда болаларни фаоллаштиришда дарсдан фарқ қиладиган алоҳида эмоционал муҳитни яратиш биринчи даражали аҳамиятга эга. Масалан, болалардан қулларини кўтариш, ўрниларидан туриш талаб этилмайди. Интизомни сақлаб туриш учун алоҳида қоидалар жорий қилинади.

Бир масала юзасидан бир неча ўқувчи ўз фикрини билдириши энг қулайдир. Педагогнинг нутқида «тўғри», «балли», «офарин» деб баҳолайдиган фикрларнинг бўлмаслиги, баҳолар ўрнига ҳайрихоҳлик, ҳис-ҳаяжон, педагогнинг ҳис-туйғуларини ифодаловчи, қойил қолиш билан айтилган «Ҳа», «жуда қизиқарли», «Янги хабаринг учун раҳмат», «шундайми», «Буни қаранг-а!» каби иборалардан фойдаланиш илиқ, хайрихоҳлик муҳитининг яратилишига ёрдам беради.

Агар педагог хулқ - аторни шакллантиришнинг хилма - хил методларидан иложи борича кўп фойдаланса: вазиятни, ўйинни тарбияловчи машқлар, ўргатиш, топшириқлар бериш, машғулотга турли хил фаолият турлари: меҳнат ижодий ишлар, спорт элементлари ва ҳоказоларни киритса самарадорлиги ошиб боради. Педагог турли фаолият турларини ташкил этишда болаларни командаларга бирлаштирар экан, уларни бир-бирлари билан эркин муомалада бўладиган қилиб жойлаштириши, вазифаларни эса ҳар бир иштирокчи ўзи учун алоҳида эмас, балки ўзини жамоанинг бир қисми деб ҳис этадиган қилиб тақсимлаши керак. Топшириқни бажариш учун вақт беришда командага уни бажаришни муҳокама қилишига бир неча вақт ажратиш ва команда вакилидан тайёрлигини сўраш лозим. Шундай тақдирдагина болаларда фаолиятнинг умумий мақсади, хилма-хил вазифалар ва ҳамкорлик учун сабаб (мотив)ла бўлади.

Онгни шакллантириш методлари болаларда эътиқоднинг, амалий этик (ахлоқий) тушунчаларнинг таркиб топишига ёрдам бериши керак. Бу мақсадларда ҳикоя методини ўқувчининг ахбороти, доклади тарзида ўзгартириш, тез-тез мунозарадан фойдаланиш яхши самара беради. Синфдан ташқари тарбиявий ишларнинг оммавий шаклларида болаларни мунозара қоидаларига ўргатиш лозим:

1. Шунинг эъди тутинги, бахслашувчилар ҳақиқатни излайдилар, аммо уни турлича тасаввур қиладилар; бахсда умумий мазмунни аниқлаш, кейин эса қарашлардаги фарқни оидинлаштириш ва бунга ҳурмат билан муносабатда бўлиш керак.

2. Мунозаранинг мақсади – томонлардан бирининг ҳақлигини аниқлаш эмас, балки ҳақиқатни қарор топтиришдир.

3. Ҳақиқатни оппонент шахсига айблар қуйиш билан эмас, балки фактлар ёрдамида қидириш зарур.

4. Сўзловчини аввал ҳурмат билан тинглаш, кейин эса ўз нуқтаи назарини билдириш лозим.

4. Машғулотнинг якуний қисми.

Педагогик мақсад: болаларни эгаллаган тажрибаларини ўзларининг мактабдан ташқи ҳаётларида амалда қўллашга мойил қилиш (хоҳиш уйғотиш) ва машғулот қанчалик муваффақ бўлганлигини аниқлаш. Шундай қилиб, якунловчи қисм педагогнинг болага бошқа муҳитда тарбиявий таъсир кўрсатишига имкон беради.

Типик хатолар: бу қисм умуман инкор қилинади ёки «Ёқдимми?», «Янгидан нималарни билиб олдингиз?» қабулидаги икки саволдан иборат бўлиб қолади.

Тавсиялар: дастлабки натижаларни аниқлаш учун кроссворд, кичик викторина, берилган саволга узоқ ўйламай тез жавоб қайтариш, ўйин вазиятлари каби болаларни қизиқтирадиган тест характеридаги контрол топшириқлар. Болаларнинг эгаллаш тажрибаларини шахсий ҳаётларида қўллашга доир турлича тавсиялар бериш. Бу мазкур муаммога доир китобларни кўрсатиш, болаларнинг машғулотда эгаллаган билим, малака ва кўникмаларини қўллаши мумкин бўлган вазиятларни муҳокама қилиш бўлиши мумкин. Ҳосил қилинган тажрибани қўллашга доир болаларга маслаҳатлар: улар ўз яқинларига нималарни гапириб беришлар, мазкур мавзу юзасидан нималар ҳақида сўраш мумкин; қаерга бориш, у ерда нималарга эътибор бериш, қандай ўйинлар ўйнаш, мустақил равишда нималар қилиш ва ҳоказо. Якунловчи қисмда машғулот мавзусини келгусида яна ёритиб бориш зарурати борми, бор бўлса буни қандай йўл билан амалга ошириш мумкинлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Машғулотнинг якунловчи қисмидан педагог бундан кейинги синф машғулотларини ўтказишда болалар ташаббусини ривожлантириш учун ҳам фойдаланиш мумкин.

Синфдан ташқари тарбиявий ишларнинг индивидуал ва оммавий шакллари, агар уларни ташкил этиш ва ўтказишда ота-оналар бевосита иштирок этсалар, болаларга тарбиявий таъсир кўрсатишда анча самарали бўлади.

ИНТЕРАКТИВ ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Операцион компонентлар инновация фаолиятида инновация ўйинида аниқ кўринади. Инновацион ўйин ижтимоий технологиясини махсус кўринишидек қурилади, ўзига муаммолар ечимининг дастурини киритади,

ташкilotнинг, иштирокчиларнинг ривожланишини текширади.

Дастурнинг ўйинлари ўзига инновация ишлаб чиқариш қарорларини, (ечимини) янгиликлар лойиҳаларини, жорий этиш дастури, ташкilotларнинг ўқиши, ўйиннинг текширилиши олиб киради.

Биринчи босқичда қарорлар ишлаб чиқарилади. Асосий мақсад бу ташкilotнинг инновация кунини ишлаб чиқариш, бир неча муаммоларнинг ечими, чиқарилган қарор самарали тарзда бажариладиган бўлиши лозим.

Ташкilot методлари кўпинча, бу талабларни қониқтирмайди, Шунинг учун қарор қилиш учун, кўпчиликнинг иши олинади, стандартсиз қарорларга йўлантирилади.

Муқобил турларнинг кўплиги, янгиликлар бу методларни сифатли ишлатишга юборилади. Кўпчиликнинг иши муаммолар ечимини олий даражада ҳал этиш даражасида бўлиб чиқади.

Иккинчи босқичда инновацион муаммоларнинг ечимлари лойиҳалаштирилади. Объектнинг хоҳлаган ҳолатини лойиҳаларда ишлаб чиқарилган ва ривожлантиришга истиқболини очиб беради. Ўйинда энг камида иккита лойиҳа ишлаб чиқарилган. Бу лойиҳаларни алоҳида гуруҳлар бажаради. Лойиҳада сўнгги моментлар: муаммо, мақсад, функционал махсусфизика, муаммоларни амалий ҳал этиш учун куруллар, объектнинг натижалари ҳолати, базанинг материал шартлари, ўз шаклланишнинг механизми ва эффектнинг ўлчам воситалари асослаб берилади.

Кейинги босқич дастурнинг ҳолати, янгиликлар. Дастур ўзига шу босқичларнинг ёзилиши ва киритилишини таъминлайди.

Келажак ҳаракатнинг ёзилиши учун муаммо ажратилиб чиқади ва мақсад қуйилади, кейин янгиликнинг ҳар қадами, келажак натижалари ҳамда лойиҳанинг жорий қилиниши, қўлланилиши шрганиб борилади.

Муаллифлар ҳар бир мактабнинг янгиланишида универсал технологиядаги экспериментлар туради, деб ҳисоблайдилар.

Олимлар ташкilot бошқармасининг жиҳатлари сифатида ва инновацияли ишлаб чиқариш, ўзлаштиришни сўнгги: диагностик, прогностик, ташкilot этувчи машғулотлар ва умумлаштирувчи босқичларга бўладилар. Педагогнинг инновацион ишининг контексти мантиқан шундай: муаммони танлаш, мавзунини шакллантириш, долзарблик тушунчаси, мақсад қуйиш, номини ўзгартириш, масала, фараз устида ўйлаш, босқичларнинг базаси, мезонлар муддати, йўлини танлаш, натижани ва жараённи кузатиш экспериментлари амалга оширилади.

Масала моҳиятининг принципиал муҳим қисмларинигина бердик, чунки инновация фаолияти бу фақатгина ўқиш эмас, балки уларни эгаллаб олишдир, педагогик инновациянинг қабул қилиниши, инновацияни киритилишининг ечими, қарорнинг қабул қилиниши, психологик жиҳатдан инновацияли фаолиятга тайёрликдан иборат. Кўпинча, қарорни қабул қилиш, деб жараённинг бир муқобил турини бир нечтасидан олиш, уларда педагогнинг ўзи фаолиятчи бўлиб чиқади. Бир ҳолларда биринчи режага шундай психологик ҳоллар жараён ечимига киради, ечимнинг мотивациясининг ечими, қабул қилинган қарорга жавобгарлик бўлиш,

танлаш ҳуқуқига эга бўлиш, тушунчасига эга бўлиш, қарорларни баҳолаш ва ҳ.к. Шунда педагог бир нечта педагогик фаолиятларига эга бўлиши мумкин ва шулардан бирини танлаши мумкин, ёки муомалани ечимини топиши керак.

Фаолияти тасдиқланган норма усулини ўзлаштириб, объектив шартларига суяниб педагог ўзи қилади, ўзини фаолияти ишлатилишини усуллари қабул қилади.

Ҳамда педагогнинг ижодий жараён сўнгги босқичлари тавсия қилинган:

1. Муомалани тушуниши

а) Бор факторларни тушуниши;

б) муомалани пайдо бўлиши;

в) савол қўйилиши.

2. Муаммони ечими

а) Гипотезини ишлаб чиқиш;

б) ечимнинг ривожланиши;

в) принципни очиқ ташлаш;

г) тўпланган ечим ва мулоҳазани ишлаб чиқиш.

Хулосани текшириш: Умуман ўқитувчининг инновацион ечиши умумий психологик қонуншунослиги негизида, ҳар қандай инсон ҳаракати учун ҳарактерли бўлган баъзи бир педагог ечиш асосида қурилган. Эвристик жараён ижодий ҳаракат излануви, аниқ марказни ташкил этади. Бу жараён инновацион ҳаракатнинг баъзи бир этапиалорида иштирок этади: қачонки ўқитувчи болага билим ва тарбия беришнинг умумий концепцияси маълум бўлганда ва қачонки янги концепция қуриш талаб этилганда биринчи ҳолда педагог аниқ манбаларга мурожат қилиб, вариациянинг барча имкониятини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг маъносини ҳаракат изчиллигининг маълум ечимини ўзгартириш. Фақат шундай шароитдаги мослашув машҳур педагогик масалалар, ечим бўлиши мумкин, акс ҳолда у абсамот стандарт ҳолатга мослашган қарама-қарши қабул қилишга ўрин беради. Янги концепциянинг шаклланишида ўқитувчи ҳар доим ноаниқ муаммоли шароитини енгиб чиқишда режа сифатида фойдаланади.

Субъектив ноаниқлик шароитдаги ҳаракат, инновацион ҳулқнинг ҳарактерли хусусияти масаланинг объектив ноаниқлик сифатида ҳам, аниқлик сифатида ҳам ечими сифатида намоён бўлади. Фаолиятнинг шу жиҳатига асосланиб, эвристик жараён бошқарувини ва уларнинг шаклланишини амалга ошириш мумкин. Муаллифлик программаси яратилишининг биринчи этапида ёки концепциянинг ноаниқлик шароитида фикрнинг интуитив юриш қидирувнинг йўналишини аниқлаш мумкин. Программанинг қурилиш ўлчамига кўра қидирув доираси қисқариб, аниқроқ бўлиб боради ва «ўрнига» интуитив ҳаракатлар билан ақлан назорат қилинган логик фикрлаш улар учун мақсадга мувофиқ бўлган чегаралар вужудга келади. Шундан қилиб чиқиб, формал операция шунингдек эвристик қидирувда ҳам иштирок этади, лекин формал бўлмаган компонент ечимини боса олмайди, у ва бу ечимга эга бўлган аниқ функция ва ўзининг муносабатини татбиқ қилишни таъминлайди.

Асосий педагогик фаолият, профессионал фаолиятдаги мақсадларига эришиш учун ўқитувчи ҳар доим ижодий масалаларни ҳал қилади. Шунинг билан бирга қандай қилиши кераклича ҳақида ҳаракат қилиб қарор қабул қилади. Шулардаги ҳар бир савол ўзининг фактор кўринишига эга.

Ҳар хил маънодаги ҳаракат ўзининг ҳар хил талабларига эга бўлган структурага индивидуал психологик сифат, шунингдек масала ечимидаги жараёнга ўзининг муносабатини кўрсатади. Бу ерда маънолар курашидаги юзага келаётган куринмалар, эмоционал муносабатдаги психологик Тусийк катта роль ўйнайди. Масала ечишидаги сифат субъект фаолиятининг кўп жиҳатларини аниқлайди. Ҳаракат фаолиятининг ички шароитида доимийлик қоплайди, фаолиятнинг нафақат операцион томонлари ўзгаради, балки психологик миханизм ўзгаришига, профессионал имкониятларининг ривожланишига олиб келади.

Шунинг учун ўқитувчи онгли равишда ёки ўз-ўзидан ўзининг бебаҳо ишининг сифат учун қўллайди, шунинг билан бир вақтда индивидуал иш фаолиятини изчил қилади. «Ушбу ўқитувчи учун қайтарилмас вариант сифатида қўлланилади».

Педагогик фаолиятнинг ўзига ҳослиги умуман ўқитувчидан ўзининг индивидуал стилига эга бўлишини, янги шароитда унинг чегараланганлигини талаб қилади. Ўқитувчининг инновацион ечиш қабул қила олиши, баъзан таваккал қилиш, можароли масалаларни муваффақият билан ҳал қилиш инновацион тўсиқни олиб ташлай олиш педагогик фаолиятнинг муваффақиятли татбиқи зарур шароит яратади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, жуда кўп бўлмаган ўқитувчилар маъноли ва юқори поғонадаги ҳар нарсани ўз жойига ишлатиш ва интирактив усулларни қўлга киритганлар, шунинг учун инновацион компонентлар фаолияти, аниқ психологик миханизм ривожланиши ва кидирув технологияси позитив таъсир қилиши керак.

« ИНТЕРАКТИВ ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ ВА УНИ ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ » МУАММОСИГА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШНИНГ ЎРНИ, ТАРИХИ, ТУРЛАРИ

"Педагогик технология-бу бутун ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини ўз олдига таълим шакллари самарадорлаштириш вазифасини қўювчи техник ҳамда шахс русурслари ва уларнинг алоқасини ҳисобга олиб яратиш, қўллаш ва белгиланишнинг тизимли методидир»

Замонавий билимлар сари кенг йўл очиш, таълимни такомиллаштиришда педагогик технологиялардан унумли фойдаланиш бугунги куннинг энг асосий талабларидан биридир.

Мустақил Ўзбекистонимизда узлуксиз таълим тизимни ислох қилишни янги Давлат таълим стандартлари асосида таълим ва тарбия жараёнини ташкил этишга қаратилган ҳозирги кунда ўқитувчи фаолиятига, унинг педагогик маҳоратига алоҳида эътибор берилмоқда. Таълим жараёнида фаолият

кўрсатаётган ўқитувчиларнинг педагогик фикрлашида ўрин ола бошлаган педагогик технологияни дарс жараёнида қўллашга оид тавсиялар ўқитувчилар учун жуда зарур. Айниқса ҳамкорликка асосланган, ўқувчиларнинг фаоллигини оширишга мўлжалланган ўқувчиларни бошқаларни фикрини эшитиш, тушуниш, ҳурмат қилиш, ўзгалар манфаатлари билан ҳисоблашиши, уларга ўргатиш, таъсир қила олиш ўзининг ва бошқаларнинг "мен"лигини сезиш, хис қилиш, ўзини бошқариш, фикрини аниқ, лўнда ва пухта баён эта олишга, ишлатишга қаратилган "интерфаол" ўқитиш усуллари тез суръатлар билан ривожланиб ижобий самара бермоқда. Ўқитишда фойдаланиб келинаётган интерфаол методлар ўқувчилар ўртасида рақобат муҳитини вужудга келтириб, ўқувчиларни ҳаракатчанликка бошлаб руҳлантиради натижада ўқувчилар ҳамкорликка ўргана бошлайди. Ҳар қандай интерфаол метод тўғри ва мақсадли қўлланилганда ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатади.

Янги педагогик технология таълим тизимининг рационал йўллари ишлаб чиқарувчи жараён бўлиб, унда ўқитувчи асосий маъсул шахс ҳисобланади. Чунки унинг асосий вазифаси ахборотни ўқувчиларга тез, аниқ ва тушунарли тарзда етказиб беришидан иборатдир. Ўқувчиларни янгиликларни қабул қилишлари, ва бунга мойилликлари ҳамда феъл-атвори ҳар-хил бўлишига қарамай ўқитувчи ўқувчиларни мустақил фикрлаш, мушоҳада қилиш, хулоса чиқаришга ўргатиш лозим. Бунда ўқувчи асосий ҳаракатланувчи куч бўлиб, ўқиш, мутоала қилиш, чизма чизиш, проекцияларни, формулаларни тушуниб, асбобларни ишлата олиши, бир бирлари билан дўстона муносабатда бўлиб олдиларига кўйилган муаммоларни ечишда бир бирларига ёрдам бериш уларнинг асосий вазифалари ҳисобланади.

Таълим тазимида содир бўлаётган ўзгариш ва янгиланишлар ўқувчиларга янги билим, кўникма ва малакаларини бериш билан бир қаторда, ёшларимизни ўзига ва бошқа инсонларга, жамиятга, давлатга, табиатга нисбатан ўзгаришини, ватанпарварлик ғояларини онгига ва қалбига сингдиришини ҳам кўзда тутаяди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури рақобатбардош кадрлар тайёрловчи педагогика кўйиладиган замон талаблари мажмуини белгилайди, бир бирига боғлиқ бўлган талабларнинг мажмуи, педагогнинг умумлаштирилган моделини ва унга асосан қуйидаги асосий талабларни ифодалайди:

- таълим бериш маҳорати;
- тарбиялай олиш маҳорати;
- ўқув тарбия жараёнида инсон омилини таъминловчи шахсий фазилатлари;

- таълим олувчиларнинг билимларини холисона баҳолай олиш ва назорат қила олиш маҳорати;

Демак, ўқитувчи - педагог ўз олдига кўйилган мураккаб, маъсулиятли ва долзарб вазифаларни бажариш учун ҳамда таълим-тарбия жараёнига бўлган янгича қарашларни шакллантириши учун қуйидаги хислатларга эга бўлиши керак;

- замонавий, илмий ва маданий тараққиётнинг моҳиятини чуқур тушуна билиши;

- дунё ва инсон ҳақидаги билимлар тизимини чуқур ва кенг нуқтаи назарда

англаши;

- ахборот таълим технологияларини ва ўқитиш воситаларини таълим беришда татбиқ этиши;

- интернет тармоғи тўғрисида тушунчага эга бўлиши ва ундан ўз билимини оширишда фойдалана олиши;

- педагогик меҳнатининг самарадорлигини таҳлил этиш йўлларини билиши ва ўзига ўзи баҳо бера олиши;

- оилавий таълим тарбия муаммолари бўйича тасавурларини ривожлантириши;

- умуминсоний ҳамда миллий маданият ва қадриятлар;

- миллий ғоя ва миллий мафкура иқтисодий ислохатлар моҳиятини тушуниб олиши;

- дарс жараёнида педагогик технологиялардан унумли фойдаланиш йўлларини билиши;

- ўқувчиларнинг фикрлашлари ва бир-бирлари билан фикр алмашишлари ҳамда дўстона муҳит яратиш учун шароит яратиши;

- дарснинг самарадорлигини ошириш учун лаборатория жиҳозларидан фойдаланиш ва машғулотлар ўтказишни ўзлаштириб олган бўлиши;

- техник воситалар ва ўқув воситалардан фойдаланиш йўлларини билиши;

- болаларнинг баркамол инсон бўлиб етишишида ўзининг изланишлари, ижодкорлиги, ташаббускорлиги, ҳамда бетиним меҳнатлари орқали таълим-тарбия бериш қабилардир.

- Юқоридаги педагогика қўйиладиган замон талаблари мазмуини амалга ошириш учун ҳар бир ўқитувчи янгича фикрлаш тафаккурини ўстириши, педагогик технологиялари мустақил ўрганиши, унинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат эканлини чуқур билиб олиши керак.

- Янги педагогик технология нима ва биз уни қандай тушунамиз?

- Анъанавий технологиядан фарқли жиҳатлари нимада?

- Янги педагогик технология дарсларининг анъанавий дарслардан фарқи шуки, бу дарсда ўқувчига эркинлик муҳитини яратиб бериб, унга ўз фикрини эркин баён этишга имкон яратиб беришдир. Бу имконият қандай яратилади? Ўқувчига ҳеч қандай тазйиқ ўтказмасдан, уни шахсиятига тегмасдан саволлар бериш орқали дўстона муносабатдаги ўқув муҳити яратилади.

- Ўқувчини ишлатиш деганда, бир неча ўқувчига мавзуларни бўлиб бериш орқали дарс ўтиш эмас, балки ҳамма ўқувчиларни биргаликда ишлатишни тушунамиз. Ўқувчиларни биргаликда ишлатиш учун ўқув жараёнида интерфаол методлардан фойдаланамиз.

ИНТЕРАКТИВ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК ПРИНЦИПЛАРИ

Интерактив ўқитиш жараёни анъанавий (доска ёнидаги) ўқитишдан фарқли ўлароқ бир қанча методологик қирралар устунлигига эга. Бу аввалом бор, иштирокчиларнинг ўйин қоидаларини ишлаб чиқувчи муаллим ва бир - бири билан фаол, эмоционал тусдаги муносабатларига асосланади.

Муаллимнинг интерактив ўқитиш жараёнида ишнинг самараси бир қанча шартларга боғлиқ :

Биринчи - ўқувчи имкониятларининг берилган технологик (ўйин, тренинг, машқ) мақсад ва вазифаларига мутоносиблиги. Танланган технологиянинг мақсадига қараб муаллим у ёки бу вазифани бажаради ташкилотчи-сардор, коммуникатор ёки келишмовчиликларни бартараф қилувчи, фасилитатор.

Иккинчи - гуруҳ иштирокидаги ўзаро муносабатларни ҳал этишдаги муаллимнинг профессионал тажрибаси. Бунинг учун у диалог ҳамда мультилог, яъни туркумлашган профессионал тажрибаси. Бунинг учун у диалог ҳамда мультилог, яъни туркумлашган диалог санъатини эгалаган бўлиши зарур. Диалог кўринишидаги мулоқат психологияда аҳамиятли ҳисобланади, чунки анъанавий "субъект-объект" муносабадига зид равишда "субъект-субъект" муносабатларини ифодалайди.

Диалог доимо ҳар - ҳил фикрлар ва уларни кўринишларини, шунингдек, барча интерактив ўзаро алоқа катнашчиларининг қўйилган муаммони биргаликда муҳокама қилишини ва ечимни топишни назарда тутаяди. Катнашчиларнинг фаоллиги ўқувчиларнинг шахсиятига эмас, балки ўзаро мулоқатга, қўйилган вазифага йўналтирилади. Диалогдагина катнашчилар қўйилган масалага турли нуқтаи-назарлар орқали ёндашиш билан бир бирини ўзоро бойитишади. Муаллим ва ўқувчиларнинг муносабатларидаги тенг ҳуқуқлик, акс алоқа (жойида ва айни вақтда) нинг амалга ошириши, катта ёшдаги ўқувчилар интилишларининг рўёбга чиқариб, муаммонинг ягона изоҳини талаб этадиган умумий коммуникатив ва маъно майдонини яратади. Замонавий муоммолар тартиблиги туфайли уларни тушунишда система маъносини берадиган тил зарур.

Интерактив ўқитиш самарасининг учунчи шарти муаллимнинг шахсий йўналиши билан боғлиқ. Баъзан янги технологиянинг иштиёқ иштирок билан олган муаллим кейинчалик, биринчи апробациядан сўнг, ундан воз кечиши мумкун. Одатда, бу ҳолат муаллим ўзининг профессионал ва шахсий обрўсини дискретитация қилиш билан боғлиқ бўлган ҳадиксирашга алоқадордир.

Бу ҳадиксираш типик қийинчиликлар туфайли келиб чиқан бўлиб, шахсият ва ўқув шароитида содир бўладигин муносабатлар стереотиплари билан боғлиқ бўлади ва ўзоро алоқа ўйини катнашчиларининг авторитар, зўрма-зўраки шаблонларга, манитор услубига, лекцион ва монологик мулоқат жанрига қайтиши кўринишида намоён бўлади. Бўндай қийинчиликларни бартараф этиш учун муаллимнинг шахси ўзи ўйин қоидаларини ишлаб чиқувчи муаллимлар ва шахсий ўсиш: пешқадамлилик, шахслар аро муносабатлар, рақобат ва б.қ тренингларида катнашиши лозим.

Раҳбар ва мутахассислар, шунингдек, ўйин қоидаларини ишлаб чиқарувчи муаллимларнинг малака ошириш ва қайта тайёрлаш амалиётида қуйидаги ўқув натижаларининг рўйхати кенг тарқаган. Буларни ўқув мақсади сифатида белгилаш мумкун: танишиш (диссоверй); фаннинг маълум соҳасига тегишли асосий тушунчалар ва вазифалар билан танишиш асосий мазмунни ўзлаштириш (литерасй): асосий тушунчалар ва вазифаларни тарифлаб беришга лаёқатлилик; уддаломоқ (фитерасй): асосий тушунчалар ва вазифаларни фаниниг маълум

соҳасига самарали татбиқ этиш; тўлиқ эгаллаш-моҳирлик (мастерй): фаннинг маълум соҳасига тегишли асосий тушунчалар ва вазифаларини самарали қўллаш ҳамда ўзгаларга бу масалада ёрдам бериш. Юқорида санаб ўтилган ўқув мақсадлари турли-туман интерактив технологияларда кенг қўлланилади.

Таълим нуқтаи назаридан интерактив технологиялар-бу иштирокчиларининг шахсий мақсадлари акс этган контекстда воқелик имкониятларини кўпчилик томонидан диалогик изланишига асосланган ўйинлардир.

Ўқув жараёнида мутахассислар учун нореал (тақлидий ёки ташкилий-ҳаракатли) шароит ёки вазиятда қарор қабул қилиш ўйинлари, шунингдек, реал профессионал муҳитга (амалий ёки ролига мансуб) мослашишга ёрдам берувчи ўйинлар қўлланилади. Ўқув жараёнида, кўпинча, атроф муҳитга, аниқ профессионал фаолиятига, инсонларга мослашишни ўргатувчи ўйин моделлари қўлланилади.

Амалий ёки тақлидий ўйин ёки вазиятлар анализи усулини коммуникатив аспектларининг моделларининг жараёни сифатида кўриб чиқадиган бўлсак, у қуйдаги хусусиятлар туфайли бор ўқув-ривожлантирувчи жараёнга янги сифат олиб келади:

- профессионал фаолият имитацион модели кўринишида комуникатив-интерактив ўқув материалларининг моҳияти тизими.

- ўргатувчи ўйин моделидаги шериклар билан профессионал фаолиятни турли функционал бўғинларидаги амалий ўзаро муносабатлар структурасини тикламоқ;

- таълим олаётган раҳбар ва мутахассисларни профессионал ва комуникатив омилкорлик ва уни амалий қўлланиши эҳтиёжини қондиришга яқинлаштирмоқ. Бу билан билимни англашга, ўрганувчиларни шахсий фаолиятига, англашдан профессионал мотивацияга ўтишга шароит яратади;

- ўргатувчи ва ривожлантирувчи таъсирлар мажмуи;

- малака ошириш ва қайта тайёрлаш тизимида муаллим фаолиятини ташкил ва региировка қилишдан раҳбар ва мутахассисларнинг комуникатив - интерактив фаолиятини регуляция ва ташкил этишга ўтиши учун шароит яратиш;

Юқорида ҳамма санаб ўтганлар қуйидагиларга имконият яратади;

1. Мутахассисларда профессионал ва комуникатив омилкорлик, унинг динамикаси ва реал фаолиятидаги ўрни ҳақида яхлит тасавур яратиш;

2. Фаолиятни тақлид қилувчи материаллар асосида социал тажриба, жумладан коллектив қарор қабул қилиш учун керакли бўлган шахслар ва гуруҳлараро муносабатлар ва ҳамкорликни амалга ошириш;

3. Профессионал психологик назарий ва амалий фикрлашни ривожлантириш;

4. Билим орттириш мотивациясини ташкил этиш, шахсий психологик қўлланма ва мотивацияга шароит яратиш;

5. Амалий мулоқот доирасида билимларни мустаҳкамлаш, комуникатив омилкорликни шакллантириш.

Интерактив машғулотлар ўтказиши жараёнида муаллим тингловчиларнинг

интеллектуал услублари, маънавий-ахлоқий ривожланиши ва характерологик хусусиятларини савияси ҳақида маълумот олади. Бу унга керак бўлганда тингловчиларни психологик-педагогик коррекциялаш ва уларга психологик ёрдам беришини амалга оширишига имконият туғдиради.

Шундай қилиб, тингловчилар интерактив технологиялар ёрдамида раҳбар ва мутахассислар реал профессионал фаолиятига мансуб бўлган социал - психологи ва типик бошқарув муаммолари ечимларини топишга жалб қиладилар. Малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш курслари қатнашчилари, турли бошқарув ва интеллектуал куролларни (менеджер, методист ёки актив томошабин ва х.к) ўйнаб, уларни ўзлаштиради. Бу қатнашчилар турли вазиятларда уларнинг ҳати - ҳаракатини ҳаққоний ва мақсадга мувофиқлиги билан танишадилар.

Ўйин, тренинг ёки вазият анализи пайтида берилган ролларга мувофиқ бошқарув қарорлари қабул қилинади. Турли роллар мақсадлари бир бирига тўғри келмаслиги, ўйин қатнашчилари кўпинча конфликт вазиятда қарор қабул қилишга мажбур бўладилар ва натижада конфликтни ўрганадилар.

Ўйин машғулотлари тингловчиларни команда аъзолари ўртасида юзага келадиган ҳолатларга ва уларнинг эмоционал реакциясига нисбатан сезгирлигани оширади. Ўйин орқали ўқитиш жараёнида тингловчиларда ўзини англаш ва бошқаларга ёқиш эҳтиёжни ривожланади.

Ҳар бир ўйин иштирокчиси коллектив фаолият механизмнинг қандай ишлашини кўриш имкониятига эга. Ўйин ва тренингларда акс таъсир (ўзгалар томонидан реакция ва баҳолаш жараёни) сигналари янада аниқ англади, новербал коммуникация доирасида омилкорлик актуаллаштирилади, яъни интерактив технологиялар коммуникатив ва психологик омилкорликни ҳамда шахсий маданиятни ва у билан боғлиқ бўлган амалий муносабатларни ривожлантиришга туртки бўлади. Модомики ўйинлар ўрта кескин вазиятда ўтар экан, бу қатнашчилардан маълум эмоционал маданият савиясини, стрессга нисбатан бардошлик ҳамда психологик ҳимоя усулларидан хабардор бўлишликни талаб қилади. Бундан ташқари ўйин машғулотлари қатнашчилар ўртасида соғлом рақобатчиликни келтириб чиқаради. Бу эса уларнинг рақобатига бардошини, ўзига бўлган ишончини оширади ҳамда ўзини қадрлашни ўргатади.

Интерактив машғулотлар максимал даражада ўқув жараёнини индивидуаллаштиради. Бу эса ҳар бир иштирокчига ақлий ва ижодий потенциални намоён қилишга имконият беради.

Юқорида айтилганидан маълумки, интерактив технологиялар татбиқ қилинган машғулотларда маълумотни ўзлаштириш анъанавий ўқитишга қараганда (бу тўғрида кўп изланишлар натижалари гувоҳлик беради) анча самаралидир. Бу ерда бир пайтнинг ўзида профессионал фикрлаш диапазонининг кенгайиши, ўқувчилар ижодий потенциалининг ривожланиши, одамлар билан ишлаш маҳоратининг эгаланиши ҳамда социал тажрибани орттириш содир бўлади.

Шуни айтиш лозимки, интерактив ўзаро алоқа режимида ўқитиш жараёнида раҳбар ва мутахассисларда шахсий дунёқарашнинг ўзгариши юз

беради. Бунда мулоқатлар янги, янада инсоний ва ахлоқий маънога эга бўладилар.

Ва ниҳоят, интерактив ўйинларда тез-тез қатнашиш раҳбар ва мутахассисларга вербалиция кўникмаларини ҳосил қилишни, суҳбатдошни тинглашни, тўғри савол-жавоб олиб боришни, оммавий тарзда ахборотни етказишни ўргатади.

Шундай қилиб, юқорида айтилгандан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин, яъни интерактив технологиялар раҳбар ва мутахассислар давр талабидан келиб чиқиб, юзага келиб муаммоларни ечим қобилиятини ривожлантиради. Бунда амалий фаолият шароитда юзага келадиган: ишлаб чиқариш, социал, амалий ва шахслар аро муносабатларнинг тартибланиши кўзда тутилади.

БОШЛАНГИЧ СИНФЛАР УЧУН ИЖОДИЙ ТАСАВВУРНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ УМУМИЙ ЛАВҲАЛИ КЎРИНИШЛАР

Ҳар бир дарс боланинг қобилиятининг учқунларини алангалата боладиган кичик ихтиродай ўтиши зарур. Атрофдаги олам ва ўзини англашдаги кичик ютуқлар ҳам бутун ўқув фаолиятини ғаройиб ва мафтункор қилади. Болалар учун синфдошлари олдида ўзини кўрсата олиши, нималарга қодирлигини исботлай олиши жуда муҳим қирра ҳисобланади. Бунинг учун уларга имконият яратиш зарур. Синфингизда «мақтанчоқлар куни»ни эълон қилинг: унда ҳар бир бола ўз ижодий кўникмаларини ва ютуқларини кўрсата олади. Тавсия этилган иш услубларини амалиётда қўллаган ота – оналар ва болалар уларнинг фойдали томонларини синфдан ташқари ўтказилган тадбирлар ва ота – оналар мажлисларида ўз тасдиғини топишга ёрдам беради.

1 — синфлардаги машғулотларни тасаввур ёрдамида сирли билимлар мамлакатига тугамас саёҳат тарзида ташкил қилиш мумкин. Ўқувчилар дастлабки ҳаёлот усулларини ўрганишади ва буларнинг асосида қизиқ воқеалар, хикоялар, топишмоқлар, шеър ва эртаклар юзага келади. Болалар ижодиёти ўқув жараёнига боғлиқ равишда борган сари бошқарилувчан бўлиб боради, Ўқув йилининг охирига келиб ўқувчилар мустақил равишдан хикоя ва эртак тузиш усулларини етарли даражада ўзлаштирган бўлишлари керак, ҳамда тизимларнинг ички тузилиши билан танишиб, уларнинг бўлинмалари ва нима учун хизмат қилишини ўрганиш учун дастлабки қадамларни кўйилиши керак.

2 — синфда ўқувчилар анча нарсаларни мустақил бажара оладилар. Ўқув йили сўнгида ўқувчилар дарс мавзуси билан боғлиқ таянч сўз ва тушунчалар асосида кичик ўқув хикоя, воқеа, эртакларни туза оладиган бўлишлари керак.

Бу даврда болалар мустақил равишда тизимларни топиш, уларнинг қандай бўлимлардан тузилганини, қандай хусусиятларга ва белгиларига эга эканлигини, нима учун хизмат қилади ва бошқа тизимлар орасидаги боғлиқлигини англаб етиши зарур.

3 — синфда ўқувчилар фаолият муҳити турли — туман бўлади. Болалар дарсликдаги мавзулар асосида тузишган янги ўқув хикоясини ёки турли

фанларга боғлиқ эртаклардан янги «Эртаклар китоби» шаклланади.

Тизимларни бўлимларга бўлиш ва тизимлараро боғлиқлик кўникмаси автоматтик даражага етказилади, 3 — синф ўқувчилари фаолиятининг асосий йўналиши картотекалар йиғишни изчиллигини била олишларидир.

Ўқувчиларга ҳар кунги ахборат оқимидан ўз фаолиятларига фойдали бўлган маълумотни танлаб олишдек сермашаққат ишни ўргатиш 3 — синф ўқувчиларининг қизиқишлари турли туман бўлиб, бераётган саволларга жавоблар эса турли соҳалардан бўлиши мумкин.

4 — синфда ўқувчилар осон ва эркин ҳолда турли ўқув хикоялари ва эртакларини туза оладилар. Улар орасида мактаб дастурига мос «Эртаклар китоби» тузилади.

Ўқувчи тизим бўлимларини саралашни ва хусусиятларини эркин ҳолда амалга оширади. Лекин 4 — синфда асосий иш тадқиқотчилик фаолияти ва картотека тузишга қаратилган бўлади.

1— синф учун.

<i>Оғзаки ижод. Сўз бойлиги</i>	<i>Услуб тавсияномаси</i>	<i>Тушунчавий мулохазани шакллантир. Асосий йўналиши</i>	<i>Тавсия этиладиган услуб машқлар</i>
Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди Турли эртак, топишмоқ, мақолларни биладилар Яқин ривожлантириш ҳудуди 1 Ҳикоя тузишнинг турли усуллари билан танишиш 2. Шахсий ўқув ҳикоялари, воқеа, эртак 1. тузишни ўрганадилар	Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди Расмлар асосида қисқа хикоя туза оладилар. Яқин ривожлантириш ҳудуди. 1. Фантазиялар хаёллар номи 2. Эркин префикс 3. Лемирик 4. Синквейн 5.«Тескари эртак» 6. Эртаклардан тайёрланган газак	Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди Буюм — нарса номланишини ва хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга. Уларни гуруҳ ларга ва синфларга ажрата олади. Яқин ривожлантириш ҳудуди 1. Тизимлар ҳақидаги илк тушунчаларни шакллантириш. 2. Тизимларни бўлиш усуллари ўрганиш. 3. Тизим хусусиятларини ўрганиш 4. Тизимлар қўлланиш шартини ўрганиш	Яқин ривожлантириш ҳудуди Машқлар. 1. Нима нимадан тузилган. 2. Тизимости яхлит тарзда 3. Хусусиятларини тасвирлаб бериш 4. Тасвирлаш орқали топинг. 5. Нима нима учун қўлланилади. б. Фаолият натижаси 7. Топишмоқ айтинг ва топинг 8. Кластерлар 9. Алушӣ ҳужум

2—синф учун

<i>Оғзаки ижод</i>	<i>Услуб тавсияномаси</i>	<i>Тушунчавин мулохаза юритишини Асосий йўналишини</i>	<i>Тавсия этиладиган услублар машқлар</i>
--------------------	---------------------------	--	---

		<i>шакллантириш</i>	
Ривожлантириш нинг долзарб хууду . 1. Ҳикоя тузишнинг турли усулларини қўллаш 2. Кичик ўқув хикоя, воқеа, эртақ туза оладилар. Яқин ривожланиш хууду. 1. Ҳикоя тузиш технологиясини ўзлаштириш 2. Таянч сўзлар ва дарс мавзусининг асосий тушунчаҳари асосида мустақил равишда ўқув воқеа эртақ тузиш	Ривожлантириш нинг долзарб хууду. 1 . Фантазиялар биноми 2. Эртақ префикс 3. Лемирик 4. Синквейн Яқин ривожланиш хууду 1. «Тескари эртақлар» 2. Эртақлардан тузилган салат 3. Пропп карталари	Ривожлантириш нинг долзарб хууду 1. Турли системаларни мустақил излаш 2. Тизимларни бўлимларга бўлиш 3. Тизим бўлимлари хусусиятлари яхлит тизимини тасвирлаш. 4. Тизим қўлланилишининг турли йўналишини топа олиш. Яқин ривожлантириш хууду . 1. Тизимусту боғланишини топиш. 2. Тизимлараро боғликни топиш 3. Янги ашё тизимлар тузиш усулларини ўзлаштириш 4. Тизимларни синфларга бўлиш тамоилларини ўзлаштириш.	Ривожлантириш нинг долзарб хууду Машқлар 1. Нима нимадан иборат 2. Тизимости яхлитлиги 3. Тасвирлаш орқали таниш 4. Хусусиятларни тасвирлаш 5. Нима нима учун мўлжалланган 6. Фаолият — натижа 7. Топишмоқ топиш ва тузиш 8. Кластер 9. Ақлий хужум Яқин ривожланиш хууду Машқлар 1 . Бор эди — бўлди 2. Тизимлар трансформация си 3. Блим таксаномияси бўйича саволлар 4. Содда карточкалар тузиш 5. Бор эди — бўлди 6. Ишдан чиққан конструктор 7. Трансформа — ция 8. Морфологик жадвал

3 — синф учун

<i>Оғзаки ижод</i>	<i>Услуб тавсияномаси</i>	<i>Тушунчавин мулоҳаза юритишини Асосий йўналишини шакллантириш</i>	<i>Тавсия этиладиган услублар машқлар</i>
Ривожлантириш нинг долзарб хууду 1. Ҳикоялар тузиш технологиясини қўллаш 2. Таянч сўзлар ва дарс мавзусининг	Ривожлантириш нинг долзарб хууду 1. Фантазиялар биноми 2 . Эркин префикс 3. Лемурик 4. Синквейн 5. Тескари эртақ	Ривожлантириш нинг долзарб хууду 1. Автоматик даражага етказилган даражада тизимларни қисмларга ажратиш билим	Ривожлантириш нинг долзарб хууду Машқлар 1. Нима нимадан иборат 2. Тизимости яхлитлиги 3. Тасвирлаш орқали таниш

<p>асосий тушунчалари асосида мустакил равишда ўқув ҳикоялари, воқеа, эртақ тузиш</p> <p>Яқин Ривожлантириш ҳудуди</p> <p>1 . Дарсликдаги мавзулар асосида турли фанларга ўқув ҳикояси ва эртагини мустакил тузиш</p> <p>2. Ўқув ҳикояларини тузиш йўналишида «Эртақлар китоби» шакиллантирил ади</p> <p>3. Ўқув мавзулари бўйича топишмоқлар конструкциялаш</p>	<p>6.Эртақлардан газак</p> <p>Яқин ривожланиш ҳудуди</p> <p>1 .Пропп карталари</p>	<p>ва кўникмаси</p> <p>2.Тизим усти боғлиқлигини ажратиш ва тизим функцияларини ўзгартиришни аниқлаш.</p> <p>3. Турли тизимлар орасидаги кўп сонли боғлиқликни топиш</p> <p>4. Яқин объект ва тизим тузиш</p> <p>5. Гуруҳлаш ва синфлаш тизими</p> <p>Яқин ривожлавниш ҳудуди</p> <p>1. Фанлараро боғланишни топиш ва тушуниш</p> <p>2.Тадқиқотчилик фаолиятини ташкил қилиш</p>	<p>4. Хусусиятларни тасвирлаш</p> <p>5. Нима нима учун мўлжалланган</p> <p>6. Фаолият — натижа</p> <p>7. Топишмоқ тузиш ва топиш</p> <p>8. Кластер</p> <p>9. Ақлий ҳужум</p> <p>10. Блум таксономияси бўйича саволлар</p> <p>11. Энг содда карточкалар тузиш</p> <p>12. Бўлган эди — бўлди</p> <p>13. Ишдан чиққан конструктор</p> <p>14. Трансформация</p> <p>15. Морфологик жадвал</p> <p>Яқин ривожланиш ҳудуди</p> <p>Машқлар</p> <p>1. Муаммо юбор</p> <p>2. Хуфтанотациялар</p> <p>3. Табақавий тасвир</p> <p>4. Концепциявий карта</p> <p>5. Ақл ҳаритаси</p> <p>6. Содда карточкалар ва умумлашган карточкалар тузиш.</p>
--	--	--	---

4 — синф учун

<i>Оғзаки ижод.</i>	<i>Услуб тавсияномаси</i>	<i>Тушунчавий мулоҳаза юритишни Асосий йўналишини шакллантириш</i>	<i>Тавсия этиладиган услублар машқлар</i>
<p>Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди</p> <p>Дарсликдаги мавзулар асосида турли фанлар бўйича ўқув ҳикоя, эртақларини тузиш</p> <p>1 . Турли фанларга «Эртақлар китобини» тузади</p> <p>Лар</p> <p>2. Ўқув мавзулари</p>	<p>Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди</p> <p>1.Фантазиялар биноми</p> <p>2.Эркин префикс</p> <p>3. Лемурик</p> <p>4. Синквейн</p> <p>5. Тескари эртақ</p> <p>6. Эртақлардан газак</p> <p>7. Пропп карталари</p>	<p>Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди</p> <p>1. Автоматик даражага етказилган даражада тизимларни қисмларга ажратиш билим ва кўникмаси</p> <p>2. Тизимларни</p>	<p>Ривожлантириш нинг долзарб ҳудуди</p> <p>Машқлар</p> <p>1. Нима нимадан иборат</p> <p>2. Тизимости яхлитлиги</p> <p>3. Тасвирлаш орқали таниш</p> <p>4. Хусусият — ларни</p>

бўйича топишмоқлар тузиш Яқин ривожлантириш ҳудуди 1. Содда эсселар ёзиш 2. Ўтказилган тадқиқотлар кузатувини ёзма тасвирлаш	Яқин ривожланиш ҳудуди 1. Артументлаш — ган эссе 2. Икки қисмли кундалик 3. Блут таксаномияси	гуруҳлаш ва синфларга ажратиш Яқин ривожлавниш ҳудуди 1. Ўқув машғулотларини бошқа фанлар билан боғлиқлигини тушуниш 2. Тадқиқотчилик фаолиятини ташкил қилиш	тасвирлаш 5. Нима нима учун қўлланади 6. Фаолият — натижа 7. Топишмоқ тузиш ва ёзиш 8. Кластер 9. Ақлий ҳужум 10. Блум таксаномияси бўйича саволлар 11. Энг содда карточкалар тузиш 12. Бўлган эди — бўлди 13. Ишдан чиққан конструктор 14. Трансформация 15. Морфологик жадвал 16. Муаммо юбор 17. Хуфганатациялар 18. Табақавий тасвир Яқин ривожланиш ҳудуди 1. Концепциал чизмалар 2. Ақл чизмаси 3. Мавзувий ва умумлашган карточкалар тузиш
---	--	--	---

Ижодий тасаввур ривожлантириш дастури бўйича ахборот блоклари ва дарс қурилмасида қандай малака ва кўникмаларни мураккаб мавзуларни таҳлил қилишдан аввал шакллантириш лозимлигини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун дастурда у ёки бу билимларнинг аста — секин ўзлаштириши, малака ва кўникмаларни узлуксиз эгаллаш натижасида ўқувчилар тайёргарлик даражаси ва юктамаларнинг кенгайтирилишига эришилди.

Ўқитувчи ижодий тасвур ривожлантириш дарси қайси кунда ва қайси мавзуга бағишланишини билмаслиги мумкин, лекин у ана шу маршрутни шакллантирилишининг максимал даражадаги тўғри қоидаларнинг йиғиндисига эга бўлиши шарт. Қуйида машғулот синтезининг асосий қоидалари келтирилган.

— ўрганиши зарур бўлган И.Т.Р.нинг услуб, усул ва қоидалари

— босқичнинг умумий тасвир тизими ва ўқитишнинг мазмунан тузиш усуллари

— машғулотлар ўтказиш тизими ва дарс шакли

МАШҒУЛОТ ЎТКАЗИШ ТИЗИМИ

- ассоциатив — образли ва системали фикрлашни ривожлантириш
- конкрет ижодий махсулотлар яратиш бўйича иш (топишмоқлар, мақоллар, эртаклар, хикоялар, расмлар, сахна кўринишлари ва табиий ашёлардан тайёрланган буюмлар)
- ахборот билан ишлаш (картотека)

*Энг ёқимли нарса — номаълум чўққиларни эгаллаш,
бу гўзаллик ва илм — фандаги ягона ҳақиқат*
А. Эйнштейн.

Тушунчавий фикрлашни қандай шакллантириш керак?

Болалар ижодий фаолиятининг натижасида эгалланган малакаларнинг натижаси шубҳасиз турли турдаги таҳлиллар ўтказиш имкониягини яратади. Руҳшунос руҳий таҳлил ёки болалар ижодининг руқиятини ўрганишнинг муҳим манбаларини топади.

Тилшунос болалар фольклорини ўрганиш учун бой манбага эга бўлади. Социолог маданий — этник муҳит ва болалар эртаклари орасидаги ўзаро боғлиқликни ўрганади. Бу қайдномани узоқ давом эттириш мумкин. Ўқитувчи учун болалар эртак, топишмоқ, ва мақолларнинг таҳлилини қайси усуллари узлуксиз ва илмий фикрлашни шакиллантира олишига қизиқиш уйғотади.

ТИЗИМ (НИМА НИМАДАН ТУЗИЛГАН)

Ҳар бир эртак ва болалар хикоясидан ўқитувчи тизим тушунчасини тушунтириш учун мисол бўла оладиган ходиса ёки нарсани топа олиши қийин бўлмайди. (тизим яхлит, бўлимлардан тузилган)

Буни қандай бажариш керак?

1— қадам. Болалар хикоясидан оддий ва тушунарли бўлган бирор нарсани танланг. Бу нарса тизим нималигини тушунтиришда асос бўлб хизмат қилади. Масалан: бир хикояда сеҳрли ручка ҳақида сўз юритилган эди, бу ручка хатоларни ўзи тузатар ва ўқувчи зерикмаслиги учун кулгили расмлар чизар экан. Бу вазиятда ручка — ана шу оддий ва тушунарли нарсадир.

2— қадам. Ўқувчилардан столнинг устида турган ручкаларини бўлақларга ажратиш сўралади. Ўқувчиларда неча қисмлар пайдо бўлганига аҳамият беринг. (номларини айтинг).

3— қадам. Ручка қисмларидан фойдаланиб, 2 — 3 сўз ёзишни таклиф қилинг. Бу оддий ва осон машқ сизга ўқувчиларни «ҳар бир қисм алоҳида бўлганида сўзлардаги ҳарфларни чиройли ёза олмайди» деган хулоса чиқаришга олиб келади.

4— қадам. Ўқувчиларни ручка қисмларини бирлаштириб яна ўша 2 — 3 та сўзни ёзиш сўралади. Ўтказилган иш ўқитувчига аниқ ва оддий равишда, ручка — бу тизим, яхлитдир. Тизим яхлит ишлаганда бажара оладиган ишини алоҳида қисмлар бажара олмайди.

Юқоридаги мисол ўқувчиларда тизимлар ҳақида илк тасаввурни шакллантиришга замин тайёрлайди ва кейинчалик тизимости ва тизимости ҳақидаги билимларини кенгайтириш мумкин.

ТИЗИМОСТИ

Биринчи вазиятдаги каби тизимости, тушунчасини тушунтириш жараёнида содда мисоллар ва болалар ижодиётидан олинади. Машқлар ҳам ўйин тариқасида ўтказилади.

1 — машқ.

Ручка қандай тизимости бўлакларига эга?

Тизимости номини ёзинг	Нима ўхшашини ёзинг

Кафт билан ўнг тарафдаги ёзувни беркитиб топмшмоқ тузинг.

2 — машқ.

Тизим ости номларини айтинг ва яхлит тизимни айтинг. Масалан: Йил фасллари.

Тизим ости тасвири	Бу қандай номланар

Бугун яхлит қандай номланади?

3 — машқ.

Юқоридаги мисол ўқувчиларда тизимлар ҳақида илк тасаввурни шакллантиришга замин тайёрлайди ва кейинчалик тизимости ва тизимости ҳақидаги билимларини кенгайтириш мумкин.

Тизимости

Биринчи вазиятдаги каби тизимости, тушунчасини тушунтириш жараёнида содда мисоллар ва болалар ижодиётидан олинади. Машқлар ҳам ўйин тариқасида ўтказилади.

1 — машқ.

Ручка қандай тизимости бўлакларига эга?

Тизимости номини ёзинг	Нима ўхшашини ёзинг

Кафт билан ўнг тарафдаги ёзувни беркитиб топмшмоқ тузинг.

2 — машқ.

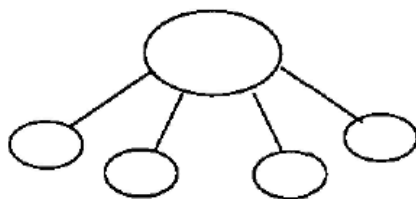
Тизим ости номларини айтинг ва яхлит тизимни айтинг. Масалан: Йил фасллари.

Тизим ости тасвири	Бу қандай номланар

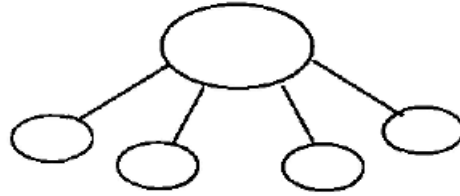
Бутун яхлит қандай номланади?

3 — машқ.

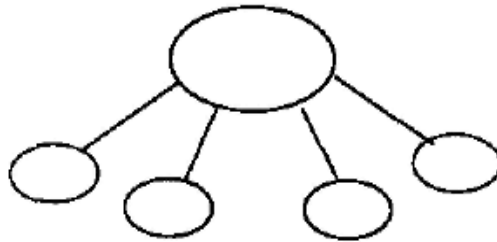
Мушукча нималардан тузилган?

Қушча нималардан тузилган?

Юқоридаги мисолларда келтирилган тизим остилардан афсонавий мавжудот ўйлаб топинг ва номланг

Резюме

Ҳар бир буюм бўлакларга ажралади, яхлит нарса янги хусусиятларга эга, олам тизими — тизим эмас нарсани топа олмаймиз: тизимлар турлича — техник, биологик, бадиий, социал. Мана шу мавзуда берилган билимларни анализ ва синтез қилиш, уларни бошқа мураккаб тизимларда қўллашларда ёрдам беради.

ТИЗИМУСТИ

Биз биламизки ҳар қандай тизим бўлаклардан иборат, лекин тизимнинг ўзи ҳам тизимустидек номланувич юксак ташкил этган тизимнинг бўлаги бўлиши мумкин.

1 — машқ. Тизим — тизимустидек сифатида.

Рўйхатни давом эттириш ва ҳосил бўлган тизимустидек айтинг.

Парталар, доска, дарсликлар, ручкалар.....

Гуллар, жилға, қуёш, капалак.....

Тўлқинлар, елканли қайиқ, булутлар.....

Ортиқча сўзни топинг ва қолган сўзларни бирор тизимустидек қарашли эканини топинг.

1. Стол, стул, кароват(ётоқ), пол, шкаф.....

2. Сут, қаймоқ, олма, пишлоқ.....

3. Ширин, иссиқ, аччиқ, нордон, шўр.....

4. Валижон, Фурқат, Салим Алиев, Тўлқин.....

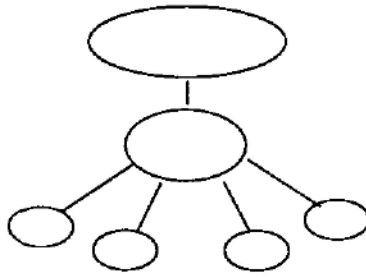
5. Қўрқмас, ботир, довюрақ, кучли, ваҳший.....

6. Футбол, валејбол, хоккей, сузиш, баскетбол.....

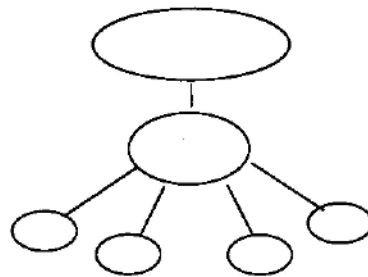
2 — машқ. Ким қаерда яшайди. Сичқонча қаерда яшайди (тизимустидек) ва унинг қисмлари (тизимустидек)

Қуйидаги чизмани туя учун тўлдилинг

3—машқ. Бир бутунни тўлдириш ва топиш.

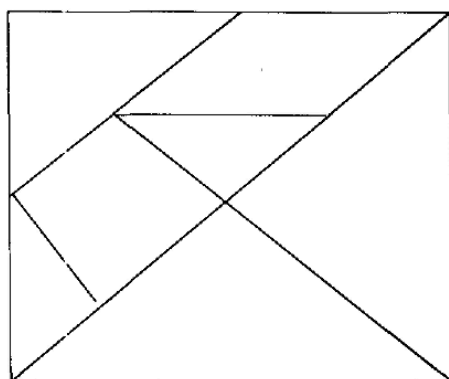

Чизмаларни тўлдилинг.

Тизимусти	Транспорт
Тизимусти	
Тизим	Автомобиль
Тизимости	
Тизимости	Ўтказгичлар
Тизимусти	
Тизимусти	Ўрмон
Тизим	
Тизимости	барг
Тизимости	
Тизимусти	
Тизимусти	Матн
Тизим	
Тизимости	
Тизимости	Ҳарфлар

4 —машқ. Шакл ясаш. Пифгор бошқотирмаси.

1. Шаклларни қирқиб олинг.
2. Сиз кўрган шаклларни номини айтинг.
3. Квадрат тузинг.

Ҳар бир геометрик фигура тизимни ташкил қилади. Маълум тартибдаги уларнинг йиғиндиси тизимустуи квадратни ташкил этади.

Резюме

Тизимлар ўз ҳолига мавжуд эмас, улар бошқа тизимлар билан боғлиқ ва мутоносибдир: ҳар қандай ўзгариш бутун тизимга таъсир қилади.

Тизим хусусиятлари (қандай? қанақа?)

Хусусиятлар — тизимнинг ўзгартирилиши мумкин бўлган ҳолатларидир. Хусусиятлар бўйича тизимларни бир биридан фарқлаш мумкин.

Масалан: ҳар бир тизимлар қисмларга бўлиниш хусусиятига эга.

Тизим хусусиятларини топишмоқлар орқали билиш осонроқ ва қизиқарлироқ. Дастлабки даврда ўқувчиларга ўқитувчи ёрдами зарур бўлади, кейинчалик эса тизимлар ҳақида тасвурга эга бўлишгач, улар турли сеҳрли нарсалар ёки эртак қахрамонларини тасвирлашга қийналмайдилар.

1. Тасвир бўйича топинг.

Оқ, тўртбурчак, кичкина, из қолдиради _____

Оқ, юпка, ғижимланади _____

Думалоқ расми бор, синади _____

Тўртбурчак, юмшоқ, оқ, қалам изларини йўқотади _____

Узун, қаттиқ, ўткир, ялтироқ. _____

2. Хусусиятларини тасвирланг.

Сезги органлари тизим бўлаклари	Тизим бўлақларини тасвирланг	Расмини чизинг
Кўзлар		
қулоқлар		
Қўллар (тери сезгилари)		
тил		
бурун		

3. Топишмоқларни топинг.

*Қизча мушукка қарар,
Эртак расмига қарар,
Бунинг учун қизчага
қўзлари керак бўлар*

*Қизча ўрмонга борар,
Какку сайрашин тинглар,
Бунинг учун қизчага
қулоқлар керак бўлар*

*Қизча қорни ушлайди
Совуқлигин сезади
Бунинг учун қизчага
қўллар керак бўлади
Қизча олдида гумма,
Қип — қизариб пишибди
Гуммани тишлаганда
Тил:
Ширинми? — дебди
-Онажоним ошхонада,
Тайёрлар овқат бугун
Тушликка нима еймиз
Бурун ёрдам беради*

Қисқача мазмун

Барча тизимлар бир — бирига ўхшашлиги ва хусусиятлари билан фарқланади. Ҳамма нарса ўзича бетакрор ва мукамалдир. Шу билан бир вақтда, дунёда иккита бир- бирига ўхшаш бўлмаган нарса йўқ, улар орасидаги умумийликни илғамасликнинг иложи йўқ. Шунга ўхшаш кузатишлар бола тасавурини кенгайтиради, дунёга рассом нигоҳи билан боқишга ёрдам беради. Масала ечимини топиш учун болалар тизим хусусиятлари ҳақидаги билимларини фаол ишга солишлари керак.

ТИЗИМЛАР ФУНКЦИЯСИ НИМА?

(Нима учун мўлжалланган)

Функция бу тизимнинг қўлланишидир. Ҳар бир тизим турли хусусиятларига кўра кўп функцияларини бажара олади.

Тизимлар ҳақида, уларнинг тузилиши, турлари, хусусиятларини ўрганишда ёрдам берган машқлар орқали ўқувчилар тизим функциялари билан бевосита ёки билвосита ёндошган эдилар. Шунинг учун мавжуд тажриба асосида мос бўлган услублар орқали тизим қўлланилишини кўриб чиқиш мантиқан тўғри келади.

1 — машқ. Нима нимага мўлжалланган?

1— қадам. Бирон нарса ёки қизиқ ходисани танланг. Масалан: оптик кўзойнаклар.

2 — қадам. Шу нарсани хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқувчилардан унинг анъанавий қўлланиш ўрнини айтиб беришларини сўранг. Улар кўриш қобилиятини яхшилаш учун хизмат қилади.

3—қадам. Ўқувчиларга шу нарсани ноанъанавий қўлланиш ўрнини топишларини сўранг. Кўзойнақлар билан: а) олов ёқиш,

б) тескарисини ўгириб, нарсаларни кичирайтириш, в) «ойна тушириш» ва бошқалар.

4—қадам. Ўқувчилар билан биргаликда ижодий тасаввурни қўллаш усули билан тизимнинг қайси қисмларини ўзгартирилганда, унинг қўшимча ғаройиб имкониятини пайдо қилиш мумкинлигини ўйлаб кўринг.

5—қадам. Нарсанинг барча қўлланиш соҳасини акс эттирувчи жадвал, расм, чизма тайёрланг. Қилинган ишлар ва кўрғазмалар асосида ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида ҳар бир тизимнинг турли хусусиятларига кўра кўп функцияларни бажара олади, деган хулоса чиқаришлари лозим.

2 —машқ. Ҳаракат — натижа.

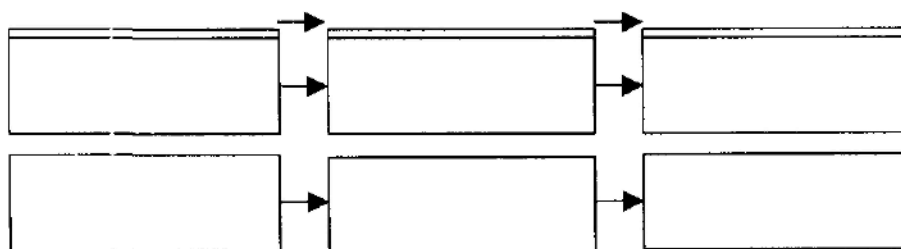
Берилган машқлар тизим функциялари ҳақидаги тасаввурни шакллантиришга имконият яратади. Юқоридаги машқларидагидек, бирор тизим қўлланилиши соҳасини тушунтириш учун олиб борилган фаолият ва ўқувчилар ижодий ишларининг натижалари асос қилиниб олинади.

1—қадам. Бирор нарса ёки қизиқ воқеани танланг. Масалан: Сеҳрли кўзойнақлар.

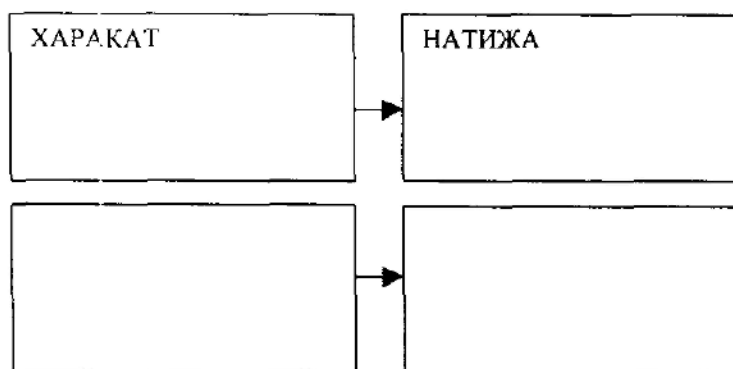
2 — қадам. «Ҳаракат — натижа — қўлланиш схемаси ўқувчиларга қуйидаги саволлар асосида тўлдиришни таклиф қилинг:

а) инсон оптик кўзойнақларни таққанда (ҳаракат), улар .....
учун керак (қўллаш ва функция).

б) инсон сеҳрли кўзойнақларни таққанида (ҳаракат), улар бошқа одамларнинг фикрларини кўришга ёрдам беради (натижа), демак, улар .....учун керак (қўллаш ва функция)

Шунга ўхшаш чизмалар ёрдамида мақолларни ҳам кўриб чиқиш мумкин. Ҳар қандай тизим каби мақоллар ҳам қисмлардан иборат.

Масалан.

Нима эксанг — ҳаракат.

Шуни ўрасан — натижа.

- Ўз мақолларингизни эсланг.
- Ҳаракат ва натижани ажратинг.
- Расмлар чизинг.

Берилган чизма болалар ҳикояларида ва эртакларидаги барча тизим ва уларни қўллаш соҳасини тушунишга ёрдам беради.

Эртак тасвирланган кадрларнинг қайси бирида ҳаракат, қайси бирида натижа тасвирланган.?

Қисқача мазмун

Бу мавзу бошқалардан тушуниш қийинроқ бўлган мавзу бўлганлиги учун уни ўрганишдан олдин, билимлар қанчалик чуқур эгалланганини билиш керак. У ёки бу функцияни бажариш учун алоҳида хусусиятларга эга бўлган тизимлар, зарур тизим хусусиятлари турли тизимлар билан турлича боғлиқликда, оддий нарсаларнинг ғаройиб мақсадларда қўлланилиши унинг ҳар тамонлама қўлланилишини кўриб чиқиш имкониятини яратади.

ТИЗИМЛАРНИ ҶЗГАРТИРИШ

Тизимнинг бирор қисмини ўзгартириш тизимни ўзининг ўзгаришига олиб келади, бунда янги хусусиятлар, илгари номаълум функциялари очилади. Қисмлар ўриндошлиги ёки турли тизим хусусиятлари янги объектларни вужудга келтиради. Шунинг учун тизим ўзгартирилишини қўллаганда шаклланган малакалар асосида тизимларни қисмларга бўлиб, тизимусту алоқаларни, тизим хусусиятлари ва қўлланилишини топа олиш қобилиятига кўра ўтказиш керак.

1—машқ. Бўлганда — бўлди.

БУЛГАНДА БОР ЭДИ

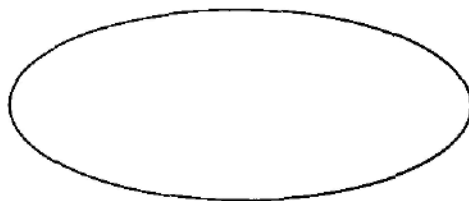
БУЛДИ
----

1. Бирор тизим, ғаройиб вақеа ёки хусусиятини танланг.
2. Қачондир ҳаммаси бундай бўлмаган эди, деб тасаввур қилинг. (бўлганди)
3. Нима учун шундай бўлди (тушунтириш)

2 —машқ. Ишдан чиққан конструктор лойиҳалаш ўйинчоғи.

Эртакни «бузиш» натижасида нима бўлишини биламиз (тескари эртак) Эртаклар учун конструкторни «Бузиш»га адаштиришга уриниб кўрамиз.

1. Пропп карталарини аралаштиринг.
  2. Қаҳрамон учун янги эртак топинг.
  3. «Адаштирилган» конструктор ёрдамида янги эртак тузинг.
- 3 —машқ. Тизимлар трансформацияси

1. Алмаштирмақчи бўлган тизимни топинг.

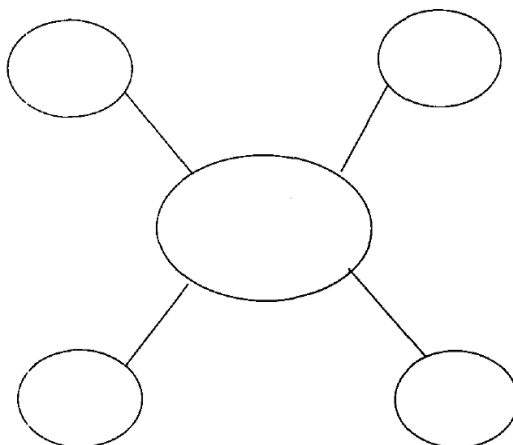
2. Шу тизимларнинг қисмлари ва хусусиятларини санаб ўтинг.

2. 4 та исталган тизимни танланг.

1 қисм тизимлари	хусусиятлари	2 тизим қисмлари	хусусиятлари

--	--	--	--

4. Биз ўзгартирмоқчи бўлган тизим тўртта тизим «марказида» қолади. Тизим ўзгариши ёрдамидаги услуб трансформация дейилади.

Бошқа тизим хусусиятлари ва қисмларини танланг, уларни ўзгартирилган тизимга киритинг. Тизим функциясида ўзгариш рўй бердими? Жадвални тўлдирилинг.

Ўзгартирилган ёки янги хусусиятлар	Янги функциялар
1	1
2	2
3	3

4 —машқ. Морфологик жадвал.

Морфологик жадвал —бу барча имкониятларни ҳисобга олишга ёрдам берадиган, янги ғоялар излаш услубидир. Морфологик жадвал услубини биринчи бўлиб америкалик фалакиётшунос Цвикки 1942 йилда тавсия қилган.

Хусусиятлар	Тизим қисмлари			
	Кузов	Ғилдирак	Руль	Мотор
Кичик		*		
Катта	*		*	*
Юмшоқ	*			
Қаттиқ				
Тўртбурчак				*
Думалок		*		

1. Сизга қизик ўйинчоқ ёки объектни танланг.
2. Ўйинчоқлар қисмларини санаб ўтинг.
3. Турли хусусиятларни ўйинчоқни ҳар бир бўлимига қўллаб кўринг ва жадвални тўлдилинг.
4. Турли устунлардан қисмларни ўзаро бирлаштилинг ва натижада ўзингизнинг янги ўйинчоғингизни ҳосил қилинг.
5. Ўз ўйинчоғингиз расмини чизинг ва янги ўйин қоидаларини ўйлаб топинг.

Мақсад: Ўқувчилар оғзаки нутқини ўстириш; эркин фикрлашга, юзма-юз ўтиришга имконият яратиш; ҳамма нарсанинг ўзаро боғлиқлигини қўл бармоқларининг ҳаракатланиш (қўл моторикаси) ни ривожлантириш; бир-бирини тинглашга ва ўзаро суҳбатлашишга ўргатиш; маълум бир нарса ёки ҳодисаларга муносабатни шакллантириш ва мавзуга боғлиқ бўлган таълимий мақсадлар. Бу усул барча синфларда қўлланилиши мумкин. Бунда расмлар, эртақлар ёки матнлар (ўқитувчининг - тайёрлаган материали) бўлақларга бўлиб, ўқувчилар гуруҳ томонидан бир бутун кўринишга келтирилади. Бунинг учун ўқувчилар кичик гуруҳларга бўлинадилар.

«Мозаика» усулини қўллаганда ўқувчиларнинг ёши, физиологик ҳолатлари инобатга олинishi ва алоҳида ўзига хос мақсадларга йўналтирилган бўлиши керак.

Қуйидаги иловаларда турли фанлар кесимида, турли синф ўқувчиларига мўлжалланган вазифалар берилган.

Она тили фанида (1-синф) «Алифбо» - мавзуси

Вазифа: Алифбони тартиб билан жойлаштириш (58-бўлак) 1-Илова.

Бунинг учун алифбодаги ҳарфлар алоҳида қилиб кесиб олинади ва конвертга солиб, ҳар бир гуруҳ га берилади. Гуруҳ қатнашчилари конверт ичидаги ҳарфларни ёйиб (партага), сўнг бир чеккадан тартиб билан йиғишлари керак.

Бошқа гуруҳларга нисбатан ишни олдинроқ яқунлаган гуруҳга қуйидаги қўшимча вазифаларни бериш мумкин (ёки ўқитувчи дарс мақсади бўйича вазифаларни тайёрлаб қўйган бўлиши ҳам мумкин).

Қўшимча топшириқлар:

1. Унли товушларни алоҳида жамланг;
2. Ундош товушларни алоҳида жамланг;
3. Исмлар (бор ҳарфлардан)ни шакллантиришга ҳаракат қилинг.
4. Йиғилган сўзларни бўғинга ажратинг.

Изоҳ: Берилган барча топшириқ дафтарга ёзилиши керак (имкон қадар) ҳамма вазифалар бажариб бўлингандан сўнг, гуруҳ лар нима иш билан шуғулланганликлари ва нималарни билиб олганликлари сўралади ва умумлаштирилади.

Одобнома (2-синф)

Вазифа: «Бола бошидан, ўғлон ёшидан» шеърини йиғиш (42-бўлак).

Бунинг учун матндаги сўзлар ёки сўз бирикмалари алоҳида қилиб кесиб

олинади (2-иловадан) ва конвертга солиб ҳар бир гуруҳ га берилади. Гуруҳ қатнашчилари конверт ичидаги (сўз)ларни (парта, столга) ёйиб, сўнг бир чеккадан тартиб билан йиғишлари керак. Бошқа гуруҳ ларга нисбатан ишни олдинрок, яқунлаган гуруҳга қуйидаги қўшимча вазифаларни бериш мумкин (ёки ўқитувчи дарс мақсади бўйича вазифаларни бериши)хам мумкин.

Қўшимча топшириқлар:

1. Ҳисоблаб аниқланг, матн нечта кесилган бўлақдан иборат?
2. Ҳисоблаб кўрингчи, матн нечта сўздан иборат? (эканлигини кўрсатинг).
3. Биринчи тўртликда нечта унли ҳарф борлигини кўриб чиқинг.
4. Матнни ўрганиб, қайси сўзлар ўрнига расм чизиб кўрсатиш мумкинлигини аниқланг.
5. Матндаги инсон органларига тегишли сўзларни ажратинг.
6. Матннинг ичидаги табиатга оид сўзларни ажратинг.
7. Матндаги нотаниш сўзларни ажратиб кўрсатинг.

Изоҳ: Гуруҳлар ишларни яқунлаганларида, ҳар бир гуруҳнинг фикри эшитилади. Масалан, қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиш мумкин;

1. Гуруҳда ким, нима ишлар қилади?
2. Нима учун шеърни йиғиш осон бўлди? (ёки аксинча).
3. Қайси вазифани бажаришда қийналдингиз? Нима учун?
4. Кимнинг хатти-ҳаракати сизни қувонтирди?

Бола бошидан-ўғлон ёшидан.

Қуддус Муҳаммадий

Гўдак чоғингдан онангга қараш, тинмас, меҳнаткаш дадангга қараш, Улар иш қилса, бақрайиб турма, Буюрсалар иш, ўқрайиб юрма. Ўйноқи, ўткир кўзингни ишлат, қайноқи зехнинг, фикрингни ишлат қулоғинг сезгир, зехнингни ишлат. Қўлинг, оёғинг ишласин ипак. Чехранг хамиша яшнасин гулдек, Билмайман деган сўзини сен унут. Кўнглингни доим осмондек кенг тут. Ҳар ишга бошдан ўрганмок, керак, ҳар ишга ёшдан ўрганмок, керак.

Табиатшунослик (4-синф)

Илова-3 Вазифа: Ўзбекистон вилоятларининг ҳаритада жойлашган тартиби бўйича яхлит кўринишга келтириш (12 та бўлақ).

Бунинг учун Ўзбекистон вилоятининг Илова-3-12та бўлақдаги берилган худудлари бўйича кесиб олиниб конвертларга солинади.

Ҳар бир гуруҳ вилоятларини бирлаштириб Ўзбекистон худудини тузишлари керак. Бошқа гуруҳ ларга нисбатан ишни олдинрок, яқунланган гуруҳ га қўшимча вазифа берилади.

Қўшимча топшириқ:

1. Вилоятлар пойтахти номларини дафтарингизга ёзиб олинг.
2. Республикамизда нечта вилоят бор экан?
3. Қайси давлатлар билан чегарадош?
4. Тошкент шаҳри атрофида қайси вилоятлар жойлашган?
5. Республикамизда қайси вилоятлар бир-биридан жуда узоқда жойлашган?

Ўқувчилар ўзларининг дафтарларига ҳам Ўзбекистон харитасини чизиб оладилар ва берилган топшириқларнинг жавобларини ҳам ёзиб оладилар. Ҳар бир гуруҳ аъзолари бир-бирларининг дафтарларини кўриб, топшириқларнинг жавобларини текширадилар. Фикрлар қўшимчалар билан тўлдирилади, хатолар аниқланади, ҳар бир гуруҳ, ўз жавобларини исботлашларига имкон яратилади.

Тўхтаб ўқиш» усули

Мақсад: Янги матн билан таништирилаётганда ўқувчиларнинг диққатини жамлаб туриш; уларни мавзуга қизиқтириш; турли ҳолатларни шахсан, ҳис қилишларига имкон яратиш; маълум бир воқеа, ходисага муносабатни билдириш; оғзаки нутқини ўстириш; муаммоли вазиятларга учраш ва ҳар хил ҳолатлардан чиқиб кета олиш малакаларини шакллантириш ва х.к.

Бу усулдан ўқувчиларнинг синфда анъанавий ўтган ҳолатларида ҳам фойдаланиш мумкин. Ўқитувчи матн билан таништириш жараёнида бир неча марта тўхтаб, ўқувчиларга саволлар билан мурожаат қилади. Саволларни шундай тузиш керакки, улар ўқувчиларни матн қаҳрамонлари образига кириб кетишларига ва улар номидан ўз фикр-мулоҳазаларини айтишга ундасин. Ўқувчиларнинг ҳар бир жавоби, ўқитувчи томонидан қўллаб-қувватланиб, рағбатлантириб турилиши керак. Ўқувчи қандай жавоб беришидан қатъи назар, «Раҳмат, бу сеннинг фикринг эди, қани қолганларникини ҳам эшитайлик-чи?» - деб имкон қадар кўпчиликнинг жавобларини эшитишга интилиш зарур. Ана шундан кейингина, «Қани, давомини эшитайликчи, нима бўлди экан» - деб матн давом эттирилади. «Тўхтаб ўқиш» усулини ўқиш, табиат, одобнома, адабиёт, чет тили, Ватан туйғуси, миллий истиқлол ғояси дарёларида кенг ва самарали қўллаш мумкин.

Ўқиш (2-синф) «Иқроп бўлди»

Бир косиб ўғлига:

Мен қариб қолдим, энди хўжаликни сен бошқарсан, ишла, пул топ! — дебди. Бола нима қилишини билмай, онасига отаси унинг гапларини айтибди.

Ўқитувчи тўхтаб, пауза қилади ва савол беради:

Болалар нима деб ўйлайсиз, кейин нима бўлган?

Ўқувчилар ўз мулоҳазаларини билдиришлари керак, айниқса тез чалғийдиган ўқувчиларнинг диққати тортилиши лозим. Бир неча жавоблар олингандан кейин, «Қани, эшитайликчи, ўзи нима бўлди экан!» деб матннинг давоми ўқилади.

- Хали ёшсан, қаердан ҳам пул топиб хўжаликни бошқарсан? - дебди ва унга озроқ, пул берибди. Бола севинганича отасининг олдига келиб:

Пауза ва савол: Нима бу жавобдан сўнг қани, билайликчи ўғли неча олинганлигини?» давоми ўқилади.

- Отажон, мана пул топиб келдим, - дебди. Шунда ота боланинг қўлидаги пулни олиб ўтга ташлабди. Бола хўрсинибди, лекин индамай яна пул топиш дардида кўчага чиқибди.

Пауза ва савол: Нима деб ўйлайсиз, ўғил энди нима қилади?

Турли вариант жавоблар бўлиши мумкин. Айнан матндаги жавобни айттиришга ҳаракат қилманг, балки ҳар бир ўқувчи ўзини «қаҳрамоннинг» ўрнига қуйиб, ўз жавобини айтишига эришинг. Ҳеч қайси жавоб муҳокама қилинмасин

(айниқса танқид қилинмасин) ва бошқа ўқувчилар томонидан кулгига сабаб бўлмаслигига ҳаракат қилинг. Фикр-мулохозалар эшитиб бўлингач, «Қани эшитайликчи, ўғил нима қилди экан?» деб матннинг давоми ўқилади.

Ўғил ҳар қанча уринмасин, пул топа олмабди. Яна онаси олдига келибди. Оналар ниҳоятда юмшок, бўлади. Она ўғли қанча пул берибди. У эса севиниб отаси олдига югуриб келибди ва:

- Отажон, мана пул топиб келдим, - дебди.

Пауза ва савол: Энди ота нима ўқувчиларнинг фикрлари эшитилганда, «тўғри» ёки «нотўғри» деб (жавоблар баҳоланиши эмас, балки ҳар бир жавобга «Раҳмат, бу сенинг фикринг эди», «Фикрингни айтганинг учун миннатдорман!» деган сўзлар билан рағбатлантириб турилиши лозим. Ўқитувчи тўғри жавобни эшитган бўлса ҳам, бошқаларнинг жавоб вариантларини айтишларига имкон яратиши керак.

Бир нечта жавоблардан сўнг, «Қани отаси ҳақиқатдан нима қилди экан?» деб матнни ўқишни давом эттиради шахс. Ота индамай пулни олибдида, яна ўтга ташлабди. Бола мулзам бўлиб кўчага чиқибди. Узоқ юрибди. Қараса, бир киши иморат қураётган экан.

- Ассалому алайкум, амаки! — дебди бола.

- Ваалайкум ассалом, кел, кел болам, - дебди.

Бола хурсанд бўлиб дарров ғиштларни ташишга ёрдамлашибди. Буни кўрган халиги киши севинибди, уни мақтабди. Иссиқ, овкат, чой берибди. Бола то иморат битгунча шу кишига ёрдамлашибди. Боланинг ишидан мамнун бўлган киши унга ўн икки танга бериб, раҳмат айтибди.

Бола хурсанд бўлиб уйига қайтибди:

- Отажон, мана пул олиб келдим, - дебди. Одатдагидек, ота тангаларни олиб ўтга ташламоқчи экан, бола дод деб отасининг қўлига ёпишибди.

Пауза ва савол: «Бола нима қилибди?»

Турли жавоб вариантлари эшитилади. Имкон қадар, савол-жавоб жараёнига кўпчилик ўқувчини жалб қилишга эришиш лозим.

Сўнгра, «Қани нима бўлди экан, давоми» - деб матн ниҳоясига етказилади.

Шунда ота:

- Балли болам, ана энди хўжаликни бошқариш қўлингдан келади, - деб дуо қилибди. Бошланғич синфларда синфдан ташқари ўқиш, одобнома, Конституция сабоқлари, экология дарсларида қўллаш мумкин бўлган У.Усмоновнинг «Чумчук бола» ҳикояси ҳам «Тўхтаб ўқиш» усулида жуда қизиқарли ўтади.

Пауза ва савол: Қани айтингчи, сизнингча Бобохон чумчукни қаердан олган?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн эттирилади. Давом Бобохон чумчук боласи роса қийнади: сувга солиб суздирди, икки қўли билан қанотларини ёйиб, хилпиллатди ... Кейин оёғига ип боғлаб кўчага олиб чиқди.

Пауза ва савол: «келинг, бир уйлаб кўрамиз, бу чумчук, ўзини қандай хис қилади экан?»

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эшиттирилади.

Кўчада Талъатга дуч келди. Талъат Бобохонни кўрди-ю ковоғи солинди. Бобохон жудаям ўжар бола эди, шунда Талъат унга ялиниб ўтирмай, шоша

пиша ёнини ковлаштирди: киссасидан яримта учирғич билан кеча олган қизил қалами бор экан... - Бобохон чумчукни каердан олдинг?

Бобохон ялт этиб Талъатга қаради, сўнг бир нарса ўйлади шекилли:

Пауза ва савол: Нима деди?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

Мана буёқда қалам, шунга берасанми?

Пауза ва савол: Нима деб жавоб берди?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

Фи-и! Тирик чумчукни битта қаламгами? Бошқа нарсанг йўқми?

Пауза ва савол: Талъат нима деган бўлиши мумкин?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

Агар хўп десанг, мана бу ўчирғичимни ҳам бераман. Бобохон билагига ўраб олган пишиқ ингичка ипини бўшатиб, Одатда ўчирғич билан қаламни олдида, чумчук, болани берди. Кейин қизиқиб сўради:

Пауза ва савол: Қандай савол берган бўлиши мумкин?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

Буни алишволиб нима қиласан? — деди.

Пауза ва савол: Талъат нима деб жавоб берди?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

- Ҳозир биласан нима қилишимни?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

кейин бирдан осмонга қўйиб юборди ва «Бор, учаверди сўнг Бобохонга қаради» деди.

Пауза ва савол: Нима деб ўйлайсиз. Бобохон қандай ахволда эди?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади. ;

Бобохон гоҳ, қўлидаги ўчирғич билан қаламга, гоҳ пат-пат қанот қоқиб буғдойзор томон учиб кетаётган чумчук, болага, гоҳ истехзо билан кулимсираб турган Талъатга — ўртоғига жовдираб, нима қилишини билмай ҳанг-манг бўлиб қолган эди.

Пауза ва савол:

1. Болалар, нима деб ўйлайсиз, чумчук, ўзини энди қандай ҳис қиляпти?

2. Талъат нима учун қўшчани қўйиб юборди, деб ўйлайсиз?

3. Табиатни мухофаза қилиш бўйича Ўзбекистоннинг Конституциясида нима дейилган, эслаб кўринг?

4. Келинг, ана шу ҳикояни давом эттириб кўрамиз. Бобохон сизнингча энди нима қилади? Нима учун?

5. Агарда сиз Бобохоннинг ёнидаги дўсти бўлганингизда нима ишлар қилган бўлар эдингиз?

Турли жавоблар эшитилгандан кейин, матн давом эттирилади.

Максад: Ўқувчиларни муаммоли вазиятга тушириш; ҳар қандай муаммони ҳал қилишда атрофдагиларнинг таъсири кераклигини ҳис қилиш; ўзаро муоамала қилиш малакаларини ошириш; кўриш, эшитиш, таҳлил қилиш, фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш; маълум бир вазиятлардан хулоса чиқаришга ўргатиш; ҳамкорликда ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш. «Тез ёрдам» усулини

турли ҳолатларда ўтказиш мумкин, яъни жуфтликда ёки кичик гуруҳларда. Бунинг учун ўтилган ёки ўтиладиган мавзу турли кўринишларда бўлиб берилади: (расм, шакл, матни, сўзлар кўринишида). Тарқатма материал ҳар бир гуруҳнинг (ёки жуфтликнинг) ҳар бир қоғозига конвертга солиб берилади.

Биринчи вазифа: Ҳар бир ўқувчи ўз конверти ичидаги бўлақлардан яхлит бирор нарса ҳосил қилиши керак (конвертда эса шундай бўлақларки, улардан яхлит ? ҳеч нарса ҳосил қилиш мумкин эмас).

Бир мунча бир вақтдан сўнг, текшириб чиқилади ва ҳеч кимда ҳеч нарса чиқмаганлиги сабабли, 2-вазифа берилади.

Иккинчи вазифа: Энди гуруҳ , аъзолари бир-бирларининг бўлақларини кўриб чиқади ва яхлит бирор нарса яшаш учун ўзига керакли бўлақни бошқа гуруҳ даги бошқа дўстидан сўраб олади ва ўз бўлагидан ёнидаги шериги учун зарур исмини беради.

Маълум муддат ўтгандан сўнг гуруҳ ларда маълум сўз ва иборалар пайдо бўла бошлайди. Бошқа гуруҳ ларга нисбатан тез бажариб бўлган гуруҳ уларга кўшимча топшириқ бериб, банд килиб қўйиш керак бўлади. «Тез ёрдам» усулини турли фанлар мисолида кўриб чиқамиз. Масалан, математика дарсида қўллаш усули б-иловада кўрсатилади. б-илова. а) тўғри бурчак берилган. Бу квадратлар учта шаклдан иборат. 5та квадратнинг ҳеч бирининг ичидаги бўлақ бошқа бирига тўғри келмайди. Ҳар бир бўлақ айнан шу квадратдан ҳосил бўлади.

Конвертни олган ҳар бир ўқувчи ўзининг конверти ичидаги (3та) шаклларини олиб, уларни букламасдан, қайирмасдан, устма-уст чиқармасдан, ёнма-ён шундай жойлаштиришлари керакки, квадрат ҳосил бўлиши шарт. Лекин ўқитувчи шаклларни аралаштириб, конвертларни тарқатиши керак бўлади. Конвертдаги шакллардан эса квадрат ҳосил бўлмайди. Ўқувчилар бир неча дақиқа кўришлари керак бўлади. Квадрат йиға олмаганларига ишонч ҳосил қилганларидан сўнг, иккинчи вазифа топширилади; яъни гуруҳларда ўзаро шаклларни алмашиш билан ўлчамлари бир хил бўлган 3та квадратни ҳосил қилишлари керак бўлади.

Эслатма: Агар гуруҳ га ўқувчилар сони 4та бўлса, демак 4та квадратни йиғишлари керак. Ўз навбатида конвертлар ичидаги шакллар сони ва тузилиши ўқитувчи томонидан олдиндан тайёрлаб қўйилади.

Одобнома, меҳнат, касбга йўналтириш дарсларида «Хунари бор – унар бор» мавзуси (Илова-7).

Бу жараёнда доирани йиғиш орқали алоҳида бир касб-хунарга оид расмлар пайдо бўлади. Бу тарқатма материаллар (ҳар хил доира бўлақлари) ҳар бир ўқувчига алоҳида конвертларга солинади (6 бўлақдан) ва ҳар бир гуруҳда 4 тадан бир хилдага доира, 4 х.к. хунар кўринишида ҳосил бўлади. Дарсга қўйилган мақсадга (ва синф ёшига) қараб савол-жавоб ўтказилади.

Масалан:

1. Доираларингизда қайси касб эгалари кўрсатилган?
2. Аҳамият берингчи, улар нима қиляптилар?
3. Синф хонасини кузатинг, унда касб-хунар эгалари тайёрлаган жихозлар (маҳсулотлар) борми?

Дурадгор нима ясаган? . . Хунарманд-чи?

Чевар нима тиккан? Хайдовчи қандай ёрдам кўрсатиши мумкин?

4. Сизнинг оилангизда шу касб эгалари борми? (Кўшниларида — чи?)
5. Сиз қайси хунарни эгаллашни хоҳлар эдингиз? Нима учун?
6. Бу хунарни эгаллаш учун қаерларда ўқиш керак?
7. Нима деб ўйлайсиз, қиз ва ўғил болалар учун алоҳида хуналар борми? Қандай? Нима учун?

8. Келинг, бир фараз қилиб кўрамиз, 10 йилдан кейин бу касб эгалари қандай асбоблардан фойдаланилмайдими? 50 йилдан кейинчи?

9. Сизнингча, хунарсанд, дурадгор ёки чеварнинг ишларини тўлиқ, компьютерлаштириш мумкинми? Нима учун?

10. Агар сиз хайдовчи бўлсангиз, келажакда қандай автомобилни бошқаришни хоҳлар эдингиз? Тарифлаб (ёки расмни чизиб) беринг. У «Ким-қаерда?» усули Максуд: Ўқувчиларда ўзаро хурмат, бир-бирига ёрдам хиссини, маъсулиятини шакллантириш; ноқулай вазиятдан чиқиб кетиш йўллари топиш; дарсда олинган маълум билим ва малакаларини синаб кўриш; гапирмасдан муаммоларни ҳалқилиш йўллари излаб топишга ўргатиш.

«Ким-қаерда?» усули барча фанларда қўлланилиши мумкин. Бунда ўқувчилар 30-40 нафарни ташкил этса эттирган жойларда; 20-25 нафарни ташкил қилса, доска олдида доира шаклида туриб олиб бажарса ҳам бўлади. Бунинг учун ҳамма ўқувчилар кўзларини юмиб турадилар (ёки ўқтирадилар), ўқитувчи ўқувчиларнинг ҳар бирини орқасига маълум бир ёзувларни ёпиштириб кўяди. Ушбу ёзувларни умумлаштирувчи сўзлар хона деворларига илиб қуйилади. Кўзларини очишга рухсат берилгандан сўнг, гапириш таъқиқланади. Ана энди ўқувчилар гапирмасдан, ўзларининг орқаларига қандай ёзув илинганлигини билмасдан 21 хонанинг қайсидир томонидан ўзига жой топиши керак бўлади. Бу вазифани бажариш ўзи учун жуда мушкул, бироқ, бир-бирига ёрдам бериши мумкин, гапирмасдан синфдошининг орқасидаги ёзувни ўқиб, қўлидан етаклаб керакли томонга олиб боради ва ўз навбатида унга ҳам ёрдам беради шундай қилиб, ўқувчилар ўзларининг жойларини топишлари керак ҳамма ўз жойини топиб олади, деган хулосага келингач, навбатма - навбат томонлар текшириб чиқилади. Агар нотўғри турганлар бўлса, нима учун нотўғрилиги ва унинг қаерда бўлиши кераклиги аниқланади. Бу жараёнда ўқитувчи ўқувчиларни турли саволлар билан фаоллаштиради. Қуйида бир нечта мисол келтирилади.

Табиатшунослик (4-синф) Илова-8

Табиатшунослик дарсида фойдаланиш учун «Харита» мисолида ўтказиш мумкин. Ўқувчиларнинг орқасига шаҳар, дарс, давлатларнинг номлари ёзилган табличкалар ёпиштирилади. Хонанинг бир томонига «Ўзбекистон», иккинчи томонига «Ўзбекистонга чегарадош давлатлар», учинчи томонига «Россия», тўртинчи томонига «Европа» ёзувлари осилади. Ўқувчилар ким-қаердалигини топишлари ва ўша ерга бориб туришлари керак. Вазифа бажарилгач, қуйидаги савол-жавоб ўтказилади.

1. Гапирмасдан вазифани бажараётганингизда қандай муаммоларга учрадингиз?

2. Нима деб ўйлайсиз, нима учун гапирмасдан жойингизни топинг деган вазифа берилди?

3. Бугун дарсда нималарни билиб олдингиз?

4. Ушбу машғулотда кимларнинг харакатидан хурсанд бўлдингиз? Нима учун?

Масалан: Ўзбекистон, Қозокистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Афғонистон, Фаргона, Наманган, Андижон, Гулистон, Навоий, Қарши, Тошкент, Нукус, Урганч, Бухоро, Термиз, Самарқанд, Амударё, Зарафшон, Сирдарё, Москва, Волга, Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, Испания, Санкт-Петербург, Нидерландия, Хиндистон, Япония, Хитой, Саудия Арабистони, Польша, Қорақалпоғистон, Греция.

Математика (5-синф) Илова-10

«ким-қаерда?» усулини мавзуларни мустаҳкамлаш ёки такрорлаш дарсларида қўллаш мумкин. Масалан: ўқувчилар орқаларига касрлар ёзилади, деворларга эса жавоблар илинади. Ўқувчилар ўзларига тегишли каср жавобларини олдига бориб турадилар. Масалан:

Она тили (3-синф) Илова-11

«Ким-қаерда» усулини бўлим юзасидан такрорлаш дарсларида қўллаш мумкин. Масалан: ўқувчиларни орқаларига саволлар ва сўзлар ёзилади. Деворларга эса сўз туркумлари қилинади. Ўқувчилар ўзларига тегишли сўз туркуми олдига бориб туришлари лозим. Иловада савол сўзлар ва сўз туркумлари намунаси келтирилган.

3-синфда ёзма бўлишга доир ўйин

Математика таълим мазмунида ўқитувчиларнинг мустақил фаолиятини кучайтиришга имкон берувчи амалий ишлар ва ривожлантирувчи топшириқлар киритиш ниҳоятда яхши натижалар беради. Мустақил фикрлаш-ўқувчиларнинг тафаккур доирасини, ижодий фикрлаш салоҳиятини кенгайтиради.

Бошланғич синфда болаларнинг математика фанига бўлган қизиқишларини ошириш, ақлий қобилиятларини ўстириш жуда муҳим вазифадир. 3-синф ўқувчилари математика машғулотларида теварак атрофдаги ходисаларни миқдор жихатидан таҳлил қилиш, ҳисоблаш ва масалалар ечишга ўрганадилар.

Агар ўрганиладиган машғулотлар қизиқарли баён этилса ва ўқитувчи болаларнинг диққатини дарсга тўғри жалб қила олса, ўқувчилар уни осон ўзлаштириб оладилар. Мен ўқувчиларни математика фанига қизиқтиришга ҳамда ўқувчиларни дарсда фаол иштирок этишига интиламан.

Бунинг учун тарқатма варақаларда берилган мисоллардан кенг фойдаланаман. Топшириқни бажаришда бутун синф ўқувчилари иштирок этадилар.

МАҚСАД:

1. Ёзма бўлиш ҳақида тушунча бериш. Мисол ва масалалар ечиш.
2. Иқтисодий тушунчаларга татбиқ этиш.
3. Дидактик ўйинлар орқали ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш, математика фанига қизиқишларини орттириш.

4. Рейтинг усулида баҳолаш.

Жиҳоз: рейтинг хулосаси, тартиб рақамлар, карточкалар, математик

ўйинлар, мисоллар ёзилган китобчалар, масаларанинг шарти ёзилган лавха.

Тури : Ноанъанавий.

1. Дарсинг бориши.

Ҳозирги дарсимиз қандай дарс? Ҳозирги дарсимиз - математика.

Ўқитувчи: Сизларни билимларинингизни рейтинг усулида 1,2,3 балл билан баҳолайман. Энг юқори балл 3 балл. Рейтинг ойнаси докага илинади. Ойнада 1,2,3...37 сонлари жойлаштирилган. Ҳар бир ўқувчи ўз тартиб рақамига эга бўлиб, парта четларига бу рақамлар кўрсатиб қўйилади. Қайси тартиб рақамдаги ўқувчи жавоб берса, жавоби учун рейтинг ойнасидаги тартиб рақамига балл қўйилади.

Бугунги математика дарсимизда ҳамма кўп балл йиғишга киришсин. Рейтинг ойнаси кимнинг неча балл олишини кўрсатиб туради.

2 Математик диктант.

Ўқувчилар фақат жавобни ёзадилар.

А. 32 сонни 3 марта орттиринг.

Б. 472 соннини 2 марта камайтиринг.

В. 765 дан 42 билан 2 нинг кўпайтмасини айиринг.

3. Ўтилган мавзунинг такрорлаш.

Саватчани тўлдир. Ўқувчилар тартиб билан чиқиб мевалар шаклида ёзилган мисолларни ечиб саватчага соладилар. Мевалар шаклида ёзилган мисоллар.

726 : 2	621-457
473 x 2	844:4
968:4	614+326
287 x 3	702:9

Мисолларни тўғри ечган ўқувчилар ўз балларини оладилар ўқувчилар олган балларини ўз тартиб рақамларига ёзиб борадилар.

4. Янги мавзу:

Ёзма бўлиш.

Кўрғазмали қуроллар орқали ёзма бўлиш ҳақида тушунча берилади ва амалий машқлар ўтказилади, 1252-1253 мисоллар ечилади. Қизиқарли кубиклар ўйини.

3 та ўқувчи доскага чиқиб стол устига қўйилган кубикларни айлантиради. Ўзига қараб турган томонидаги масалани ечиб беради. 1 минутда ким кўп мисолни тўғри ечса, шу ўқувчи ғолиб чиқади.

Жавдар - буғдойнинг бир тури Қўл бола - қўлда ясаладиган нарса

Дарс мавзуси: **Жавдари нон.**

Дарсинг мақсади:

а) Жавдари нон қандай ундан тайёрланиши, унинг қандай нон еканлигини тушунтириш;

б) Нонни қандай тайёрланишини қандай меҳнатлар эвазига дастурхонимизга

етиб келишини ўргатиш;

в) Нонни исроф қилмасликка, уни қадрлашга ўргатиш.

Дарс тури: Амалий - назарий.

Дарс типи: аралашган, кўрғазмалилик, ўйин.

Дарс жиҳозлари: дарсга оид расмлар, тарқатма дидактик, материаллар, ребус ва плакат, бош қотирма, луғат.

Дарснинг бориши:

2. Ташкилий қисм:

Шер билан бошланади, навбатчи ахбороти, давоматни аниқлаш, маънавият дақиқаси ўтказилади.

3. Уйга берилган вазифани сўраш ва баҳолаш:

Уйга вазифа қилиб берилган шеърни ёдлаш сўралади, савол жавоб ўтказилади.

1. Қорбобо йил бошида қандай экан?

2. Йил охирида қандай бўлди?

3. Шу бир йил ичида у нималар қилибди?

Сўнг "мазайка" ўйини ўтказилади.

Ўйин қоидалари: Бу ерда ҳар бир партага биттадан конверт тарқатилади, унда уйга вазифа қилиб берилган шеърдан ёзилган. Ўқувчилар бу сўзларни оқ қоғозга теришлари керак бўлади. Бунинг учун улар шеърни ёздан билишлари шарт. Биринчи бўлиб, сўзларни териб тугатган гуруҳ ғолиб бўлади.

3. Ўтган мавзуларни мустаҳкамлаш

Қиш ҳақида торишмоқ, шеърлар ёдлашади. Сўнг барча ўқувчилар 6 та гуруҳга бўлинадилар. Доскадаги расмлар асосида шик, шор, совуқ, изғирин, муз, ях, яхмалак, сумалак, аёз сўзларига кўйиб ҳикоя тузадилар.

Ўтилган мавзунини мустаҳкамлаш учун кроссворд бошқотирма ечилади.

Қувноқ дақиқалар.

Дарахт ўсади тикка, шох чиқаради ёнга

Қуёшдан нур олади, ерга сойа солади.

Тўр-тўр-тўр футболчилар терар тор

Дарвозабон хур шошар ишқибозлар қарашар

Анна, ана гол бўлди, ҳисоб 1:0 бўлди.

4. Янги мавзу баёни

1. Бошқотирма. Расмлар берилган. Шу расмлардаги бош ҳарфларни олиб сўз ясаймиз. Биз ўрганмоқчи бўлган матнни номи келиб чиқади.

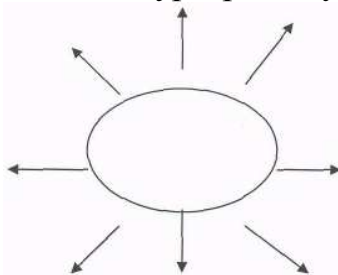
2. "Жавдари нон" ҳикоясини гуруҳларга бўлиб ўқитилади.

5. Янги мавзунини мустаҳкамлаш

Шу матн юзасидан савол тузилади. Гуруҳлар саволларни тузишлари учун вақт берилади. Саволлар тайёр бўлгач ҳар бир гуруҳ ўзининг саволларини ўқийди. Бошқа гуруҳдагилар эса саволларга жавоб берадилар.

Матнни мустаҳкамлаш учун қисқача нон ҳақида гапириб ўтилади. Бугдойни қандай етиштирилиши, қандай қилиб ун қилиши ва албатта нон қилиб ёпиш учун қанча-қанча кишиларнинг меҳати сарфланиши айтиб ўтилади.

Топшириш: кластер усулида "нон" ни турларини кўрсатиб бериледи.

Нон ҳақида ўзлари билган шеър мақоллар ёдлашади. Топширик: "Жавдари нон" мавзусида расм чизадилар. Дарсда фаол қатнашган ўқувчиларни эълон қилиб баҳолайман.

6. Уйга вазифа бериш ва дарсга яқун яшаш

7.

"Жавдари нон" матнини ифодали ўқиб қайта ҳикоялашга тайёрланиб келиш. Шунинг билан дарсимиз тамом, танаффуз.

БОШҚОТИРМА

1. Илм маскани.
2. Томда унинг уйи пасда ўсади бўйи.
3. Коньки учадиган жой.
4. Қишдаги ҳарорат.
5. Фасл.
6. Янги йил қахрамонлари.
7. Мактабдан ўрганадиган нарса.
8. Баҳо.

	М	А	К	Т	А	Б			
		М	У	С	Т	А	К	И	Л
Й	А	Х	М	А	Л	А	К		
С	О	В	У	К					
	К	И	Ш						
К	О	Р	К	И	З				
		Б	И	Л	И	М			
	Б	Е	Ш						

ЎҚИТУВЧИНИНГ БАҲОСИДАН ЎҚУВЧИНИНГ ЎЗ ЎЗИНИ БАҲОЛАШИ

Ҳозирги вақтда қўлланиладиган текшириш ва баҳолаш тизими ўқитувчиларга кўп қийинчиликлар туғдиради ва уларнинг норозилигини чиқаради. Улар асосли ҳолда балли баҳолаш тизими ўқувчининг билимини аниқ ўлчаб ва ажратиб бера олмайди ва баҳолашда ўқишнинг сабаблари ва самараси инobatга олинмайди деб ҳисоблайдилар. Бу баъзи ўқитувчиларнинг ва педагогик жамоаларнинг альтернатив ва самаралироқ тизимларини излашга чақирди.

Ш.А.Амонашвилининг экспериментал таълимида, А.Н.Тубельскийнинг

«Ўзлигини топиш» («Школа самоопределения»)сида, бир қатор бошқа мактабларда анъанавий баҳолар ўрнига баҳолаш характеристикалари қўлланилади. Баъзи мактабларда ўн баллик баҳолаш тизими, баъзиларида алоҳида синфларда баҳо қўйилмайди.

Анъанавий баҳолаш тизими ҳақиқатдан ҳам ўқитиш, тарбиялаш, аниқлаш, рағбатлантириш тўлиқ ҳисобга олмаганлиги учун жуда жиддий етишмовчиликларга эга. Шундай экан, ундан воз кечиш ва ундан яхшироқ ишлаб чиқилган тизимга ўтиш туғрироқ эмасмикин? Балки ўқувчилар баҳонинг жазолаш функциясидан халос бўлгач яхшироқ ўқирлар, ўз ўқувчилик мажбуриятларига сидқидилдан ёндошарлар.

Баҳо қўйиш тизимидан воз кечиш боланинг ўқишга бўлган қизиқишини оширади, уни ички интилишини кучайтиради деган умидлар, ўзини оқламади. Ҳозирги кунда ўқувчилар баҳога қандай муносабатдалар? 98 % бошланғич синф ўқувчилари баҳо қўйиш тизимини сақлаб қолишини ҳохлайдилар. Ўйлаймизки, юқори синфларда ҳам бу кўрсаткич сабаблари бошқа бўлса ҳам, ўзгармай қолади.

Баҳо тизимидан воз кечишнинг мақсадга мувофиқ эмаслигини бир қизик психологик текширув ҳам кўрсатади. Америкалик психологлар баҳонинг ўқувчи таълими самарасига бўлган таъсирини ўрганмоқчи бўлдилар. Тажрибага кўра бир синфда ўқувчилар маълум вақт ичида жавобнинг қандайлигидан қатъий назар фақат мақтанилади, бошқасида фақат камчиликлар кўрсатилинади, учинчисида умуман ҳеч қанча баҳоланмайди. Тажриба натижалари шуни кўрсатадики, энг яхши натижалар ўқувчилар мақтанган синфда бўлади. Аммо энг қизиғи шундаки, ёмон натижалар иккинчи синфда эмас, ўқувчиларнинг ўқиш жараёни ҳеч қандай баҳоланмаган синфда бўлади. Ўқувчининг ўқишга қизиқиши қанчалик юқори бўлмасин, таълим жараёнига қандай ички сабаблари бўлмасин у ҳар доим ташқаридан рағбатлантирувчи сабаб, ёрдам ва қўллаб - қувватлашни кутади. Боланинг назарида баҳо орқали уни қўллаб - қувватловчи ўқитувчининг ҳурмати ошади.

Ўқитувчининг баҳоси фақат ўқувчи билимини программа талаблари ва таълим стандартларига солиштириб ўлчабгина қолмай, ўқувчининг билим олишга интилишини кучайтиради, уларнинг ўз - ўзига баҳо беришни шакллантиради.

Айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, ҳам педагогик ва ҳам психологик нуқтаи назаридан баҳо тизимини бекор қилиш ўзини оқламайди. Унинг ҳар қандай камчиликларига қарамай шу пайтгача унга альтернатив тизим топилгани йўқ. Шунинг учун фақат баҳо тизимини ривожлантириш, хатоларга йўл қўймаслик ҳақида гапириш мумкин. Хатолар эса, афсуски, ҳали кўп.

Ўқитувчиларнинг хатолари

Ўқитувчиларнинг ўқувчилар билимини баҳолашда муҳим хатоларидан бири турли ўқувчилар гуруҳ ларига субъектив ёндошишларидир. Бу бир ўқитувчининг турли ўқувчиларга бир хил иш ва бир хил жавоб учун қўйган баҳоларида кўринади. Фарқ баъзи ҳолларда икки баллгача бўлиши мумкин.

Шу нарсага эътибор берилдики, йиллар давомида ўқитувчида турли ўқувчилар гуруҳлари ҳақида маълум тушунчалар ва шуларга асосланган муносабат шаклланади, бу яхши ўзлаштирувчи ва ёмон ўқийдиган болаларга нисбатан бўлган муносабатда яққол кўринади. Ажратилган муносабат яхши ўзлаштира олмайдиган ўқувчининг жавоб бериш учун камроқ чақирилишида, унга ўйлаш учун камроқ вақт берилишида ҳам камроқ кўринади.

Қуйидаги вазиятни кўз олдингизга келтиринг. Доска олдида яхши ўзлаштира олмайдиган ўқувчи жавоб берапти. У ўзига ишончсизлик билан кўрқиб гапиряпти. Ўқитувчининг бунга муносабати қандай? У ўқувчининг жавобини охиригача эшитмай, гапини бўлади, ёмон баҳо қўйиш билан бирга «Сен яна тайёр эмассан», «Сени ўзгартириб бўлмайдим», «Сенга тушунтиришнинг фойдаси йўқ» дейди.

Энди бошқа вазиятда қараймиз. Доска олдида аълочи ўқувчи худди шундай ёмон жавоб берапти. Ўқитувчи бундай вазиятда нима қилади? У ўқувчига ёрдам, ёки ўйлаш учун вақт беради. Иккита бир хил вазиятда ўқитувчи олдида қандай ўқувчи турганига қараб ўзини икки хил тутаяди. Бу икки хил муносабат олдиндан шаклланган тушунчанинг натижасидир. Кўрсатилган мисоллар субъектив ёндошишнинг кўринишидир. Шундай муносабат эса мактаб баҳосининг тарбияловчи, рағбатлантирувчи, ўзлаштиришни кучайтирувчи таъсирини камайтиради.

Америкалик педагог Блум ўқувчининг нутқ тезлиги баҳога таъсир қилади деб ҳисоблайди. Буни махсус тажрибалар ҳам тасдиқлайди. География фанидан бир материал ўқувчи тарафидан икки марта айтиб берилди: биринчи марта 16 минутда, иккинчи марта 24 минутда. Жавобгар видеокассетага ёзиб олинди. Сўнгра 81 та география ўқитувчилари тез ёки секин ёзилган жавобни баҳоладилар. Тезроқ айтилган жавоб учун жавоб учун эса 2,5 балл баҳо қўйилди. Тажиба авторлари ўқувчи нутқининг юқори тезлиги ўқитувчиларда унда чуқурроқ билим ва қобилият билан боғлиқ деган тушунча бор деган хулосага келдилар.

Ўқитувчилар ўқувчи нутқининг тезлиги унинг билимига эмас, нерв системасининг тузилишига боғлиқлигини билмайдилар. Флегматик типдаги ўқувчига секин ҳаракат қилиш, бир турдаги ишдан иккинчисига секин, қийинчилик билан ўтиш ҳарактерли бўлади, унга саволни тушуниш ва жавобга тайёрланиш учун кўпроқ вақт керак бўлади. Бундай ўқувчи тезкор холерикга нисбатан жавобга кўпроқ вақт сарфлайди. Ўқитувчи эса буни ўзгача тушунади. Ҳар хил нерв системали ўқувчиларга нисбатан қилинган хато баҳо тизимининг камчилиги эмас, ўқитувчининг субъектив, ўқувчиларнинг нерв системаси тузилишини билмаслиги туфайли хатосидир.

Мактаб иш фаолиятида кўпинча ўқувчиларни бир - бирларига таққосланади, бирининг ўқишидаги мувафакқиятлари иккинчисига уни уялтирилиб мақталади «Қара, у қандай яхши ўқийди», соддадиллик билан иккинчиси ҳам яхши ҳаракат қилишига ишонилади.

Ўқувчиларни бир - бирига таққослаш, солиштириш мақсадга мувофиқми? Бундай таққослаш яхши ўзлаштира олмайдиган ўқувчини

рағбатлантира оладими? Юқоридаги саволларга жавоб олиш учун психологик тест ўтказилди. Синфда ўқув йили давомида ўқувчини фақат ўзи билан таққосланди, фақат унинг ўзига ўқитувчи ютуқлари, билим савияси ҳақида маълумот берди. Бошқа синфда бир ўқувчининг ютуқлари унга имкониятлари бўйича тенг бошқаларнинг иш ўқиш натижалари билан таққосланди, учинчисида эса умуман таққослаш бўлмади. Ўқув йили охирида энг яхши ютуқлар бир хил имкониятли, лекин ўқишда турли муносабатда бўлганлиги сабабли турли натижаларга эришган ўқувчиларни таққосланган синфда бўлди. Таққослаш бу ерда ўқувчини сиқиб қўймади, балки унга ёрдам берди. Ўқувчи ўзи билан таққосланган синфда ҳам яхши натижалар қайд этилди. Яхши ўзлаштирувчи ва ёмон ўзлаштирувчи болалар таққосланган синфда эса умуман бошқача натижа кузатилди.

Ўтказилган тажриба авторни қуйидаги хулосага келтирди: «Ўқувчиларни бир - бирига шундай таққослаш керакки, бирини мақташ ёки иккинчисини камситиш эмас, балки ўқувчиларни яхшироқ натижага эришишга, шахсиятини ривожлантиришга ундаш, рағбатлантириш керак».

К.Д.Ушинский ўқув-таълим жараёнида болаларнинг таққослашини нотўғрилигини исботлаш учун «Тарбичи болани ҳеч қачон бошқаларга таққослаб мақгамаслиги керак, фақат унинг олдинги етишмовчиликларига, яхшироғи эса умуман етишиш мумкин баркамолликка таққослаш мумкин», Болаларни бир бирига таққослаш, бирини иккинчисига ўртак қилиб кўрсатиш педагогик тарафдангина эмас, маънавий тарафдан ҳам ўзини оқламайди. Аёлга уни ким биландир солиштиришганда ёқмайди, у ҳеч кимга ўхшамасликни, бетакрор бўлишни ҳоҳлайди. Ўқувчи ҳам деярли шундай. Тарбиянинг одамийлик тарафи болани қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш, унинг ўсиб шахс сифатида ривожланишига шароит яратишдир. Ўқитувчи тарафидан болани баҳолашда йўл қўйиладиган хатолар - ўқув таълим жараёнининг бузилишига олиб келади. У шу тизимга тегишли бўлган камчиликларни кучайтиради ва унинг самарасини пасайтиради.

Ўқувчи ўзини баҳолайди

Ўқувчилар билимини баҳолаш атрофидаги тортишувлар,

баҳолаш тизимларини такомиллаштириш ва янгиларини излаш, менингча, нотўғри йўналишда бормоқда. Албатта, ўн баллик тизим киритиш ёки баҳолардан умуман воз кечиш мумкин, ҳар хил текширув усулларини - тест, имтиҳон қўллаш мумкин, лекин мазмун ўзгармайди: ўқувчи ва унинг ўқув - таълим олиш жараёни ўқитувчининг баҳолаш объекти бўлиб қолади.

Менинг назаримда баҳолаш тизимининг самарасини оширишнинг энг сермахсул йўли бу ўқувчининг баҳолашда актив қатнашувчига айланишидир: ўқитувчининг баҳосидан ўқувчининг ўз - ўзини баҳолашга ўтишдир, яна ҳам яхшироғи бу икки хил баҳолашни бирга олиб бориш. Фақат текширув ва баҳолаш кўникмаларининг етилганлиги ўқувчини ўқув жараёнининг субъектига айлантиради. Шундай қилиб гап ўқувчининг ўз - ўзини баҳолаши ҳақида кетаяпти. Ўз - ўзини баҳолашни етилишига қандай омиллар олиб келади? Мактаб ўқувчиси ўз - ўзини тўғри баҳолашни ўрганиши учун уларни биринчидан, ўзининг ўқув жараёнини баҳолаш

жараёнига киритиш. Ўз - ўзини баҳолаш куйидаги омиллар қўллашда шаклланади:

1. Ўқувчи тарафидан бошқа ўқувчининг ишини баҳолаш, яъни бир-бирини баҳолаш. Мақола авторининг фикрига кўра, синфдошининг иши ҳақида маълумотнинг борлиги ўз – ўзини баҳолаш кўникмасининг ҳосил бўлиш шартларидан биридир.

2. Ишни бажарган ўқувчи ўзига баҳо қўяди, сўнгра бу ишни ўқитувчи баҳолайди. Иккита қўйилган баҳо солиштирилади ва биринчи қўйилган баҳонинг тўғрилиги текширилади.

Куйидаги усулни қўллаш ҳам мумкин: оғзаки берилган жавобдан сўнг ўқитувчи жавоб берган ўқувчидан у ўзига қандай баҳо қўйган бўлишини сўрайди.

Шу асосда ўқитувчида унинг янги психологик ривожланиш — педагогик рефлексия пайдо бўлади.

Ютуқнинг уч шарти

Албатта, аналитик иш катта вақт талаб қилади. Шунинг учун савол туғилади: у тўлиқлигича ҳақиқий педагогик иш жараёнида мумкинми?

Бу саволга ҳа деб жавоб бериш учун баъзи шартлар бажарилиши лозим.

Биринчи шарт вақт ўтиши билан техник ташкил қилувчилар (элементлар) шунчалик автомат ҳолига келтирилиши керакки, керакли вазиятда улар ўз - ўзидан ишласин. Шунда педагог иш давомида ўз ҳатти-ҳаракатини, у орқали эса ўқув жараёнини бошқара олади. Бу кўникмаларни яхши эгаллаганда ўқитувчи кўпроқ эътиборини ўқув жараёнининг муаммоли томонларига, масалан, ўқувчининг хохиши ва шахсий томонларининг талабаларга мос эмаслигига ва ўқув жараёнини самарасини оширишга қаратиши мумкин. Дастлаб ишни ташкил қилиш билан боғлиқ анализ кўникмалари ҳали яхши эгалланмаганда ишни чуқурроқ режалаштириш ва кейинги чуқурроқ анализ талаб қилинади. Бунга ажратилган вақтни зарурат деб қабул қилиш керак.

Анализни ташкил қилувчиларини (элементларини) тезроқ автомат ҳолига келтириш ва жараённинг мазмунини тушуниш учун иккинчи шарт лозим. Ўқитувчи ўзининг баъзи шахсий хусусиятлари маълум педагогик муаммоларни, ўқувчига бошқача таъсир қилиш йўллари нотўғри кўрсатиши мумкинлигини тушуниши керак. Шу нарса аниқланганки, «авторитар» ва «демократ» ўқитувчилар бир хил тарбиявий муаммоларни турлича ҳалқиладилар. Биринчилар, иккинчилар эътибор берадиган ижодийликни унутиб, ўқувчилардан кўпроқ мажбурийликни талаб қиладилар. Муаммоларнинг тузилишига ўқитувчининг педагогик йўналиши ҳам ёки болани ҳар томонлама ривожлантириш йўналишини бериши мумкин. Демак ўқитувчи ўзига профессионал тарафдан керакли шахсий хусусиятларни билиши керак ва ўзини тўғри баҳолаши керак.

Учинчи шарт: ўқитиш ва таълим мақсадига фақатгина ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолияти вазиятнинг турлича бўлишига қарамай биргаликда ташкил этилганлигида эришилади.

Ўзини ва ўзининг болаларга муносабатини тушуниш

Шундай қилиб, анализ принципларини эгаллаш ўқитувчига педагогик жараёни бутунлай кўришга, уни мазмуни, логикасини ва қонуниятларини тушунишга, ҳатолар, қийинчиликлар сабабини топишга ва йўқотишга ёрдам беради. Сизнинг диққатингизга ўқитувчига ўзини, болаларга ва ҳамкасабаларига бўлган муносабатини чуқурроқ тушунишга, қийин вазиятда ҳатти ҳаракатларини анализ қилишга ёрдам берувчи деярли оддий услуб таклиф қиляпмиз. Бу доимий тўлдириб туриладиган «Ҳафтанинг энг асосий воқеаси» бланклари дир.

Ўқитувчи ўқувчи ролида

Дарс олиб борувчи ўқитувчи ўқувчилардан нимани кутади? У, албатта болаларнинг ўқув жараёнига қизиқиш ва диққат билан қарашларини, дарсга актив қатнашишларини, билим савияларини табора оширишларини хоҳлайди. Ҳар бир ўқитувчи қайси мактаб, қайси миллатга мансублигидан, энг асосийси ўзини ўқувчиларга нисбатан қандай ва ким деб ҳис этишидан қатъий назар, буни ўз йўллари ва методлари билан ҳал қилади. Бу охириги саволнинг жавобига педагогик ишнинг самараси тўғридан- тўғри боғлиқдир.

Ўзига четдан ростгўй қараш

Бизнинг замонамизда ўқитувчининг энг оғир муаммоси бу ўқувчининг ахборот олиш манбаларининг кўплигидадир. Ўқувчи бирор бир фан ёки муаммо билан қизиқса бу манбалардан (масалан махсус журнал) хоҳлаганича ахборот олиши мумкин. Албатта бу вазиятда у ўқитувчидан анча илдамлаб кетиши мумкин. Асосий ахборот манбаи бўлмай қолган ўқитувчи нима қилиши керак? У ўқувчини нима билан дарсга қизиқтириши мумкин? Ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги ўзаро боғлашув нима ва у ҳар доим бўладими?

Таклиф қилинаётган практикумларда ўқитувчига четдан ўзига *ростгўйлик* билан қараш, ўзини қайта - қайта текшириш имконияти берилади. Унинг дарсда ўқувчилар билан ўзаро тушунишлари қандай ва бу муносабат қандай шаклланмоқда? Ўқитувчи ўз ролидан мамнунми? Келинг ўқитувчи ўзига ойнага қарагандек қарасин, унинг дарсида ўқувчилар нималарни ўрганаётганларини билсин. Практикумда ўқитувчига ўқувчи ролида бўлиб қолади? Семинар - практикум ўтказувчилар унинг ўқитувчисига айланадилар ва 3-5 машғулот (ёки кун) давомида ўқувчилар ролида бўлиб, ўзларини ўқувчилардек ҳис этадилар. Бу уларга ўқувчиларни яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Бунга театр педагогикаси ёрдамида эришилади (балки қайсидир иштирок этувчи ўқитувчига бу ўйиндек туюлар, бу ҳолда семинарнинг самарадорлиги анча пасаяди).

Семинар - практикумнинг самараси ҳар бир алоҳида ўқитувчи учун унинг бу машғулотларга нима мақсадда келганига ҳам боғлиқ. Ўқитувчиларнинг асосий гуруҳи машғулотларга мактаб **томонидан** мажбурий «**малакасини ошириш** вақти келганлиги учун» юборилади. Улар орасида фақат рўйхатдан ўтиш учун келганлари ҳам йўқ эмас. Бу, албатта, энг ёмон ҳолдир, натижада улар вақтларини бекор ўтказиб, ҳеч қандай фойда олмай кетадилар. Аммо бундайлар камчиликни ташкил қиладилар.

Машғулотлар иштирокчиларнинг асосий гуруҳи ҳар хил усуллар билан малакаларини оширишни хоҳлайдилар ва улар орасида театрға қизиқиш бўлгани учун бу семинар - практикумларға келадилар.

Семинарлар қандай ўтказилади? Бир неча йил давомида ўқувчилар билан ишлаётган, дарсни қандай олиб боришни жуда яхши биладиган ўқитувчига бошқа нотаниш ўқувчилар кўз олдида ниманидир ўйнаш, кимгадир айланиш, овозини ўзгартириш, шеър ўқиш ва ашула айтиш таклиф қилинади. У бунни қилишни хоҳлаши керак! Хоҳлаши учун эса у тез, худди ўқувчи дарсадаги каби, кўркмаслик, ишонч ва ижод атмосферасига кириши керак. Театр қўлловчи воситалар бунда ўқитувчига (кейинчалик унинг ёрдамида ўқувчига ҳам) қўл келади.

Театр маданияти - муносабатлар санъатидир

Ўқитувчилар билан иш жараёнида биз уларнинг театр маданиятини оширишга, театр ишининг асл маъносини тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Театр маданияти тушунчаси нимани англатади? Қисқа қилиб айтганда. театр маданияти ва театрни тушуниш ҳаётда ўз уй ва мақсадларини сергаклик билан татбиқ қилишдир. Бироқ театр санъати бу ҳақида тўғридан - тўғри гапирмайди. Ташқи тарафдан қараганда ҳаммаси оддий: драматург ёзади, режиссёр саҳнага қўяди, актёр ўйнайди. Ўйлар рўёбга чиққандан сўнг ким асосий ишни қилганини айтиш қийин, албатта. Саҳнада қандай қилиб ҳаётийликни намоён этишга эришилади? Томошабинга театр воситалари орқали ҳар бир иштирокчининг ҳатти - ҳаракатлари тушунтирилади. Театр маданияти - фақат ҳаракат, ҳарактер маданиятигина бўлиб қолмай, у ўзаро муносабат одам ҳатти - ҳаракатларини тушуниш маданияти ҳамдир. Биз ўз ишимизда режиссёр уйларини амалга оширувчи ва томошабинга уларни етказувчи театр актёрлик маданиятига таянамиз. Бу маданиятни ўргатиш усуллари ва машғулотларни ташкил қилиш усуллари бу педагогик масалалардир. Шунинг учун биз ўқитувчининг театр маданиятини унинг педагогик маданиятини оширмасдан кўтариш мумкин эмас деб ҳисоблаймиз. Шундай қилиб театр ва педагогик маданият чамбарчас боғлиқ бўлиб қолади.

Педагогнинг анъанавий ўқув жараёни парта ортида ўтади - талабалар маърузалар тинглайдилар. Баъзи машғулотларда эса уларға бирон матн мазмуни бўйича ўқувчиларға савол бериш таклиф қилинади. Лекин у бу саволларни қандай беради, бу тўғрисида педагогикада ҳеч нарса дейилмаган. Ўқитувчи савол берадими ёки шу саволларға жавоб олиш учун кўрсатмалар тарқатадими? Савол бериш жараёнида у ўзини қандай тутди - у бу саволға ўзи ҳам жавобни билмаслигини кўрсатадими ёки у ўзига таниш нарсаларни ўқувчиларға очишни таклиф қилаётганини кўрсатадими? Ўқитувчининг ҳатти - ҳаракатларини ўргатиш педагогикада асосий ўрин тутса ҳам унинг назаридан четда қолади. Бу бўшлиқни тўлдиришга театр маданияти ёрдам беради.

Семинар давомида ҳар бир «ўқувчини» унинг ҳеч кимдан кам эмаслигига, у фақат дарсга қатнашишни хоҳлашишигина эмас, балки қатнаша олишига ишонтира олсак, биз машғулот мақсадига етган бўламиз.

Ўқитувчининг машғулотдан сўнг асосий масаласи дарсни шундай ташкил қилишки, бунда ҳар бир бола ўзини бошқалардан кам ҳисобламасин, дарсда фаол қатнашишни ҳоҳласин, дарсга қизиқиш билан келсин. Шундагина ўқувчи билим олишга ўрганади. Шунинг учун семинар - практикумга келган ўқитувчиларга биз «Сизга ҳеч қандай янгилик ўргатмаймиз, фақат янги йўналиш кўрсатамиз халос» деймиз. Бу йўналишда балки сиз шу йўналишда турганингиз учун нималарга эришишингиз мумкинлигини тушунарсиз. Биз ҳар бир семинар иштирокчиси машғулотларнинг уч қатлами ҳақида тушунчага эга бўлишларини ҳоҳлардик. Семинар бошловчиси бир йўналиш танланганда (биринчи қатлам), иштирокчилар ўзларига методист сифатида фойдали бўлган вазиятда бўладилар (иккинчи қатлам), ва бир вақтнинг ўзида ўзларини қобилиятли ва ақлли ўқувчилар деб қабул қиладилар (яна бир қатлам). Бу мураккаб муносабатларни кўришни театр педагогикаси усуллари, театр маданияти ўргатади.

Яна бир бор ўз олдида ростгўйлик ҳақида

Ўқитувчи ўқувчилар билан асл муносабатларга эришиш учун, ўқувчиларнинг дарсга ижодий ёндошишлари учун қайси йўлдан бориши керак? Агар у тажрибали бўлса, у воз кечиш - ортиқча талабаларидан, педагогик «инжиқлигидан» - йўлидан боради.

Демак, бир тарафдан, ўзининг устунлигидан воз кечиш, иккинчи тарафдан, болани яхшироқ тушунишга ҳаракат қилиш ва уни шахс сифатида ҳурмат қилиш. Биз ўқувчилардан айнан шундай ўзгаришларни кутардик, ҳеч қачон улар «ўқувчилар мажбур, улар ҳис этишлари керак, улар тушунишлари керак» деган сўзларни айтмасинлар. Театр маданияти ўқитувчига ҳақиқатдан ҳам ўқувчилар ҳис этаяптиларми, тушунаяптиларми, деган саволга жавоб беришга ёрдам беради. Яъни биз яна муҳим саволга қайтаяпмиз - педагогга ўзига ростгўйлик билан қарашни ўргатиш. Бу жуда мураккаб масала (фақат ўқитувчилар учунгина эмас) — узоқ вақт биз бундан маҳрум эдик.

Нима учун, бизнинг назаримизда, семинар — практикумлар давомида ўқитувчиларнинг бир - бирининг олдида театрлашган бажаришлари муҳим? Биз педагогик ҳулқни бир - биримиздан ўрганамиз! Бир - биримиздан малакамизни бойитамиз! Чунки агар ўқитувчи ҳамкасабасига ўз ишини кўрсатгиси келмаса, бу носоғ муҳитнинг белгисидир. Табиий шароитда ўқитувчиларнинг ўзаро фикр алмашишлари заруриятдир, худди врачларнинг консилиуми каби. Агар ошпаз ўз ишига ҳақиқатдан қизиқса, у ҳамкасби пиширган таомни татиб кўради ва ўзи пиширган таомни ҳам ҳаммага таклиф қилади. Агар у фақат ўз сирларини сақлаш билан овора бўлса, у иш билан эмас, мансаббозлик билан банддир.

Педагогик иш бу шахс билан боғлиқ иш бўлгани учун у билан шуғулланувчи одам иш давомида шахсиятини очади. Ўқитувчи қанчалик ўзликни беркитмасин, барибир ўқувчилар унинг шахсиятини тушуниб

оладилар ва сезадилар. Ўқитувчи шахсиятини қанчалик кўп беркитишга ҳаракат қилса, у ҳамма нарсага бефарқ қаровчи мансабдорга айланади, у фақат дастур бажариш учун ишлайди.

Бу ерда, албатта, бизнинг революцияга қадар (маълум вақт чет эл, масалан француз мактаблари) мактабларимиз педагог дарсдан ташқари ўқувчи ҳақида қайғурмаслиги керак деган нуқтаи назарни тарғиб қилганларини эслаб ўтиш лозим. Яъни, ўқитувчи келди, дарс бўйича саволлар берди, янги мавзунини тушунтирди ва кетди. Балки бундай ўқитиш мумкин, лекин фақат юқори синфларда -ўқувчи ўқиётганини ва билим олиши зарурлигини тушуниб етгандан сўнг. Бошланғич синфларда эса ўқитувчи билан бундай муносабат бола учун азоблидир. Ўспирин эса ўқитувчи фақат пул олиш учун ишлаётганини тушуниб етса, муносабатларсиз ўқув жараёнига ҳар қандай қизиқишини йўқотади.

Бир тийинга арзимас таълим

Бир толиба аёл «олимлар ҳақиқат ҳар доим тирик бўлишини тушунадилар» деган эди. Чунки биз уни ўзимиз учун ўзимиз қийналиб топамиз. У «қарзга олинади» ёки бировники бўлиши мумкин эмас. Худди мана шундай бегона ҳақиқатни ўз ҳаётига татқиб этмоқчи бўлган инсон хато қилади. Чунки у бу ҳақиқатни тушунмайди. Балки ҳамма каби иш тутуди.

Таълим масаласи ҳам айнан шундай. Агар билим олиш жараёни боланинг қалбига тегмаса, фақат эслаб қолишни талаб қилса, у қийинчилик билан ўзига янгиликлар кашф қилмаса, унинг шахсиятни ривожлантирмасан бу таълим ҳеч нарсага арзимади.

Шунинг учун мактаб, айниқса бошланғич таълим даврида ҳаётий, ўзаро муносабатларга тўла бўлиши керак. Чунки биз болани фақат илмга эмас, мустақил яшашга ўргатамиз. Ҳар қандай дарсни ўқиш болага ўзига ишонч бериши керак. Биз, педагоглар бу масалани ҳал этиш учун болага қаердадир ёрдам берамиз, қаердадир енгиб ўтишни ўрганиш учун сунъий қийинчиликлар яратамиз, енгиб ўта олмаса кўрсатамиз. Бунинг ҳаммаси бола мустақил ҳаётда у ўз муаммоларини мустақил ҳал эта олиш учун ёки уларни ҳал қилишга тайёр бўлиши учун.

Мана мактаб практикасида бир кичик мисол. Талаба дарсни ўтказгандан кейин, практик раҳбарлари ундан сўрадилар: «Дарсдан мамнунмисан?» «Болалар дарсга актив қатнашдилар, ҳамма саволларга жавоб бердилар». «Кимлар жавоб бердилар?». Ўқитувчи ўқувчиларнинг фамилияларини айтди. «Эшик олдидагиларчи?» «Йўқ, улар жавоб бермадилар». «Сенга фақат ўзи қизиқувчи болалар жавоб берганлар. Биз сенинг дарсингга ўқувчилар атайлаб бўлиб ўтказдик: ўртача ўзи учун қизиқувчи болалар, ойна олдида «ўртачалар», эшик олдида эса энг ёмон ўқийдиганлар. Сенинг дарсингда кимлар ишлаган? Ўзи ҳам мустақил ишлай олувчи болалар. Лекин сен иш ҳаққингни ҳамма учун оласан. Шунинг учун сенинг ёрдамингсиз ҳам яхши ўқиётган бола билангина ишлама, ҳар

бир болани қизиқтир: кучлига қизиқарли тўсиқ ярат, «Ўртачани» ҳаракатга ўргат, ёмон ўқувига ёрдам бер». Ҳар бир ўқитувчи билан шундай ростгўйлик билан гаплашилса, унинг иш самараси ҳам бошқача бўлар эди.

Нега биз маърузалар ўқимаймиз?

Семинар — практикумларда ҳар бир тингловчининг дунё қараши турлилиги яққол кўринади, ҳаттоки баъзи бирларининг ўзи учун одатдагича бўлмаган услубларни қабул қилмаслиги ҳам. Машғулотларнинг мақсади эса иштирокчиларга ўзлари эътиборга олмаган педагогика қонунларини тушунтиришдир. Бу муаммони маъруза ёрдамида ҳал қилиш мумкинми? «Азиз ўқитувчилар, сиз шуни эътиборга олмаяпсизки...» ва ҳақозо. Улар бўлса дафтарларига «мен эътиборга олмаган қонунлар» деб ёзиб қўядилар, халос. Шунинг учун семинарлар ўтказиш услуби афзалроқ кўринади. Биз ҳамкасбларимиз ўтказаятган семинарларга назар солганимизда — мусиқа, расм, адабиёт фанларидан — тингловчиларнинг фақатгина маърузачининг фикрларини ёзиб олаётганини кўрамиз (бундай семинар бизга рақобатчи эмас). Албатта, маъруза жуда қизиқарли ва тингловчи учун фойдали бўлиши мумкин. Лекин, унинг ёрдамида одамга ўзини четдан ҳаёлан эмас, ҳақиқатдан кўрсатиш, унинг малакасини янги поғонага кўтариш мумкин эмас. Маъруза билимни кўтариш ва янги масалаларни очиб беришига қарамай, одамнинг ҳатти-ҳаракатини, ишлаш услубини ўзгартира олмайди. Бизнинг мақсадимиз эса ўқитувчига янги ишлашга асос яратишдир.

Албатта ҳамма ҳам буни қабул қилишга тайёр эмас. Шунинг учун семинар практикумдан сўнг баъзи ўқитувчилар ўз ишларига услубни бутунлай эмас, маълум қисмларини қўллаб қандайдир тузатишлар киритишар, баъзи ўқитувчилар эса бизни кам таълимликда айблаб, яна эски усулларига қайтадилар. Улар тасаввурида ўйин кўринишидаги педагогика бўйича машғулотлар жиддий эмас.

Агар киши бир марта ижтимоий ўйин усулини қуўласа, унга маърузачилардан фойдаланиш қийин бўлади. Чунки, кўпчилик маърузачиларнинг камчилигини, эътиборга олмаган томонларини кўра бошлайсан. Биринчидан, қанча вақт тингловчи унинг фикри кетидан қува олади? Фикр қанчалик нотаниш бўлса тингловчи шунча вақт «қувади». Чунки уни эртами, кечми ўз фикрлари тўхтайдилар. Маърузанинг биринчи, иккинчи қисмларини қабул қиладилар, учинчисида хайрон бўладилар, тўртинчисини учинчисига боғлай олмайдилар. Шу вақтдан фақатгина механик ёзиб олиш жараёни бошланади. Маълум театр маданиятига эга киши буни сезмай қолмайди. Маърузачининг фикри бўлинади, маъруза ўқишни давом эттиришни хоҳламай қолади. Лекин, кўпчилик театр маданиятига эга бўлмаган ўқитувчилар буни сезмайдилар ҳам.

Маъруза ўқитишнинг энг мураккаб усулларидан бири. Унга маълум билим даражасига эришган кўпгина кишилар тайёр бўладилар. Бу ҳар доим ҳам эмас. Зўр билимли ва иқтидорли маърузачиларнинг маърузасини тинглаётган қизиқувчан тингловчи ҳам савол бера олмаслик, ўз фикрини билдира

олмасликдан қийналади. Балки тингловчи учун бу гаплар янги эмасдир? Зўр билимли ва иқтидорли маърузачи эса «барибир ҳаммаси мен тушунтиргандай бўлиб чиқади, нега унда тингловчи ўйлаб қийналиши керак» дейди. Негадир ўзи ўйлаб тушуниш кераксиз нарса деб ҳисобланади. Наҳотки мустақил фикр юритиб масаланинг ечимини топиш кераксиз бўлса? Бунга нима деб жавоб қайтарадилар? «Педагог тингловчига ўз фикрларини ривожлантириш учун кўп қидирилиб топилган асосни беради». Лекин бу - педагог ўйлаш учун асос берди, тингловчи олади деган саробдир. Тингловчи педагогнинг дунёқарашини қабул қилишга розими? Ёки бу асосни унга мажбуран беришдими? Мажбуриятни ўқув жараёнининг асоси деб қабул қилиш керакми? Биз ахир болалар ва ўспиринлар билан ишлаймиз, уларнинг ҳар куни мажбурият билан тўқнашишлари тўғрими? Бошланғич ўқувчисигина эмас, ўспирин ҳам маърузани тинглаб қабул қилишга қодир эмас. Энг яхши ахволда у ўзини тинглаётган қилиб кўрсатади. Бизда эса бу услуб билан ўқитиш жуда эрта бошланади. «Мен болаларга қандай бўлиши кераклигини гапириб бераман, улар албатта,...», Бу услубга чидаш учун қанча бардош керак.

Бизни узоқ вақт ўз нуқтаи назаримиз, фикримиз бўлмаслигига, мустақил ўрганмасликка, жараёнларнинг асл моҳиятини англаб етмасликка ўргатишганини эътиборга олмасдан бўлмайди. Натижада билимга етишишга қизиқиш камайиб кетди. Унинг ўрнига ўзини мақтаб кўрсатиш келди. Билимга қизиқишнинг пастлиги катта авлод вакилларида шу жумладан баъзи ўқитувчиларда ҳам сақланиб қолганлиги болалар учун яхши намуна эмас. Катта авлодга ўз даврининг ижтимоий шароити, одам қадрининг йўқлиги жуда чуқур таъсир қилган.

Яна бир бор юқоридаги тажрибали устозлар ўқувчиларига у нима учун иш ҳақи олаётганини тушунтиришган мисолимизга қайтсак. Демак, ҳар бир оддий мактабнинг оддий синф ўқувчиларининг учдан бир қисми мустақил ишлашга тайёр, билим, олишга қизиқувчи инсонлар бўлади. Уларни қандай услубда ўқитишмасин ҳар доим яхши ўқийдилар. Балки улар мактаб ва ўқитувчидан норози бўларлар, чунки уларга анъанавий ўқитиш (мажбуриятлар орқали) ёқмайди. Лекин улар доимо руҳан соғ, кучли бўлиб қоладилар. Синфнинг қолган учдан икки қисмига эса педагогнинг нозик ва доно ёрдамига муҳтождирлар. Бу болалар ақлан заиф эмас, лекин бизнинг ҳаётимиз шундайки, ҳар ким ҳам ёшлигидан мустақилликга қодир эмаслар. Мана шу болалар учун юқорида айтилган ижтимоий ўйин услублари уларнинг руҳан тетик, билимга қизиқувчан бўлиб етишишларига ягона йўлдир. Бу услуб билан биз уларни қанча эрта етказсак, шунча вақтли улар маърузани тинглашга қодир буладилар. Улар ҳар бир масалани дустлари билан, ҳамкасблари билан муҳокама қила олишларига ишонч ҳосил қиладилар. Биз бирга ҳамма нарсани тушуниб етамиз, муҳокама қиламиз, янгиликлар кашф қиламиз, асосийси бунга болани ёшлигидан ишонтириш.

Педагогларнинг педагоглари

Лекин,.. Ҳамма қийинчиликлар ўқитувчиларга бориб тақалади, улар болаларга нисбатан «носоғроқ» ва «бахтсизроқ»дирлар, чунки улар ёшлари катта ва ҳалигача «Моцарт» эмаслар. Бу ҳолда табиий савол туғилади: Бўлажак ўқитувчиларга талабалик, ҳали янгиликларга очик даврларидан ёрдам берган яхши эмасми?

Педагогик олий ўқув юртлари анъанавий «консерватизм қалъалари» бўлганлиги учун Белухининг давомчилари деярли йўқ. Кафедрада унинг янгича фикрларини аралашмаслик нуқтаи назаридан қабул қилишди: «Сиз буни қила оласиз, биз эса йўқ, сизнинг услубингиз кўплардан бири, халос». Ҳушмуомилалик учун қизиқиш халос. Талабалар, кечаги ўқувчилар, бўлса маърузачи устозларига ва уларнинг услубларига ягона тўғри ва энг яхши деб ишонадилар. Ёш ўқитувчи педагогик муаммоларни ечишда унга фақат бошловчилик розилигини эмас, балки бошқа муҳим тушунчалар ҳам кераклигини тушуниб етгунча кўп йиллар ўтади. Бунинг учун унга асл педагогик маданият, инсоний ростгўйлик, кўрқмас гражданлик нуқтаи назари зарур.

Биз ишонамиз

Иқтидорли педагогларга жуда ҳам бой - кўп йиллар давомида шу иш билан шуғуллансанг, буни албатта кўрасан. Ҳаётимизнинг аёвсиз шароитларига қарамай жавоҳирга тенг педагоглар учраб туради. Балки четдан қараганда улар ғалати кўринар, лекин бунинг сабаби таълим - тарбия тизимининг тузилишидадир: ёмон -одатдагидай кўринади, яхшиси - сергаклантирувчи ўзбошимчаликдай. Бунинг тескариси бўлгани маъқулроқ. Билим олиш қизиқарли ва қувончли бўлса жамият соғлом бўлади. Бойлик, мансабдан ташқари албатта ўқиб ўрганиш бахти бўлмоғи зарур. Буни ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди - бой Ғарб мамлакатлари ҳам шу масалада, ҳамма нарсани пул билан ўлчашда қоқилишади.

Бизнинг семинар - практикумлардаги жамоа бўлиб ишлаш услуби ижтимоий ўйиннинг анъанавий эмаслигини беркитади -ҳамма бирга ҳар бир топилмага хурсанд бўлади. Ахир семинар -практикумларда баҳо қўйилмайди, аълочи ва иккичилар йўқ. Практикум олиб борувчилар кимнингдир ажралиб қолишига йўл қўймасликлари керак. Орқада қолувчилар бўлмаганидан ўсиб келаётган авлод очик кўнгил ва қувноқ, бир - бирларини тўғри қабул қилувчи бўлади. Рухий соғлиқ ўсади ўз-ўзига ишонмаслик, бошқалардан ўзини паст ҳис қилиш туйғуси йўқолади.

Бизнинг уринишларимиз фақат ўқувчи учунгина эмас, ўқитувчиларга ҳам йўналтирилган. Биринчидан, ўқитувчига ўқувчидан кам ёрдам керак эмас. Иккинчидан, ўқитувчи алоҳида ўрин тутувчи ўқитувчидир. У ҳақиқий меҳнаткаш. Агар унга самарали ишга йўл - йўриқ кўрсатилса, ишониш мумкинки, у бу услубларни чарчамай ўрганади. Биргаликда қилинган ҳаракат билан эса халқ ва давлат учун муҳим бўлган ишни қотиб қолган нуқтасидан силжитиш мумкин.

Биз умид қиламизки, режиссура ва практик педагогика билан танишув

Ўсиб келаётган авлодга ўқитувчилар катта авлоддан олган тажриба ва анъаналаримизни етказишга ёрдам беради. Миллий, фольклор, диний, ерлик анъаналар, одатда болаликда осон ва муҳим эслаб қолинади. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчининг шахсият бойлиги авлодлар эстафетасида катта ўрин тутди. Ўқитувчилар эски, мажбурий олинган иш услубларидан озод бўлганларидан сўнг ҳар бир ўқитувчининг одамийлигининг, шахсиятининг роли кучайди. Режиссёрлик санъатини қўллаш педагогикада қўшимча кучлар, диний эътиқодлар, этник мерослар ва ўқитувчида бўлган муносабатлар миқдорини янада очиб беришга имкон яратди, бу эса педагогик жараёни ҳаётийгина эмас, ижодий ҳам қилади.

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Ангеловски К. Учителя и инновации - М., 1991,
2. Антипов В.В. Сосновский Б.А Психологические механизмы дезадаптации и адаптации к меняющимся социальным условиям. Психология человека в условиях социальной нестабильности - М., 1994.
3. Анциферова Л.И. Психология повседневности, жизненный мир личности и «техники» ее бытия. Психологический журнал. Т. 14, 1993.
4. Бердяев Н.А Смысл творчества. Философия творчества. Философия творчества, культура и искусство - М., 1994 - Т.1,
5. Бурган М.С. Инновации и новизна в педагогике Советская педагогика - 1989 № 12.
6. Богоявленская Д.Б. Творческая личность ее диагностика и поддержка Психологическая служба вуза: принципы опт работы. М., 1993.
7. Ботник Д. и др. Инновационное обучение, микро электроника и интуиция перспективн. Вопросы образования - Париж, 1983.
8. Дудченко В.С. Инновационная игра как метод исследования и развития органов. М., 1982,
9. Захарова Л.Н. психологическая подготовка педагога – Нижний Новгород 1993.
10. Канн - Калик В.А., Никавдров Н.Д. Педагогическое творчество. М., 1990.
11. Крутецкий В.А, Баябосова Е.Г. Педагогические способности их структура диагностика, условия формирования и развития. М., 1991.
12. Поляков С.Д. В поисках педагогической инноватики. М., 1993.
13. Петряевская Л.Г. Непрерывное образование как условие преодоления кризисов профессионального развития учителя: Автореф. дисс. канд. пед. наук. - СПб, 1994.
14. Скаткин М.Н. Методология и методика педагогических исследований М, 1986.
15. Слатенин В.А. Тамарин В.Э. Методологическая культура учителя Советская пед. 1990.
16. Слатенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя. М.. 1993.
17. Телегина Э.Д. Преобразование мыслительной деятельности человека в условиях перехода к рыночным условиям социальной нестабильности. Под ред. Б.А.Сосновского М., 1994.
18. Тумалев В.В. Учительство в ситуации социально – политических перемен Ч.3. Инновационный потенциал современного учителя. СПб, 1995.
19. Учитель крупным планом. Социально - педагогический проблемы учительской деятельности Под. ред. С.Г.Вершловского. - А., 1991.
20. «Хамса». А.Навоий о гуманности.
21. Хомерики О.Г. Инновации в практике обучения. Педагогика, - 1993. №2.
22. Хомерики О.Г., Поташник М.М., Лоренсов А.В. Развитие школ как инновационной жарён. - М., 1994.
23. Хон АМ. Психологические барьеры при внедрении нововведений в школьную практику и некоторые пути их преодоления. Алма-ата 1986.
24. Шиянов Е.Н. Гуманизация педагогического образования состояние и перспектива. - Москве - Ставрополь, 1991.

МУНДАРИЖА

1. ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИКА ТУШУНЧАСИ	3
2. ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНЛАР РИВОЖЛАНИШИНING УМУМИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	6
3. ПЕДАГОГИК ИННОВАЦИЯЛАРНИ ҲАЁТГА ТАТБИҚ ЭТИШНИING ТАШКИЛИЙ АСОСЛАРИ	11
4. ЯНГИЛИКЛАР КИРИТИШ МАЗМУНИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ	14
5. РЕФЛЕКСИВ - ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР	18
6. ЎҚИТУВЧИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ МУАММОЛАРНИ ИЖОДИЙ ИМКОНИЯТИНИ АКТУАЛЛАШТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ	23
7. ЎҚИТУВЧИЛИК КАСБИ	41
8. ЎҚИТУВЧИ БИЛАН ЎҚУВЧИЛАРНИING ЎЗАРО МУНОСАБАТИ	45
9. ЎҚИТУВЧИНИ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛИГИНИ ТАШХИС ҚИЛИШ ДИАГНОСТИКАСИ МЕТОДЛАРИ	50
10. ЎҚИТУВЧИ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИДАГИ ПСИХОЛОГИК ТЎСИҚЛАР	59
11. ПЕДАГОГИК ТАЪСИР ЭТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИING МУАММОСИ	67
12. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ТАЪСИРИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ	70
13. ПЕДАГОГИК ТАЪСИР ТЕХНОЛОГИЯСИНИING ДАРСДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ	74
14. ТАЪЛИМНИING АСОСИЙ ҚЎЗГАТУВЧИ МОТИВЛАРИ	79
15. МОСЛАШТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ	81
16. БОШЛАНҒИЧ МАКТАБДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ	82
17. ТАРБИЯ МАҚСАДИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ТЎҒРИСИДА	103
18. ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ИЖТИМОЙЛАШТИРИШ ЎРНИ ТЎҒРИСИДА	106
19. ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ПЕДАГОГИК ТИЗИМ	109
20. ТАРБИЯ ТИЗИМИДА ИННОВАЦИЯЛАР	113
21. ИНТЕРАКТИВ ЎҚИТИШНИING ШАКЛЛАРИ	127
22. « ИНТЕРАКТИВ ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ ВА УНИ ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ » МУАММОСИГА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШНИING ЎРНИ, ТАРИХИ, ТУРЛАРИ	130
23. ИНТЕРАКТИВ ЎҚИТИШНИING МЕТОДОЛОГИК ПРИНЦИПЛАРИ	132
24. БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАР УЧУН ИЖОДИЙ ТАСАВВУРНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ УМУМИЙ ЛАВҲАЛИ КЎРИНИШЛАР	136
25. МАШҒУЛОТ ЎТКАЗИШ ТИЗИМИ	140
26. ТИЗИМЛАР ФУНКЦИЯСИ НИМА?	147
27. ЎҚИТУВЧИНИING БАҲОСИДАН ЎҚУВЧИНИING ЎЗ ЎЗИНИ БАҲОЛАШИ	162

